

Gro Ulset og Synøve Melheim

Håndtering av tvang i barneverninstitusjoner

Ansattes, lederes og tilsynets perspektiver

 NTNU Samfunnsforskning AS		Rapport	
Postadresse: NTNU Dragvoll 7491 Trondheim Besøksadresse: Dragvoll Allé 38 B Telefon: +47 73 59 63 00 E-post: kontakt@samfunn.ntnu.no Web.: www.samforsk.no Foretaksnr. NO 986 243 836		TITTEL Håndtering av tvang i barneverninstitusjoner Ansattes, lederes og tilsynets perspektiver	
		FORFATTER Gro Ulset og Synøve Melheim	
RAPPORTNR. 25/2013	GRADERING Åpen	FINANSIERING Stiftelsen Wøyen og Barnevernets utviklingssenter i Midt-Norge	
ISBN 978-82-91927-26-8 (Trykt) 978-82-91927-27-5 (Web)		PROSJEKTNR. 2346	ANTALL SIDER 133
		PROSJEKTLEDER Gro Ulset	
DATO September 2013			
SAMMENDRAG Se sammendrag i rapporten.			
STIKKORD	NORSK	ENGELSK	

Forord

Denne studien ble gjennomført av Barnevernets utviklingssenter i Midt-Norge ved NTNU Samfunnsforskning AS. Den 1. januar 2013 fusjonerte imidlertid Barnevernets utviklingssenter (BUS) og Regionsenteret for barn og unges psykiske helse (RBUP) i Midt-Norge. Det nye senteret heter Regionalt kunnskapssenter for barn og unge – psykisk helse og barnevern. Dette er underlagt Det medisinske fakultet ved NTNU, og undertegnede forskere arbeider nå ved dette senteret.

"Håndtering av tvang i barneverninstitusjoner - ansattes, lederes og tilsynets perspektiver" er en kvalitativ studie som ble påbegynt i etterkant av utgivelsen "Tvang i barneverninstitusjoner – ungdommenes perspektiver" (Ulset og Tjelflaat 2012), som bygget på kvalitativt datamateriale fra individuelle intervjuer med elleve ungdommer som bodde i tre barneverninstitusjoner. Funn fra denne studien viste at det var nødvendig å se nærmere på barneverninstitusjoners håndtering av tvangsbruk, siden ungdommene opplevde at situasjoner som ledet til tvangstiltak i mange tilfeller kunne vært håndtert annerledes og at tvang kunne vært unngått. Studien viste også at både det å bli utsatt for tvang - fysisk makt direkte og det å være vitne til slike situasjoner opplevdes traumatisk. Målet med studien vi har gjennomført i etterkant har derfor vært å få belyst barneverninstitusjoners forståelse, tenkning og praksis med hensyn til bruk av tvang, hvilke faktorer som kan bidra til å forklare forskjeller mellom lite og mye tvangsbruk i barneverninstitusjoner og hvilke faktorer som kan bidra til å forebygge og redusere tvangsbruk i barneverninstitusjoner.

Selv om bruk av tvang fremstår som nødvendig i en del situasjoner for å trygge og beskytte den enkelte beboer og omgivelsene, så er slik tiltak et etisk dilemma i forhold til kravet om ivaretagelse av personlig integritet. Tvangsbruk er etisk vanskelig og krever spesielt mye refleksjon og avveininger blant de som utøver dette overfor barn og unge som bor i barneverninstitusjoner.

Vi vil takke Stiftelsen Wøyen for finansiell støtte til denne studien. Videre rettes en stor takk til alle informantene – ansatte og ledere ved åtte barneverninstitusjoner og ansatte ved tilsynsmyndigheten i tre fylker, som har delt sine erfaringer og oppfatninger i intervju med oss. Vi håper at rapporten vil bli lest av personer som, på ulike vis, har befatning med institusjonsbarnevernet.

NTNU Samfunnsforskning AS

Trondheim, august 2013

Gro Ulset
Forsker og prosjektleder

Synøve Melheim
Forsker og prosjektmedarbeider

Innhold

Forord	iii
Sammendrag.....	1
Barneverninstitusjonene.....	1
Fylkesmannens tilsyn.....	5
1. Innledning.....	9
1.1 Bakgrunn for prosjektet.....	9
1.2 Rapportens oppbygning.....	11
2. Mål og metode	13
2.1 Mål.....	13
2.2 Problemstillinger	13
2.3 Datagrunnlag og metode	14
2.3.1 Utvalg	14
2.3.2 Informantgrupper og metode for datainnsamling.....	16
2.3.2.1 Fylkesmannens tilsyn.....	19
2.3.3 Intervjuguider og gjennomføring av intervju	19
2.3.4 Analysearbeidet	20
2.3.5 Etiske betraktninger	21
3. Kunnskapsgrunnlag og rammeverk.....	23
3.1 Barn og unge i barneverninstitusjoner	23
3.2 Rettigheter og bruk av tvang under opphold i barneverninstitusjon	24
3.3 Bruk av tvang – et etisk dilemma.....	26
3.3.1 Revidert rettighetsforskrift	27
3.3.1.1 Forebygging - fokus på relasjonsarbeid, dialog og tydelig kommunikasjon.....	28
3.4 Protokollerte tvangstiltak, vedtak og klager – rapportering til fylkesmannen	29
3.5 Tidligere forskning	32
3.5.1 Tvang i barneverninstitusjoner	32

3.5.2	Makt, overvåkning, oppsyn og kontroll	33
4.	Ledere og ansattes perspektiver på tvang og bruk av tvang overfor barn og unge som bor i barneverninstitusjoner	37
4.1	Grenseoppgang mellom tvang og ikke-tvang.....	37
4.1.1	Hva er tvang?	38
4.2	Begrunnelser for bruk av tvang: vurdering av nødvendighet og hensiktsmessighet	43
4.3	Faktorer som har betydning for grad av tvangsbruk	49
4.3.1	Hvorfor øker antallet protokollerte tvangstiltak?	53
4.4	Grad av tvangsbruk og type tiltak	56
4.4.1	Grad av tvangsbruk.....	57
4.4.2	Tvangstiltak og begrensninger som kommer til anvendelse	58
4.5	Beboere som utsettes for tvang og ansatte som utøver tvang	62
4.5.1	Hvem utsettes for tvang?	62
4.5.2	Hvem utøver tvang?.....	63
4.6	Prosedyrer og rutiner ved gjennomføring av tvangstiltak.....	66
4.6.1	Revidert tvangsprotokoll	68
4.6.2	Føring og gjennomgang av protokoll – ulik praksis.....	69
4.6.3	Øvrige metoder og rutiner i forbindelse med tvangstiltak	71
4.6.4	Beboere som er vitne til tvang.....	72
4.7	Utøvelse av fysisk makt – tvang og tillit.....	75
4.7.1	Fysisk tvang er ubehagelig og ugreit, men kan oppleves som nødvendig	75
4.7.2	Tvang kan skade og ødelegge relasjoner.....	76
4.8	Regelverk og bruk av tvang – kunnskap og kompetanse	79
4.8.1	Opplæring i utøvelse av tvang.....	79
4.8.2	Opplæring i rettighetsforskriften	80
4.8.3	Institusjonenes vurdering av egen kunnskap og kompetanse om rettigheter og bruk av tvang.....	83
4.8.4	Institusjonenes informasjon om rettigheter og bruk av tvang overfor beboere	84

4.8.4.1	Institusjonenes vurdering av beboernes kunnskap om rettigheter og bruk av tvang.....	86
4.9	Informasjon og oppfølging knyttet til regelverk og bruk av tvang – fylkesmannens rolle	86
4.9.1	Tilsynet – kontrollorgan, rådgivende organ eller begge deler?.....	86
4.9.2	Tilsynet i kontakt med beboerne	87
4.9.3	Tilsynets oppfølging av tvangsprotokoller og klager.....	88
4.10	Faglig og etisk refleksjonsarbeid.....	90
4.10.1	Viktige elementer i refleksjonsarbeidet	91
4.10.2	Ideologier, holdninger, tenkemåter	92
4.11	Forebygging.....	94
4.11.1	Faktorer som har betydning i arbeidet med å forebygge tvang	94
4.11.2	Beboeres deltakelse i det forebyggende arbeidet.....	98
4.11.3	Barneverninstitusjonene og fremtidig forebygging av tvang.....	100
5.	Tilsynsmyndighetens perspektiver på tvang og bruk av tvang overfor barn og unge som bor i barneverninstitusjoner	105
5.1	Forståelse av tvang og institusjonenes adgang til å bruke tvang	105
5.2	Tilsynsmyndighetens funksjon – kontroll, veiledning eller begge deler?.....	107
5.3	Varierende kunnskap om rettigheter og bruk av tvang i barneverninstitusjonene	109
5.3.1	Personalet.....	109
5.3.2	Beboere	110
5.3.3	Opplæring i regler og rutiner som gjelder rettigheter og bruk av tvang.	111
5.3.4	Opplæring i protokollføring	113
5.4	Tvangsprotokoll.....	113
5.4.1	Klager	115
5.4.2	Tvangsprotokoll - makt og eierskap	115
5.4.3	Økning i antall protokollerte tvangstiltak.....	116
5.5	Hva kan bidra til å forklare grad av tvangsbruk?	117
5.5.1	Nedgang i bruk av tvang?	118

5.6	Institusjoners faglige, etiske refleksjoner og avveininger vedrørende bruk av tvang	119
5.7	Forebygging.....	120
5.7.1	Beboernes rolle i det forebyggende arbeidet	122
5.7.2	Tilsynets rolle i det forebyggende arbeidet	123
5.7.3	Kompetanse, "skreddersydde tiltak" og tverrfaglig samarbeid	124
6.	Hvordan kan bruk av tvang reduseres og forebygges?	125
6.1	Avsluttende kommentar – mulige suksessfaktorer.....	125
Referanser		129

Tabelliste

Tabell 1.	Barneverninstitusjonene som deltok i studien	16
Tabell 2.	Antall informanter og kjønnsfordeling	17
Tabell 3.	(Grunn)utdanning blant informantene i barneverninstitusjonene	17
Tabell 4.	Oppbygging av intervjuguider - ansatte og ledere i barneverninstitusjoner	19
Tabell 5.	Oppbygging av intervjuguide - Fylkesmannens tilsyn	20

Sammendrag

I "Håndtering av tvang i barneverninstitusjoner – ansattes, lederes og tilsynets perspektiver»" har vi ønsket å få innsikt i bruk av tvang overfor beboere sett ut i fra erfaringene og perspektivene til ledere og ansatte i institusjoner, samt Fylkesmannens tilsyn. Ledere og ansatte i åtte barneverninstitusjoner i tre fylker har deltatt som informanter. Lederne ble intervjuet individuelt; de ansatte ble gruppeintervjuet. I tillegg ble det gjennomført individuelle intervjuer med én ansatt ved hvert enkelt tilsyn i de tre fylkene.

Vi har sett på hvordan ansatte og ledere i barneverninstitusjoner forstår og vurderer bruk av tvang overfor plasserte barn og unge. Rapporten gir et innblikk i deres forståelse av, kunnskap om og holdninger til tvangsbruk, om faktisk tvangsbruk, prosedyrer rundt tvangssituasjoner samt hvordan det arbeides og/eller kan arbeides for å forebygge tvang. I tillegg har vi innhentet data som forteller om tilsynets opplevelser, erfaringer og oppfatninger knyttet til tvang og forebygging av tvang i barneverninstitusjoner. Rapporten gir også innblikk i dette.

Barneverninstitusjonene

Studien viser at både ansatte og ledere i institusjonene forholder seg til lovverket, og spesielt rettighetsforskriften, når de utdyper rundt spørsmål om hva som er å anse som tvang. Det avdekkes ingen tydelige forskjeller i synspunkter mellom institusjonsledere på den ene side, og institusjonsansatte på den andre. Ledere og ansatte i én og samme institusjon synes stort sett å være enige, når de forsøker å forklare hva som er å anse som tvang og hva som ikke er det. Svarene viser imidlertid at både ledere og ansatte, i enkelte tilfeller, er usikre på om de skal tolke tiltak som naturlige begrensninger eller tvang. Det gis uttrykk for noe usikkerhet med hensyn til hvordan en skal forstå forholdet mellom tvang og omsorg, og noen ganger opplever informantene å stå overfor et dilemma, når det skal besluttes om en inngripen bør protokollføres eller ikke.

Det fremkommer videre at institusjonsledere kan ha noe ulike oppfatninger når det gjelder nødvendigheten og hensiktsmessigheten ved tvangstiltak. Det viser seg at også ansatte innenfor én og samme institusjon kan ha til dels ulike oppfatninger her. Institusjonslederne synes å være orienterte om tenkning, holdninger og terskler for inngripen stort sett er like- eller om dette varierer innad i personalgruppen. De fleste lederne gir ikke uttrykk for at de anser det som et problem dersom personalet har noe ulike synspunkter på dette området.

Generelt sett vurderes tvang som mindre hensiktsmessig og nødvendig, dersom en lærer det enkelte barn/ungdom å kjenne. Tiden en har til rådighet til å arbeide med relasjon har altså betydning for hvordan personalet evner å løse vanskelige situasjoner. Det hevdes at god (nok) tid til relasjonsarbeid skaper trygghet både for beboere og ansatte. Det setter blant annet ansatte bedre i stand til å forutsi hvordan en gitt situasjon kan komme til å utvikle seg, hvordan de bør gå fram overfor det enkelte barn og være i forkant, slik at de kan løse en konfliktsituasjon uten bruk av tvang.

Studien viser at både indre og ytre faktorer spiller inn med hensyn til hvordan tvang håndteres, og i hvilken grad slike tiltak brukes i barneverninstitusjonene. Hvem barna/ungdommene som bor i institusjonen er, hvem som arbeider i institusjonen og hvordan de arbeider, hvilke verdier, tanker og holdninger til bruk av tvang som frembringes og opprettholdes innad i institusjonen, hvordan det kommuniseres mellom barna/ungdommene og de voksne, lover og regler som gjelder ved bruk av tvang og institusjons fysiske omgivelser/bygningsmasse nevnes alle som mulige, mer eller mindre sentrale faktorer i denne forbindelse.

Videre fremkommer det av studien at institusjonene fokuserer- og bruker forholdsvis mye tid på formelle prosedyrene som må følges i forbindelse med rettighetsbegrensninger og bruk av tvang. På spørsmål om hvilke rutiner som følges ved gjennomføring av tvangstiltak, og hvordan beboerne søkes ivaretatt i dette, henviser ledere og ansatte fremfor alt til tvangsprotokollen som må føres og forelegges Fylkesmannens tilsyn. Institusjonene synes å ha rutiner for å ivareta/følge opp beboere som utsettes for tvang direkte, blant annet gjennom protokollarbeidet, men de fleste har ikke tilsvarende rutiner knyttet til beboere som er vitne til situasjoner hvor det utøves tvang.

Vi finner at lovverk, retningslinjer og krav om rapportering styrer mye av institusjonenes oppfølgingsarbeid i etterkant av tvangstiltak. De kan sies å være "fanget av systemet" i den forstand at betydelig arbeidsinnsats retter seg inn mot skriftlig dokumentasjon. I en del sammenhenger synes det formelle skrivearbeidet å bli prioritert fremfor de uformelle samtalene med barna/ungdommene. De fleste tvangstiltak må grunngis i tvangsprotokoll og forelegges Fylkesmannen. For å unngå merknader og avvik er det maktpåliggende for institusjonene å følge de prosedyrer som myndighetene pålegger dem. På den ene side ser man at dette systemet bidrar til å ivareta og sikre beboernes rettigheter og å påse at institusjonene ikke bryter lov og forskrifter. På den annen side er det slik at systemet kan føre til at institusjonsansatte, i en travel arbeidshverdag, prioriterer formelt papirarbeid framfor uformelt samvær med beboerne. I de fleste sammenhenger har imidlertid barna/ungdommene mest nytte av at de voksne prioriterer det siste.

Flere ledere enn ansatte gir klart uttrykk for at tvangstiltak kan være ødeleggende for relasjonen mellom ansatte som utøver og beboere som utsettes for dette. De ansatte er noe mer vage i sine svar, men ingen kan tolkes dit hen at de mener at tvang aldri påvirker forholdet mellom den/de som utøver tvang og den som utsettes for dette. Mange av informantene, både ledere og ansatte, er opptatt av å beskrive faktorer som de mener vanskeliggjør/muliggjør forsoning og videre tillit i etterkant av tvangsbruk. Det er som regel den fysiske makt- og tvangsbruk som blir belyst, når det drøftes og vises til spesifikke eksempler. Hvem som utøver tvangen, hva som gjøres i forkant av tvangstiltaket, hvordan tvangen utføres og hvordan beboeren følges opp i etterkant av tiltaket nevnes som vesentlige faktorer med hensyn til videre relasjon og tillitsforhold mellom ansatt og beboer.

Studien viser at det er skilnader mellom statlige og private barneverninstitusjoner med hensyn til praksis tilknyttet opplæring i utøvelse av fysisk tvang/holdeteknikker samt opplæring og kursing i relevant lovverk og forskrift tilknyttet bruk av tvang. Samtlige statlige institusjoner gjennomfører opplæring av ansatte i utøvelse av fysisk tvang og holdeteknikker, og de trener (mer eller mindre) jevnlig på håndtering av slike situasjoner. Enkelte informanter gir uttrykk for at de er pålagt å ha sikkerhetsopplæring. De private institusjonene som deltar i studien gjennomfører ikke opplæring/ kursing av ansatte i utøvelse av fysisk tvang og holdeteknikker. Det går ikke klart frem av studien om informantene ved de private institusjonene i utgangspunktet ønsker og/eller har behov for denne typen kursing.

Videre synes det å fremgå at de statlige institusjonene, i utgangspunktet, skal få, jevnlig gjennomgang/kursing i rettighetsforskriften via avdeling for kvalitet og opplæring i barne-, ungdoms- og familieetaten (Bufetat). De kommersielle private institusjonene, på sin side, gir uttrykk for at de ikke får dette tilbudet. De søker derfor å få kurs og veiledning fra andre aktører. Flere ledere og ansatte ved statlige institusjoner hevder at Bufetat skal tilby årlige gjennomganger av rettighetsforskriften, men de opplever likevel at dette ikke blir gjort.

Samtlige institusjoner som deltar i studien sier at de gir informasjon til beboerne om deres rettigheter, om adgang til bruk av tvang og klageadgang. Dette gjøres som regel individuelt; både muntlig og gjennom skriftlig materiale som deles ut. Det synes imidlertid å foreligge nokså ulik praksis med hensyn til når/på hvilke tidspunkt institusjonene velger å informere beboerne om dette.

Institusjoner som er representert fra to av de tre fylkene synes å oppleve og å mene at Fylkesmannens tilsyn fungerer både som et kontrollorgan og et rådgivende organ. I det

tredje fylket går det frem at ansatte og ledelse forstår tilsynet kun som kontrollorgan. Denne forståelsen bekreftes også av tilsynsinformanten fra dette fylket.

Institusjonsinformantene formidler mye likt, men også noe ulikt, når de beskriver hvordan Fylkesmannens tilsyn er i kontakt med beboerne. Noen erfarer at tilsynet avlegger sine besøk i institusjonen på tidspunkter hvor de vet at beboerne er til stede, og at de som regel søker kontakt med den enkelte. Andre erfarer at de, i for mange tilfeller, kommer på tilsynsbesøk når beboere ikke er til stede i institusjonen. Dermed får de heller ikke anledning til å treffe og snakke med hvert enkelt barn.

Når det gjelder klageadgang på tvangstiltak er det et generelt inntrykk blant informantene i institusjonene at svært få beboere benytter denne muligheten. Det er også deres inntrykk at de sjelden får medhold fra Fylkesmannen, dersom de klager. Informanter ved noen institusjoner bemerker at beboere «gir opp» å klage og/eller at «de ikke tror det er noen vits». Det er spesielt vanskelig for barna/ungdommene dersom klageprosessen tar lang tid. De opplever ikke å få tilbakemelding fort nok, og når de endelig får svar viser det seg som regel at klagen ikke tas til følge.

Ledere og ansatte i institusjonene forteller at de bedriver faglig, etisk refleksjonsarbeid knyttet til tvang, men betydningen og omfanget av dette synes å variere. De fleste institusjonene har ikke faste møter hvor tema og praksis drøftes, men mange gir uttrykk for at det likevel diskuteres og reflekteres mer eller mindre kontinuerlig. I en del institusjoner synes det å være avhengig av at "noe skjer". Dersom det gjennomføres en del tvangstiltak i praksis blir temaet satt på dagsorden. I perioder hvor det ikke "skjer noe" er det mindre drøfting og refleksjon. Det går frem av studien at ansatte i enkelte institusjoner ønsker at ledelsen skal ta mer tak i tematikken, og vektlegge den i større grad. De opplever at det arbeides for lite med bevisstgjøring i forhold til forebygging av tvang, og hva man gjør riktig i de tilfellene hvor man evner å snu situasjonen, slik at tvang unngås. Noen etterlyser- og ønsker at det arbeides mer målrettet med å etablere en felles faglig forståelse innad i institusjonen.

Mulige ideologier, holdninger og tenkemåter med hensyn til bruk av tvang i barneverninstitusjoner synes å være til dels ulike, i den forstand at noen nærmest oppfatter tvang som unødvendig, andre oppfatter tvangstiltak som uunnværlige, mens atter andre gir uttrykk for en tenkning hvor tvang ikke bør brukes, men likevel kan oppleves som nødvendig. Det ser ut som det kan være en viss sammenheng mellom type institusjon/målgruppe og holdning/tenkemåte, men samtidig avdekker studien unntak som ikke støtter opp om en slik enkel, usammensatt betraktningssmåte.

Institusjoner som er godkjent for atferdsplasseringer og akuttplasseringer synes å ha mest erfaring med bruk av tvang, og de "forsvarer" også slike tiltak og opplever dem som nødvendige. De rene omsorgsinstitusjonene, med unntak av to, anvender tvangs-tiltak i svært liten grad og opplever at situasjoner kan løses uten bruk av tvang.

Fylkesmannens tilsyn

Tilsynene forholder seg til de reguleringer som står nedfelt i barnevernloven og rettighetsforskriften, når de gir uttrykk for hva som er å anse som tvang. Ut fra dette synes tvang å tolkes som alle handlinger som gjøres mot beboerens vilje, eller inngripende ting som blir gjort overfor beboerne og som reguleres av forskriften, både forhold som de motsetter seg og ikke motsetter seg; det være seg begrensinger i bevegelsesfriheten, nekting av besøk, fysisk holding, ransaking av rom og eiendeler og så videre. Én tilsynsinformant peker på at det likevel er vesentlig forskjell mellom det å motsette seg og ikke å motsette seg, og at en gjengs forståelse av hva tvang er nok ikke favner om det siste.

Det fremgår av studien at tilsynene opplever at det i en del institusjoner foreligger usikkerhet med hensyn til grensedragninger. Grensedragninger mellom det som kan være å anse som naturlige begrensninger, og det som er å anse som et klart inngrep i beboerens integritet. Sistnevnte inngrep krever egen hjemmel i forskriften. Ledere og ansattes skjønn og tolkning er avgjørende for om institusjonen vurderer noe som en naturlig begrensning, eller et inngrep i beboerens integritet; om de protokollfører eller ikke.

Når det gjelder tilsynsinformantenes forståelse av egen rolle/funksjon overfor barneverninstitusjonene er disse delvis sammenfallende. En informants oppfatning skiller seg noe fra de to andre, fordi vedkommende betrakter tilsynet som et kontrollorgan hvor veiledning ikke er en del av dets ansvar og virke. De to øvrige informanter oppfatter rollen/funksjonen til tilsynet noe mer sammensatt, det vil si – både som kontrollør og veileder/rådgiver.

Studien viser at tilsynene opplever institusjonenes kunnskap om beboernes rettigheter og håndtering/bruk av tvang som til dels ulik. Det kan være variasjoner i kunnskap/innsikt både innad i en institusjon og mellom institusjoner. Også beboernes kunnskap om egne rettigheter under opphold i barneverninstitusjon og institusjonenes adgang til bruk av tvang overfor dem, opplever tilsynsmyndigheten som varierende.

Opplæringsansvaret overfor institusjonene hva angår regler og rutiner som gjelder rettigheter og bruk av tvang ligger hos Bufetat, i følge tilsynsinformantene. I denne for-

bindelse bemerkes det blant annet at det er behov for å styrke institusjonenes kompetanse på internkontroll og på utfylling av tvangsprotokoller.

Hensikten med tvangsprotokollen fremstår som klar for informantene fra tilsynet, men de ser likevel at det kan være enkelte svakheter ved prosedyren. En informant er spesielt skeptisk til den nye standardmalen/tvangsprotokollen som er utarbeidet, fordi den er svært omfattende. Dersom dette medfører at tilsynet mottar mindre nøyaktige og utfyllende beskrivelser av selve hendelsesforløpet, på grunn av mange øvrige punkter som må sjekkes/fylles ut, vil den nye malen i realiteten ikke medføre økt rettssikkerhet for beboerne. For øvrig poengteres det at ny mal er utarbeidet for å oppnå en mer ensrettet praksis og for å oppfylle krav i loven der nye bestemmelser er lagt inn. Dette oppfattes som gunstig. Når det gjelder beboernes klageadgang, hvis prosedyre er innbakt i tvangsprotokollen, oppfatter tilsynsinformantene at denne fungerer både-og. Det synes å være en gjengs forståelse at tvangsbruken påklages for sjelden. Sånn sett synes ikke prosedyre og praksis å fungere optimalt.

Av vår studie fremgår to mulig forklaringer på den økning i protokollerte tvangstiltak som er registrert i barneverninstitusjonene i Norge totalt på landsbasis de siste årene. Den ene er at det er snakk om en reell økning. Den andre er at økt kunnskap og bevissthet har ført til at flere tvangstiltak blir protokollert. Altså, ikke en reell økning i tvangsbruk, men en økning i dokumenteringen som er mer i tråd med den tvangsbruk som har vært over tid. I følge informantene fremstår den siste forklaringen som mest sannsynlig, siden fokus på- og krav om dokumentering har vært et generelt utviklingstrekk de seneste årene.

Rammebetingelser, kompetanse, beboersammensetning og målgruppe kan bidra til å forklare grad av tvangsbruk i den enkelte institusjon. Det oppfattes å være av betydning hvordan institusjonen styres. Det vil si: hvilken kunnskap ledelsen besitter, hva slags tenkning og ideologi som spres innad i institusjonen samt hvilken opplæring som gis til de ansatte knyttet til håndtering av konfliktsituasjoner, utagering og bruk av tvang.

Tilsynet fremhever viktigheten av kontinuerlig faglig, etisk refleksjon rundt bruk av tvang i institusjonene. Samtidig gir de uttrykk for at de oppfatter at den faktiske aktiviteten i dette arbeidet varierer fra institusjon til institusjon. Noen er svært opptatt av at tvang skal vi unngå i aller høyeste grad, andre tenker at de kan bruke tvang i situasjoner hvor det anses legitimt, atter andre gir uttrykk for at de anvender tvang fordi de opplever "å komme til kort". De finner ikke andre løsninger.

Det formidles også av tilsynet at de av og til får inntrykk av at det er personavhengig hvordan en vanskelig situasjon blir håndtert, og at det anses som svært uheldig at enkelte institusjonsansatte oftere er involvert i situasjoner hvor det utøves tvang, enn andre. Dette mener de kan tyde på at kunnskapen og kompetansen blant de ansatte innad i institusjonene, med hensyn til bruk av tvang og konfliktløsning, varierer. I denne forbindelse fremgår det klart at tilsynet mener at institusjonene bør ha fokus på forebygging i sitt faglige arbeid vedrørende konfliktsituasjoner og tvang. Institusjonene må arbeide for å forhindre tvang generelt, samtidig som de må arbeide spesielt med å forebygge akutte faresituasjoner som medfører fysisk maktbruk. Tilsynet mener at det miljøterapeutiske arbeidet skal være proaktivt gjennom planlegging, informering og medvirkning. Personalet må også ha god kompetanse på konfliktløsning.

Kort oppsummert vises det til følgende mulige (suksess)faktorer, som sammen kan bidra til å redusere og hindre bruk av tvang i barneverninstitusjoner: Økt tverrfaglig samarbeid, fokus på felles etisk ansvar, ytterligere heving av (fag)kompetanse blant ledere og ansatte, god opplæring av nytilsatte og mer skreddersydde tiltak for barna.

1. Innledning

Barneverninstitusjoner har i utgangspunktet ikke adgang til å bruke tvang eller makt overfor de barn og unge som bor hos dem. Lov om barneverntjenester og forskrift om rettigheter og bruk av tvang (rettighetsforskriften) med retningslinjer åpner likevel for at de kan anvende mindre inngripende og begrenset tvang og makt, dersom dette anses nødvendig ut fra omsorgsansvaret. Utover dette er det et krav at institusjonene arbeider systematisk for å forebygge situasjoner som kan føre til bruk av tvang.

Ordet tvang kan tillegges ulike meninger. Forståelsen av hva tvang er og kan innebære er med andre ord uensartet og sammensatt. Oppfatninger og perspektiver vil blant annet være farget av de erfaringer en har med tvang, hvilken rolle eller posisjon en har hatt i situasjoner hvor tvang er blitt utøvd samt innenfor hvilken setting/ramme en har opplevd denne. Yrkesetisk grunnlagsdokument for barnevernspedagoger, sosionomer og vernepleiere (2002/2010) bygger på FNs menneskerettighetserklæring og internasjonale grunnlagsdokumenter/konvensjoner og er blant annet retningsgivende for voksne som arbeider med – og har omsorg for barn og unge under opphold i barneverninstitusjon. I dette dokumentet defineres tvang slik:

Med tvang menes tiltak rettet mot en person uten samtykke fra personen. Det kan være tiltak som er sterkt inngripende i personens situasjon eller tiltak vedkommende motsetter seg (:5).

Anvendelse av tvang må anses som en alvorlig inngripen i enkeltmenneskers liv. I så henseende representerer barn og unge som utsettes for tvang en særlig sårbar og utsatt gruppe. Når bruk av tvang synes påkrevet overfor barn og unge, er det derfor svært viktig at den utøves så forsvarlig, skånsomt og rettmessig som mulig.

I forskningsstudien "Håndtering av tvang i barneverninstitusjoner" har vi fremfor alt ønsket å få kunnskap om bruk av tvang overfor beboere sett ut fra de erfaringer og perspektiver som voksne, som utøver denne, besitter. I tillegg har vi innhentet opplysninger fra fylkesmannens tilsyn. Det vil si fra de voksne som blant annet kontrollerer om lover og regler følges og rettsikkerhet ivaretas, når barn og unge som bor i barneverninstitusjoner utsettes for tvang og makt. I rapporten redegjøres det for sentrale funn fra denne studien.

1.1 Bakgrunn for prosjektet

I 2011 gjennomførte NTNU Samfunnsforskning AS, avdeling Barnevernets utviklingssenter i Midt-Norge (BUS) en kvalitativ forskningsstudie hvor vi så på hvordan

bruk av tvang i barneverninstitusjoner ble forstått og opplevd av plasserte ungdommer. Ungdommenes erfaringer gjaldt både tvangstiltak som de selv hadde vært utsatt for, og tvangstiltak de hadde vært vitne til. Resultatene fra denne studien viste at det var behov for å se nærmere på barneverninstitusjoners håndtering av tvangsbruk, siden ungdommene ga uttrykk for at situasjoner som ledet til tvangstiltak i mange tilfeller kunne vært håndtert annerledes (Ulset og Tjelflaat 2012). Etter deres syn var det mulig å løse konflikter tidligere og derigjennom også avverge en del tvangssituasjoner. Ungdommene ga uttrykk for at de hadde forståelse for at institusjonene satte begrensinger, og at de av og til også måtte utøve tvang for å trygge seg selv, ungene og omgivelsene. Men, samtidig mente de at tvang sjelden førte noe godt med seg. Utstrakt tvangsbruk gjorde dem utrygge. Enkelte tvangstiltak, spesielt det som samlet sett anvendes mest i norske barneverninstitusjoner - tvang i akutte faresituasjoner, opplevdes skremmende og krenkende. Funn fra den kvalitativt orienterte intervjustudien tilsa at mindre bruk av tvang ville kunne bidra til at beboere følte seg tryggere, og at barneverninstitusjonene framsto mer som "normale" hjem. Gode relasjoner og godt samspill med de voksne ansatte var av stor betydning, hevdet ungdommene. De vektla betydningen av å se hverandre, ha tid til hverandre, å ta seg tid til å lytte og snakke sammen i hverdagen. Dette mente de var viktig for å kunne forebygge konflikter og å redusere tvang.

Tre sentrale forhold danner bakgrunnen for prosjektet "Håndtering av tvang i barneverninstitusjoner":

- at antallet protokollerte tvangstiltak i landets barneverninstitusjoner, samlet sett, har økt de siste årene
- at enkelte tvangstiltak og former for maktutøvelse har negative følger for barna og ungdommene, spesielt knyttet til deres opplevelse/oppfatning av trygghet, normalitet og relasjon til de voksne under institusjonsopphold
- at vi har mangelfull kunnskap om barneverninstitusjoners (ledere og ansattes) oppfatninger og erfaringer knyttet til håndtering av tvang overfor barn og unge som bor hos dem.

De ovennevnte forhold begrunnet prosjektet. Vi ville undersøke institusjoners håndtering av tvang. Dette innbefattet i utgangspunktet både å få kunnskap om hvilke faktorer som er med på å utløse bruk av tvang, og å erverve kunnskap om mulige faktorer som bidrar til å forebygge og redusere bruk av tvang.

Det er viktig å understreke overfor lesere av rapporten at det er institusjonsledere, institusjonsansatte og representanter fra fylkesmannens tilsyn som er intervjuet om bruk av tvang overfor barn og unge i barneverninstitusjoner, og hvordan tvang praktiseres i

forhold til de regler/rammer som foreligger med hensyn til tvangsbruk. Voksenperspektivene som presenteres i denne rapporten er viktige. De tilfører noe til ungdommenes perspektiver, som er presentert i rapporten «Tvang i barneverninstitusjoner – ungdommenes perspektiver» (2012), og vice versa. Sammen gir disse rapportene et innholdsrikt og flersidig bilde av tvang/dilemmaet tvang.

1.2 Rapportens oppbygning

Rapporten er inndelt i seks kapitler. Det første består av en kort innledning som gir leseren et innblikk i studien "Håndtering av tvang i barneverninstitusjoner", hvilke tema som har stått sentralt i denne, hvem sine erfaringer og perspektiver som danner bakgrunn for de funn som presenteres i rapporten, samt hva som var idégrunnlaget og utgangspunktet for gjennomføringen av studien.

Kapittel to "Mål og metode" redegjør selvsagt for målet med studien, hovedproblemstillinger som vokste frem på bakgrunn av et tidligere prosjekt (Ulset og Tjelflaat 2012), utvalg og informantgrupper og hvordan vi gjennomførte studien – fra metode i forbindelse med datainnsamling til bearbeiding og analysearbeid. En bolk som redegjør for mulige etiske dilemmaer med hensyn til gjennomføring av studien - spesielt utvalg, datainnsamling og fortolkning av data, avrunder dette kapitlet.

Kapittel tre heter "Kunnskapsgrunnlag og rammeverk". Her presenteres relevant tallmateriale som omhandler barneverninstitusjoner i Norge, og barn og unge som bor i barneverninstitusjoner. Det vises til tall og fakta fra 2011 som blant annet sammenholdes med tall og fakta fra 2010¹. Dette gjøres for å se trender eller tendenser ved institusjonsvirksomheten; antall institusjoner i drift, hvor mange som plasseres årlig, hvem som plasseres etter hvilke paragrafer/hjemler i barnevernloven og så videre. Det redegjøres videre for lovverk og retningslinjer med hensyn til barn og unges rettigheter ved opphold i institusjon, samt institusjonenes anledning til å bruke tvang. Etiske dilemmaer ved bruk av tvang overfor barn og unge presiseres, og videre presenteres og diskuteres mulige forklaringer bak tall fra Statens helsetilsyn som viser at protokollerte tvangstiltak i landets barneverninstitusjoner, totalt sett, øker fra år til år. Kapittel tre avsluttes med et avsnitt som peker på tidligere kvalitativ orientert forskning, både nasjonal og internasjonal, som omhandler bruk av tvang og makt overfor barn og unge som bor i institusjon.

¹ Statistisk sentralbyrå (SSB) melder at neste publisering/statistikk knyttet til barneverninstitusjoner vil foreligge i slutten av oktober 2013.

Kapittel fire er rapportens hovedkapittel. Her presenteres de viktigste funnene fra studien. Det er uttalelser, meningsutvekslinger, opplysninger og vurderinger fra institusjonsledere og institusjonsansatte ved åtte barneverninstitusjoner som danner grunnlag for de funn/tolkninger som presenteres. Avsnittene i kapittel fire omhandler blant annet forståelse, tenkning og erfaringer knyttet til tvang - bruk av tvang, type tvangstiltak og tvangsmidler som tas i bruk, kunnskap og kompetanse(behov) med hensyn til tolkning av lovverk/retningslinjer og adgang til bruk av tvang, prosedyrer og opplæringsbehov med hensyn til gjennomføring av tvangstiltak, rapportering og evaluering av utført tvang og forebygging av tvang.

Fylkesmannens tilsyn sine uttalelser, opplysninger og vurderinger knyttet til tvang og tvangsbruk i barneverninstitusjoner, samt til sin egen rolle i denne forbindelse, beskrives i kapittel fem. Dette er et langt mindre omfangsrikt kapittel enn det foregående. De avsnitt som presenteres omhandler blant annet tilsynets forståelse av tvang og adgang til bruk av tvang i barneverninstitusjoner, tilsynets oppfatning av sin egen funksjon/rolle, kunnskap og kompetanse(behov) om rettigheter og bruk av tvang i barneverninstitusjonene, drøfting av forhold som kan bidra til å forklare ulik grad av tvangsbruk i institusjonene, faglig og etisk refleksjonsarbeid vedrørende bruk av tvang i institusjonene og forebygging av tvang.

Rapporten avrundes med kapittel seks: «Hvordan kan bruk av tvang reduseres og forebygges?». Dette omfatter en avsluttende kommentar og en oversikt over mulige suksessfaktorer i arbeidet med å forebygge tvang.

2. Mål og metode

2.1 Mål

Målet med studien har vært å få belyst:

- Barneverninstitusjoners forståelse, tenkning og praksis knyttet til bruk av tvang.
- Faktorer som kan bidra til å forklare forskjeller mellom lite og mye tvangsbruk i barneverninstitusjoner.
- Faktorer som kan bidra til å redusere og forebygge tvangsbruk i barneverninstitusjoner.

Et hovedmål knytter an til det siste punktet: å få kunnskap om hvordan det kan arbeides for å forebygge tvangsbruk i barneverninstitusjoner. For å nå dette målet må en imidlertid også vite noe om institusjonene, blant annet om deres tenkning og forståelse av tvang, hvordan de håndterer vanskelige situasjoner og bruk av tvang samt hvorfor noen institusjoner bruker forholdsvis mye tvang, mens andre bruker lite eller ingenting. Å få belyst det ovennevnte anser vi som formålstjenlig, dersom en ønsker å arbeide frem en tydeligere og sterkere konfliktløsningspraksis som bedre ivaretar beboernes personlige integritet og bidrar til mindre bruk av tvang i institusjonene.

2.2 Problemstillinger

Problemstillingene i undersøkelsen søker å fange opp institusjonsansattes, institusjonslederes og ansatte i fylkesmannens tilsyn sine forståelser av tvangsbruk, hva de tenker om tvang og hvilke erfaringer og kunnskap de har med hensyn til bruk av tvang overfor barn og unge som bor i barneverninstitusjon. Samlet sett kan dette danne følgende problemformulering: Hvordan forstås og håndteres tvang i barneverninstitusjoner?

Det er fremfor alt de regler og retningslinjer som fremkommer av Lov om barneverntjenester (barnevernloven), forskrift om rettigheter og bruk av tvang under opphold på barneverninstitusjon (rettighetsforskriften) samt retningslinjer til denne forskriften (rundskriv Q-19/2012) som danner grunnlag for utformingen av våre problemstillinger. Men også Yrkesetisk grunnlagsdokument for barnevernspedagoger, sosionomer og vernepleiere (2002/2010), som stadfester at disse yrkesgruppene skal bekjempe unødvendig bruk av tvang, og at tvang bare skal skje i unntakstilfeller, utgjør en viktig basis. I tillegg har den kunnskap som ble utviklet i studien "Tvang i barneverninstitusjoner – ungdommenes perspektiver» (Ulset og Tjelflaat 2012) vært viktig i forbindelse med utarbeidelse av problemstillinger.

Følgende punkter viser hvilke sider som søkes belyst:

- Institusjonenes forståelse/tenkning knyttet til tvang
- Institusjonenes bruk av tvang – type tvangstiltak/tvangsmidler
- Institusjonenes kunnskap – og kompetanse(behov) knyttet til tolkning av regler/retningslinjer som gjelder ved bruk av tvang
- Prosedyrer og opplæring/opplæringsbehov knyttet til gjennomføring av tvangstiltak
- Rapportering, evaluering og etisk refleksjonsarbeid knyttet til bruk av tvang
- Forebygging av tvang.

2.3 Datagrunnlag og metode

2.3.1 Utvalg

Åtte barneverninstitusjoner i tre fylker ble valgt ut og invitert til å delta i intervjustudien. Det ble foretatt et strategisk utvalg basert på ulike kjennetegn/faktorer som vi mente det var viktig at utvalget omfattet. Patton (1990) betegner slike utvalg som hensiktsmessige. De velges ut etter visse trekk eller forhold som antas å være egnet for å besvare forskningsspørsmålene på best mulig måte. I utgangspunktet ønsket vi at utvalget skulle omfatte institusjoner med både høy-, middels- og lav grad av tvang. Dette mente vi var viktig blant annet for å få kunnskap om eventuelle likheter/ulikheter i bakenforliggende årsaker til mye eller lite bruk av tvang². Vi ønsket å få noe innsikt i hvorfor det blir brukt mye tvang, hvorfor det blir brukt lite tvang og hvorfor dette også kan variere. Videre ble det tatt hensyn til eierform, hjemler for plassering (omsorg, atferd, tvang akutt, frivillig hjelpetiltak etc.), geografisk plassering, størrelse/antall plasser, aldersgrupper og arbeidstidsordning i etableringen av det strategiske utvalget. Det var ønskelig med et utvalg barneverninstitusjoner som var mer rikt fasettert, enn ensformig. For å få belyst ulike sider vedrørende tvangsbruk overfor barn og unge under opphold i barneverninstitusjon, som beskrevet i kapitlene 2.1 og 2.2, mente vi at dette var riktig. Vi ønsket å få et høyest mulig kvalitativt innhold i informasjonen; dataene skulle gi oss kunnskap både om hvorfor enkelte institusjoner bruker mye tvang, og hvordan en kan lykkes med å forebygge og redusere tvangsbruk. Da behøvde vi et variert utvalg av barneverninstitusjoner. Malterud (1996) har påpekt at data basert på et for ensidig utvalg kan ha begrenset verdi, og at et svært homogent materiale kan

² Før utvelgelsen hadde vi skaffet oss noe oversikt over dette. Blant annet gjennom fylkesmannen årsrapporter, samt i direkte dialog med fylkesmannen. Vi lyktes ikke med å få innhentet en fullgod/total oversikt, men blant de åtte institusjonene som deltok hadde fire ligget høyt oppe på statistikken med hensyn til bruk av tvang i sine fylker de siste årene. To institusjoner hadde ligget svært lavt på statistikken, og to syntes å ha ligget i et midtsjikt i forhold til de øvrige institusjoner de kunne sammenlignes med i de respektive fylker.

være til hindrer i forhold til å få data og nyanser som gir ny kunnskap eller åpner for nye spørsmål.

Samtlige institusjoner som ble forespurt om deltakelse takket ja. Erfaringer fra tidligere studier vi har gjennomført tilsa at enkelte institusjoner, i det opprinnelige utvalget, ikke ønsker å delta eller av ulike årsaker ikke har mulighet til det. Dette ble det tatt høyde for i utvelgelse av institusjoner. Vi inviterte åtte institusjoner og antok at noen ville takke nei, men at vi likevel ville sitte med et hensiktsmessig antall informanter. Denne antakelsen slo feil, og vi sto dermed overfor et noe større antall institusjoner og informanter, enn det vi i utgangspunktet hadde beregnet å få. Vi mener likevel at materialet har vært mulig å håndtere. Den kunnskap som studien bringer, vil trolig ha betydelig overføringsverdi til barneverninstitusjonsvirksomheten i Norge i sin helhet, nettopp fordi utvalget er relevant. Kunnskapen bygger på oppfatninger og erfaringer gitt av ledere og ansatte ved et variert, og ikke et ensformig, utvalg barneverninstitusjoner.

Tabell 1 gir en oversikt over de barneverninstitusjonene som tok del i studien. Den viser at utvalget institusjoner er variert, i den forstand at de fleste institusjonstyper er representert. Det er imidlertid en overvekt av statlige barneverninstitusjoner, samt institusjoner hvor hjemler for plassering er § 4-12 og § 4-4, 5. ledd³. Dette kan selvsagt ha noe betydning med hensyn til funn, dersom en for eksempel antar at institusjoner som er godkjent for omsorgsplasseringer har mindre tvangsbruk, enn institusjoner som er godkjent for atferdsplasseringer. De kvalitative dataene som denne undersøkelsen bygger på, viser imidlertid at bakgrunnen for utøvelse av tvang er sammensatte. Blant annet er det slik at tvang i akutte faresituasjoner (§ 14 i barnevernloven) kan bli hyppig brukt også overfor omsorgsplasserte barn og unge. Dette kommer vi tilbake til i kapittel fire og fem.

³ Per i dag benyttes statlige institusjoner i noe større grad enn private, og hjemlene § 4-12 og § 4-4, 5. ledd er de mest brukte med hensyn til plassering av barn og unge i barneverninstitusjon (www.ssb.no/barneverni/tab-2012-10-25-07.html).

Tabell 1. Barneverninstitusjonene som deltok i studien.

Eierform	Type institusjon	Hjemler for plassering	Godkjente plasser	Aldersgruppe	Antall ansatte	Arbeidstidsordning	Antall informanter
Kommer-siell privat	Omsorg og krise/akutt	§4-12, §4-4.5, §4-6	13		Ca. 40	Treskiftsordning	Leder (1) Ansatte (3)
Statlig	Omsorg	§4-12, §4-4.5	8	8-18 år	Ca. 24	Treskiftsordning	Leder (1) Ansatte (4)
Statlig	Akutt	§4-25, §4-6	5	12-18 år	Ca. 35	Treskiftsordning	Leder (1) Ansatte (3)
Statlig	Atferd	§4-24, §4-26	8	13-18 år	Ca. 50	Treskiftsordning	Avd.leder (1) Ansatte (4)
Ideell privat	Omsorg	§4-4.5, §4-12	16	9-18 år	Ca. 50	Langturnus/medlever	Leder (1) Ansatte (5)
Statlig	Omsorg	§4-4.5, §4-12	8	13-18 år	Ca. 32	Langturnus/medlever	Leder (1) Ansatte (2)
Statlig	Omsorg	§4-4.5, §4-12	5	7-12 år	Ca. 27	Treskiftsordning	Leder (1) Ansatte (2)
Kommer-siell privat	Atferd og omsorg	§4-12, §4-24, §4-4.5, §4-6, §4-25	16	11-18 år	Ca. 22		Leder (1) Ansatte (3)

2.3.2 Informantgrupper og metode for datainnsamling

For å få belyst problemstillingene våre på best mulig måte valgte vi å gjøre en kvalitativt orientert intervjustudie. Når hovedhensikten er å få innsikt i informantenes tanker, følelser og erfaringer er intervjuer godt egnet som metode. Det er den intervjuedes livsverden som står i fokus, og som skal beskrives og forstås. Deretter er det meningen i de beskrevne fenomener som tolkes kvalitativt (Thagaard 2009; Kvale 1997).

Våre data ble innhentet gjennom individuelle intervjuer og gruppeintervjuer. Begge disse intervjuformene anses som gode verktøy for å samle inn data i kvalitativt orientert forskning. Institusjonslederne ble intervjuet individuelt (totalt åtte intervjuer) og ansatte ble gruppeintervjuet (totalt åtte intervjuer). I utgangspunktet ønsket vi tre til fire ansatte fra hver enkelt institusjon, og hvor gruppen var sammensatt av både kvinnelige/ mannlige ansatte i ulike alder, med lang/noe kortere erfaring som ansatt i institusjon, både faglærte og ufaglærte. (I informasjonsskrivene uttrykte vi at dette var ønskelig, men vi krevde ingen spesiell sammensetning). De fleste institusjonene stilte med tre eller fire ansatte til gruppeintervjuene, men ved et par institusjoner stilte kun to ansatte og ved én stilte hele fem. En større andel kvinner enn menn stilte til gruppeintervjuene, og nesten samtlige informanter hadde relevant profesjonsutdanning. De yngste informantene var i 20-årene og de eldste i 50-årene. De fleste var i 30 og 40-årene. Arbeidserfaring som ansatt i nåværende institusjon var fra et halvt år til 19 år med et

gjennomsnitt på ca. 8 år. Lederne fordelte seg likt på antall kvinner og menn⁴. Sju av åtte hadde utdanning som tolkes som relevant. Erfaring som leder ved nåværende institusjon var fra et halvt år til 15 år med et gjennomsnitt på 7 år. Tabell 2 og 3 gir ytterligere informasjon om kjønnsfordeling, utdannelse og antall informanter fra den enkelte institusjon.

Tabell 2. Antall informanter og kjønnsfordeling.

Informantgrupper	Kvinner	Menn
Ansatte i barneverninstitusjoner (N=26)	17	9
Ledere i barneverninstitusjoner (N=8)	4	4
Tilsynet hos Fylkesmannen (N=3)	2	1

Tabell 3. (Profesjons)utdanning blant informantene i barneverninstitusjonene⁵.

Informant-grupper	Barnevern-pedagog	Verne-pleier	Sosionom	Barne- og ungdomsarbeid	Lærer	Annet
Ansatte	14	4	1	2	3	2
Ledere	1	3	2		1	1

Vi valgte å gjennomføre individuelle intervjuer med institusjonslederne. Det var grunner til dette. For det første ønsket vi blant annet å snakke med lederne om institusjonen/institusjonsdriften. (Se punkt 2.3.3). Vi anså det ikke som nødvendig å innhente denne typen bakgrunnsinformasjon fra samtlige institusjonsinformanter. For det andre gikk vi ut i fra at dersom leder og ansatte ble intervjuet sammen, så var det en mulighet for at dette medførte en «skjevhet», som svekket datamaterialets troverdighet, fordi lederen ville besitte definisjonsmakt. Å ivareta personene og gruppeprosessen kunne vise seg vanskelig med en slik sammensetning. Vi vurderte det derfor slik at individuelle intervju var mest hensiktsmessig i møte med lederne. For å få «gyldige» data er det en forutsetning at disse er pålitelige, og gjennom datainnsamlingen fikk vi vel også holdepunkter for at denne antakelsen hadde noe for seg. Ved et par anledninger hvor avdelingsledere (som jo også er ansatte) stilte til gruppeintervju sammen med øvrige ansatte syntes dette å prege situasjonen noe. Avdelingslederne ledet gjerne an i dialogen, og de tok ofte ansvar for å besvare spørsmål og reflektere høyt rundt institusjonens tenkning, holdninger til og håndtering av tvangsbruk. De øvrige informantene i gruppen hevdet sjelden noe motstridende, men støttet gjerne opp om avdelingsleders utsagn eller forholdt seg tause. I de andre gruppeintervjuene var det noe mer likestilt diskusjon og interaksjon mellom de ansatte, selv om det også her kunne være én eller flere som tok ordet mer enn andre.

⁴ Én av de som stilte til lederintervju var avdelingsleder, ikke institusjonsleder.

⁵ Mange av informantene hadde også fullført tilleggs- og videreutdanninger. Dette gjaldt spesielt for lederne.

Gruppeintervjuet anses som godt egnet, når en ønsker å studere holdninger, praksis og kunnskap på et bestemt felt. Fremgangsmåten kan bidra til å genere nyansert kunnskap om det som er tema i samtalen ved at ulike perspektiver blir belyst, og den gir forskeren mulighet til å forstå deltakernes opplevelser og erfaringer. Når menneskene som diskuterer har et felles utgangspunkt for å samtale om temaet, og på det viset er samkjørte, kan gruppeintervjuet være spesielt godt egnet (Thagaard 2009). Ansatte i barneverninstitusjoner kan sies å ha et felles grunnlag for blant annet å samtale om tvang og kan således tolkes som «samkjørte»; de er kollegaer og utgjør en "naturlig", allerede eksisterende gruppe. Dette betyr imidlertid ikke at alle kollegaer har like oppfatninger og erfaringer knyttet til bruk av tvang overfor barn og unge som bor i institusjon. Brandt (1996) påpeker videre at det kan virke mobiliserende og bevisstgjørende å utforske et tema sammen med andre gjennom gruppeintervju. Siden informantene utgjør et flertall fremstår gruppeintervjuet også som en mer deltakerstyrt metode, enn individintervjuet. Dette gjør at informantene føler seg avslappet og trygge, (spesielt i selskap med kollegaer), noe som kan føre til at de "styrer" diskusjonen og nivået på temaet i større grad enn forskeren (Brandt 1996; Tjora 2010).

Når det gjelder troverdigheten ved en studie kan gruppeintervjuet som metode tenkes å ha kvaliteter ved seg som både kan øke og hemme denne. Dersom fremgangsmåten for utvikling av data fungerer slik at informantene blir ekstra skjerpet og justerer hverandre underveis i diskusjonen/samtalen, så øker dette sjansen for å få nyansert og "virkelighetsnær" kunnskap om temaet. På den annen side kan troverdigheten reduseres dersom informanter som deltar i gruppeintervjuet føler seg presset til å gi uttrykk for det som er sosialt akseptert i gruppen, og dette i realiteten ikke er i samsvar med det de egentlig mener (Wibeck 2000). Det er med andre ord en viss fare for at det er de aksepterte og etablerte meninger og holdninger som fremkommer i gruppeintervjuer. Dette kan delvis ha vært tilfelle ved de to anledninger, nevnt ovenfor, hvor avdelingslederne deltok i intervju sammen med de øvrige ansatte. Utover dette viser datamaterialet fra gruppeintervjuene at informantene langt oftere var nyanserte i sine utsagn. De justerte og korrigerter hverandre, og de kunne også motsi hverandre. Dette kan tyde på at mange følte seg trygge nok og/eller kanskje også noe presset til å stå inne for sine meninger, holdninger og erfaringer knyttet til bruk av tvang overfor barn og unge som bor i barneverninstitusjon. Brandt (1996) har poengtert at ettersom deltakerne har et press på seg i forhold til å være oppriktige, spesielt når kollegaer er tilstede og hører det som sies, skal gruppeintervjuet kunne bringe data med høy grad av gyldighet. Dette kan forstås som en spesiell styrke ved metoden. Ved at flere institusjonsansatte med en rekke felles erfaringer er til stede samtidig, sikres noe av gyldigheten i datamaterialet.

2.3.2.1 Fylkesmannens tilsyn

I tillegg til ledere og ansatte ved åtte barneverninstitusjoner ble ansatte hos fylkesmannens tilsyn forespurt om å delta i studien. Grunnen til dette er at fylkesmannen har ansvar for å føre tilsyn med barneverninstitusjonene og kan ha betydelig oversikt over og kunnskap om institusjonenes bruk av tvang. Derigjennom har de også mulighet til å gi data som kan belyse flere sider ved de forhold som virker inn på bruk av tvang. Det ble gjennomført individuelle intervjuer med én ansatt ved hvert av tilsynene som hadde kontakt og utførte tilsyn med barneverninstitusjonene i de tre fylkene.

2.3.3 Intervjuguider og gjennomføring av intervju

Tabell fire og fem viser hvilke tema knyttet til tvang som våre intervjuguider innbefattet og var bygget opp etter. Vi ser at de var nokså like, men forskjellige på noen få punkter. Blant annet ble institusjonsledere bedt om å redegjøre for forhold rundt institusjonen (bakgrunnsopplysninger om type institusjon, eierform, hjemler for plassering, antall godkjente plasser, antall ansatte, arbeidstidsordning eventuelle endringer i struktur/drift etc.) Disse spørsmålene ble verken stilt i gruppeintervju med institusjonsansatte, eller i de individuelle intervjuene med fylkesmannens tilsyn. Tabellen viser også at emnelisten i guiden til fylkesmannen var noe annerledes sammenlignet med de to øvrige informantgruppene. I og med at fylkesmannens tilsyn fremfor alt skal ivareta rollen som statlig kontrollorgan, men også kunne støtte/veilede institusjonene i deres arbeide slik at det gjøres riktig i henhold til lover og regler, ble fokus og formuleringer i forhold til emner noe annerledes. Dette betyr imidlertid ikke at vi ikke snakket med ledere og ansatte om mye av det samme som vi gjorde med tilsynet, men kjernepunktene i samtalene var ikke nødvendigvis identiske. Intervjuguidenes oppbygning med emneliste/tema lå fast gjennom hele datainnsamlingsperioden, men i kommunikasjonsprosessen med informantene dukket også nye spørsmål opp. Vi fikk innblikk i mulige nyanser som vi i utgangspunktet ikke hadde tenkt på. Dette dannet grunnlag for å følge opp spørsmål og eventuelle problemstillinger som informantene selv tok opp, og som tilførte ytterligere innsikt.

Tabell 4. Oppbygning av intervjuguider – ansatte og ledere i barneverninstitusjonene.

Infor- manter	Del 1	Del 2	Del 3	Del 4	Del 5	Del 6	Del 7
Ansatte		<i>Institusjonens bruk av tvang</i>	<i>Institusjonens kunnskap/ kunnskapsbehov om rettigheter og bruk av tvang</i>	<i>Gjennomføring av tvangstiltak</i>	<i>Rapportering av tvangstiltak</i>	<i>Evaluerings av tvangstiltak</i>	<i>Forebygging</i>
Ledere	<i>Bakgrunnsopplysninger om institusjonen</i>	<i>Institusjonens bruk av tvang</i>	<i>Institusjonens kunnskap/ kunnskapsbehov om rettigheter og bruk av tvang</i>	<i>Gjennomføring av tvangstiltak</i>	<i>Rapportering av tvangstiltak</i>	<i>Evaluerings av tvangstiltak</i>	<i>Forebygging</i>

Tabell 5. Oppbygging av intervjuguide – fylkesmannens tilsyn.

Del 1	Del 2	Del 3	Del 4	Del 5	Del 6	Del 7	Del 8
<i>Institusjonenes adgang til bruk av tvang</i>	<i>Tilsynets rolle/funksjon</i>	<i>Institusjonens kunnskap om rettigheter og bruk av tvang</i>	<i>Beboernes kunnskap om rettigheter og bruk av tvang</i>	<i>Protokollerte tvangstiltak og klager</i>	<i>Opplæring, kursing og veiledning</i>	<i>Holdninger og faglige/etiske refleksjoner i institusjonene</i>	<i>Forebygging</i>

Prosjektleder gjennomførte sju lederintervjuer og ett gruppeintervju. Prosjektmedarbeider gjennomførte sju gruppeintervjuer og ett lederintervju. Prosjektleder og prosjektmedarbeider fungerte som «ordstyrere» i samtalen, og sørget for at intervjusamtalene ble holdt gående innenfor rammen av gitte tema. Hvert enkelt intervju hadde en varighet på om lag en time til i overkant av to timer, og alle informanter samtykket i at det ble tatt lydopptak av disse. Samtlige intervjuer, med unntak av to telefonintervjuer, ble gjennomført ansikt til ansikt ved de respektive deltakers arbeidsplasser. Informantene hadde dermed mulighet til å føle trygghet til sted og setting. Dette aspektet anses også å være en fordel med hensyn til troverdighet i kvalitativt orienterte forskningsintervjuer. I motsatt fall- dersom datainnsamlingen gjøres på et sted som oppleves fremmed og utrygt for deltakerne, kan dette medføre et press/en trussel (Wibeck 2000). Kjente omgivelser kan ha betydning for utfallet av intervjuet i den forstand at de bidrar til at informantene slapper mer av (Hammersley og Atkinson 1996).

2.3.4 Analysearbeidet

Hovedmålet med analysen av datamaterialet var å få en forståelse av hvordan tvangsbruk i barneverninstitusjoner kan forebygges og reduseres. For å nå dette målet har vi blant annet søkt å tolke ansattes og lederes forståelse, tenkning og erfaringer/praksis med hensyn til tvangsbruk, samt hvilke faktorer som kan virke inn i forhold til grad av tvangsbruk. Det som utgjorde bakteppet/referanserammen for tolkning av data var fremfor alt de retningslinjer og rammer som fremkommer av barnevernloven og rettighetsforskriften, samt den kunnskap som ble generert i forbindelse med studien «Tvang i barneverninstitusjoner – ungdommenes perspektiver» (Ulset og Tjelflaat 2012).

Intervjumaterialet ble klargjort for analyse ved at lydfilene ble hørt gjennom og transkribert. Den enkelte transkripsjon utgjorde ikke nødvendigvis en kopi av terrenget. Noen deler/faktorer kunne få sterkere avtrykk enn andre. Alle data var ikke like relevante. Derfor ble også noe utelukket i transkripsjonene. Selekttering av datamaterialet er en del av analysearbeidet; en tar bort eventuelle gjentakelser og/eller innhold som ikke anses relevant for studien (Kvale 1996). Det kan imidlertid være slik at noe som en i første omgang ikke anser som relevant stoff, i neste omgang viser seg å være det.

Analysearbeidet er en prosess som foregår gjennom hele prosjektperioden. Det betyr at sammenhenger som ikke er innlysende ved første gjennomgang av datamaterialet kan vise seg å være det på et senere tidspunkt i prosessen. Da må disse selvsagt likevel tas hensyn til.

Et viktig mål ved gjennomlesning av transkripsjonene var å få et helhetsinntrykk av materialet, å identifisere utsagn og utlegninger som angikk problemstillingene samt å analysere meningsinnholdet i de tema som utkrystalliserte seg, med vekt på likheter og forskjeller på tvers i og mellom de individuelle intervjuene og gruppeintervjuene. Materialet som forelå ble strukturert i henhold til emnelistene i intervjuguidene. Deretter ble det komprimert og sammenstilt til tematiske kategorier på bakgrunn av studiens formål og hva som avtegnet seg i materialet. Diskusjoner og refleksjoner rundt datamaterialet pågikk kontinuerlig. Funnene som presenteres i rapporten må forstås som betegnende, snarere enn kategoriske.

2.3.5 Etske betraktninger

Etske vurderinger må foretas og etske krav ivaretas i forbindelse med gjennomføring av forskningsprosjekter. Dette er forhold som berører tillatelser, fritt informert samtykke, anonymisering og behandling av datamateriale. Både barneverninstitusjonene og fylkesmannen fikk tilsendt informasjonsskriv om prosjektet. Deretter tok vi kontakt med institusjonslederne og tilsynene per telefon og/eller e-post for å få svar på om de kunne tenke seg å delta i studien. Informantene avga fritt, informert samtykke. Disse ble gitt muntlig ved den enkeltes oppmøte til intervju⁶.

Alle opplysninger som er innhentet i dette prosjektet har blitt behandlet konfidensielt. Datamaterialet er anonymisert og mulige navn slettet. Datafiler med transkripsjoner er ikke koplet direkte til institusjonenes navn og/eller navn på informanter. Siden det er lokalisert svært få barneverninstitusjoner i enkelte fylker ville det være mulig for leseren å forstå hvilke institusjoner som deltok, og kanskje til og med hvem som hevdet hva, dersom vi offentliggjorde hvilke fylker som er representert. Vi har derfor valgt å unngå dette. Enkelte institusjoner, som for eksempel krise og akutt er det svært få av, slik at en bekjentgjøring av fylker kunne ha bidratt til å avdekke deler av utvalget. Dette ville ha vært svært uheldig. Vi vurderte det slik at også dialektuttrykk i sitater ville øke risikoen for gjenkjennelse, og vi har derfor valgt å omskrive disse til bokmål. I dette ligger det selvsagt en fare for at en mister noe av den betydning som informante-

⁶ Forskningsstudien ble meldt til – og godkjent av personvernombudet for forskning, Norsk samfunnsvitenskapelig datatjeneste (NSD) AS før igangsettelse. NSD fant at behandlingen av personopplysninger var meldepliktig i henhold til personopplysningsloven § 31, og at den behandling av personopplysninger som studien forholdt seg til tilfredstilte kravene i personopplysningsloven.

ne opprinnelig legger i utsagnene, men veid opp mot viktigheten av å ivareta og beskytte deltakerne mot mulig gjenkjennelse i dokumenteringen, anser vi dette som et valg som kan forsvares.

Som i de fleste kvalitativt orienterte studier har også forskerne i dette prosjektet hatt nærhet til feltet. Vi har møtt personer som er «gjenstand» for forskningen, gjennomført intervjuer, ført samtaler, stilt spørsmål. Vi har deltatt mer eller mindre aktivt i den forstand at vi har vært i dialog og interaksjon med informantene. Denne nærheten fordrer refleksivitet. Forskeren må søke å være seg bevisst betydningen av sin egen rolle/posisjon, og hvordan denne påvirker samhandlingen med informantene, de empiriske dataene som innhentes, teoretiske perspektiver som benyttes og de forforståelser som en bringer med seg inn i studien. De redegjørelser og forklaringer som presenteres i rapporten er selvsagt ikke upåvirket av forskernes perspektiver og forforståelser. Én av forskerne har blant annet gjennomført en tidligere studie om temaet tvang (Ulset og Tjelflaat 2012). I denne sto ungdommers opplevelser og perspektiver knyttet til tvang sentralt, og hovedfunnene danner bakteppe og utgangspunkt for studien som denne rapporten bygger på. Annen kunnskap ervervet gjennom studier som omhandler beboere og ansatte i barneverninstitusjoner, som også kan sies å være innbakt i forforståelsen, er et medvirkningsprosjekt og et fritidsprosjekt (Tjelflaat og Ulset 2007, Ulset 2009).

Vi vil presisere at funnene som presenteres i rapporten ikke er objektive og generaliserbare. De er snarere et resultat av fortolkende subjekt-subjekt forhold mellom informanter og forskere. Det er likevel å anta at de har overførbarhet; at de er relevante, gjenkjennbare og gir mening også innenfor andre barnevernsinstitusjonssettinger.

3. Kunnskapsgrunnlag og rammeverk

3.1 Barn og unge i barneverninstitusjoner

Barneverninstitusjonene i Norge drives av staten, ideelle aktører og private aktører. Med unntak av Oslo kommune har Barne-, ungdoms- og familieetaten (Bufetat) ansvar for å etablere og å drifte barneverninstitusjoner over hele landet. Utover dette skal Bufetat kvalitetssikre institusjonene, samt foreta godkjenninger av private og kommunale institusjoner. De aller fleste barneverninstitusjonene i Norge er for ungdommer mellom 12 og 18 år. Noen få er tilrettelagt for barn under 12 år. Ungdomsinstitusjonene er ulike i den forstand at noen tar i mot barn og unge med (alvorlige) atferdsvansker, mens andre tar i mot barn og unge som av ulike grunner verken kan bo hjemme hos sine foreldre og/eller i fosterhjem. Litt forenklet kan man si at institusjonene per i dag er godkjente enten for plasseringer etter atferds- eller omsorgsparagrafer, eller også begge deler. Akuttinstitusjoner og akutt- og utredningsinstitusjoner er beregnet på barn og unge som må plasseres på kort varsel, fordi ulike former for kriser gjør det nødvendig med umiddelbar hjelp. Hensikten med denne typen institusjoner er også å utrede – og å finne ut hva som synes å være til beste for barnet på lengre sikt. (For mer utfyllende informasjon om institusjonene, se for eksempel Ulset og Tjelflaat 2012)

I 2011 var det i alt 181 barneverninstitusjoner i Norge. Det er en liten nedgang i forhold til året før hvor tallet var 186 (www.statenshelsetilsyn.no). Når det gjelder antall barn i barneverninstitusjoner var det en nedgang på nesten 7 % fra 2010 til 2011. 1200 barn var plassert i barneverninstitusjoner ved utgangen av 2011 (http://www.ssb.no/bave_statres). 11 % av alle barn og unge i barneverninstitusjoner i 2010 var akuttplasserte. I 2011 økte akuttplasseringene til 14 %. Hele 70 % av alle akuttplasseringer ble gjort i offentlige institusjoner. Andelen barn med omsorgsplasseringer ble redusert noe fra 2010 til 2011, men denne gruppen utgjorde likevel den største gruppen plasserte ved utgangen av året. Da var hele 34 % av barna i institusjon omsorgsplasserte. 33 % var frivillig plasserte i 2011. Dette utgjorde ingen betydelig forskjell fra året før. I 2011 var 57 % av de institusjonsplasserte gutter. De siste årene har andelen gutter gått sakte nedover. 86 % av barna som bodde i barneverninstitusjon i 2011 var 13 år og oppover, 14 % var under 13 år.

Det har vært en nedgang i aktiviteten i barneverninstitusjonene hva angår oppholdstid/oppholdsdager. En nedgang på hele 9 %, fra 553.900 oppholdsdager i 2010 til 504.100 året etter⁷. Tallene viser imidlertid at man har hatt en økning både i antall

⁷ Ca. halvparten av nedgangen skyldes at færre enslige mindreårige asylsøkere kom til Norge i 2011.

akuttplasseringer og i antall flyttinger. 2600 barn i barnevernet flyttet i løpet av 2011. Dette er en økning på 7 % fra foregående år⁸

(www.ssb.no/emner/03/03/barneverni/main.html). Når det gjelder fordelingen av barn og unge i institusjon i forhold til eierform viser tallene at 641 bodde i statlige institusjoner, 292 bodde i private (kommersielle), 216 i private (ideelle)⁹. (Oslo kommune hadde på dette tidspunktet 107 barn plassert i private institusjoner og 67 i kommunale institusjoner).

Kort oppsummert ser vi at flere gutter enn jenter var plasserte ved utgangen av året 2011, de fleste av barna var 13 år og oppover og det var omsorg (fortrinnsvis § 4-12) og frivillighet (fortrinnsvis § 4-4, 5. ledd) som lå til grunn for de fleste plasseringene. Tallmaterialet viser også at nesten halvparten av alle barna bodde i statlige institusjoner på dette tidspunktet. Dersom en regner med Oslos plasseringer av barn i kommunale institusjoner bodde under halvparten av alle barna i private tiltak (ideelle og kommersielle).

3.2 Rettigheter og bruk av tvang under opphold i barneverninstitusjon

Flere lovverk er relevante når det gjelder spørsmål om rettigheter til barn og unge som er plasserte i institusjon og rammer for bruk av tvang. Fremfor alt er det barneloven som regulerer barns rettigheter i Norge. § 30 i gjeldene lov, som omhandler innholdet i foreldreansvaret, sier at barnet ikke må: "*[...] bli utsett for vald eller på anna vis bli handsama slik at den fysiske eller psykiske helse blir utsett for skade eller fare*". Denne bestemmelsen vil ha gyldighet for barnets foreldre og/eller øvrige omsorgspersoner som har det daglige ansvaret det, eksempelvis ansatte i barneverninstitusjoner. I retningslinjene (rundskriv Q-19/2012) til rettighetsforskriften poengteres det at § 30 i barneloven danner rammen for hvilken fysisk makt institusjonen kan benytte med mindre det foreligger en akutt faresituasjon. Barne-, likestillings- og inkluderingsdepartementet (BLD) har også bemerket at institusjonspersonalet ikke har større rett til å bruke makt eller tvang overfor barn enn det foreldre har, og at siden de utøver omsorgen på vegne av det offentlige må det endatil kunne stilles strengere krav til deres opptreden.

Når det gjelder barnevernloven så bygger denne blant annet på det som barneloven regulerer av plikter og rettigheter i forholdet mellom omsorgspersoner og barn, samt på artikkel 3 i FNs barnekonvensjon, "Barnets beste". Det er barnevernlovens § 5-9 og

⁸ Av disse 2600 barna som flyttet var det ca. 19 % som opplevde flere flyttinger i løpet av året.

⁹ Oslo kommunes plasseringer ikke medregnet.

forskrift om rettigheter og bruk av tvang under opphold på barneverninstitusjon (rettighetsforskriften) som gir rettigheter til barn og unge plassert i institusjon, og som setter rammer for bruk av tvang. Å legge til rette for en god og formålstjenlig omsorg og behandling under opphold i barneverninstitusjon, samtidig som beboernes rettssikkerhet ivaretas er formålet med lovens og forskriftens bestemmelser. I utgangspunktet er det ikke tillat å bruke tvang i følge loven og forskriften. Unntakene er når dette er uttrykkelig hjemlet.

§ 13 "Forbud mot bruk av tvang eller makt" fastslår følgende:

"Tvangsmedisinering, fysisk refsing, isolasjon, mekaniske tvangsmidler eller annen bruk av fysisk tvang eller makt er ikke tillatt verken i straffe-, behandlings- eller oppdragelsesøyemed. Mindre inngripende fysisk tvang eller makt, som for eksempel kortvarig fastholding eller bortvisning fra fellesrom, kan imidlertid anvendes når dette er åpenbart nødvendig som ledd i institusjonens ansvar for å gi forsvarlig omsorg eller av hensyn til trygghet og trivsel for alle på institusjonen".

BLD uttrykker at regulering av bruk av tvang på barneverninstitusjon er viktig, men vanskelig. På bakgrunn av dette ble også rettighetsforskriften revidert i 2011, og den nye utgaven trådte i kraft 1. mars 2012. Endringene omfattet i hovedsak tydeliggjøringer i forhold til adgangen til å bruke tvang, samt begrensninger som allerede følger av gjeldende rett. (Se punkt 3.2.1).

Det må presiseres at også menneskerettighetene – den europeiske menneskerettskonvensjon og spesielt FNs barnekonvensjon, er relevant og viktig lovverk i forbindelse med rettigheter og bruk av tvang. Menneskerettighetene er inkorporert i norsk lovverk og også formelt overordnet ved eventuell motstrid. Retten til ikke-diskriminering, barnets beste, barnets rett til deltakelse/å bli hørt samt barnets rett til utvikling er de fire grunnleggende prinsippene som er nedfelt i barnekonvensjonen (Kjønstad og Syse 2008). Artikkel 3 (det generelle prinsippet om barnets beste) er en vesentlig bestemmelse som har relevans også i forbindelse med spørsmål om bruk av tvang. Det grunnleggende prinsipp for alle inngrep og handlinger som berører barn - hensynet til barnets beste - er også nedfelt i barnevernlovens § 4-1. Artikkel 20 i barnekonvensjonen sier dessuten at staten er forpliktet til å yte særlig beskyttelse og bistand til barn og unge som er under offentlig omsorg. Barnevernloven og tilhørende forskrifter er basert på nettopp dette (rundskriv Q-19 2012).

Ved anvendelse av tvang etter rettighetsforskriften er det forvaltningslovens regler om saksbehandling ved enkeltvedtak som gjelder. Når det tas avgjørelser etter § 14 (tvang i akutte faresituasjoner), § 15 (kroppsvisitasjon), § 16 (ransaking av rom og eiendeler), § 17 (beslaglegging, tilintetgjøring eller overlevering til politiet), § 18 (beboernes kompetanse), § 22 (begrensninger i adgangen til å bevege seg innenfor og utenfor institusjonens område), § 23 (besøk i institusjonen) og § 24 (elektroniske kommunikasjonsmidler) regnes dette som enkeltvedtak etter forvaltningsloven. Også klager over enkeltvedtak eller andre brudd på forskriften følger reglene i forvaltningsloven. Ved atferdsplassering av barn og unge kan det ligge enkeltvedtak i bunnen. I disse tilfellene er det ikke påkrevet at institusjonene fører de ulike tvangsinngrepene som enkeltvedtak etter forvaltningsloven. Tvangstiltakene skal protokollføres, men det er ikke nødvendig å føre en omfattende protokoll som tilsvarer enkeltvedtak.

I tillegg til nasjonalt lovverk og forskrifter med retningslinjer vil også Yrkesetisk grunnlagsdokument for barnevernspedagoger, sosionomer og vernepleiere, være en viktig rettesnor for ledere og ansatte i barneverninstitusjoner. Dokumentet søker å styrke etisk bevissthet og handling innenfor disse yrkesgruppene og stadfester blant annet at de skal bekjempe unødvendig bruk av tvang, og at tvang bare skal skje i unntakstilfeller:

Når tvang brukes for å hindre et menneske fra å gjøre skade på seg selv, andre eller omgivelsene, skal dette bare gjøres etter grundig faglige og etiske avveininger (2002: 8).

3.3 Bruk av tvang – et etisk dilemma

Tvangsbruk overfor barn og unge som bor i barneverninstitusjoner er en sammensatt problematikk. Tvang kan fremstå som nødvendig i en del situasjoner for å trygge den enkelte beboer og omgivelsene, samtidig som den er et etisk dilemma i forhold til å imøtekomme kravet om ivaretagelse av den enkelte beboers personlige integritet. Selv om bruk av tvang noen ganger er påkrevet viser både nasjonal og internasjonal forskning at barn i institusjon opplever at det blir brukt for mye tvang, og at situasjoner som har medført tvangstiltak kunne vært håndtert annerledes (Ulset og Tjelflaat 2012, Ulset og Tjelflaat 2013, Day & Daffern 2009, Steckley & Kendrick 2008a; 2008b, Morgan 2005). Tvangsbruk kan oppleves traumatisk både for de som utsettes for tvang og for de som er vitne til bruk av tvang. Dette gjelder spesielt i de tilfeller hvor det blir brukt fysisk makt (Ulset og Tjelflaat 2012; 2013). Slike tilfeller relaterer seg til utøvelse av tvang i akutte faresituasjoner (§ 14). Dette tvangstiltaket har i flere år vært det mest brukte overfor barn og unge i norske barneverninstitusjoner. (Her: se for eksempel Sta-

tens helsetilsyns årsrapporter 2010; 2011 og Statens helsetilsyns tilsynsmelding 2010). Det viser seg imidlertid å være store forskjeller mellom institusjonene. Noen har ingen eller få tvangstilfeller, mens andre har mange.

Barn i institusjon har rettigheter knyttet til personlig integritet, og all bruk av tvang skal skje så skånsomt som mulig etter grundige faglige og etiske avveininger. I NOU «Ungdom, makt og medvirkning» (2011: 20) problematiseres barn og unges reelle selvbestemmelsesrett under opphold i barneverninstitusjon. Det poengteres at bestemmelsene om barnets selvbestemmelsesrett i barnevernloven § 5-9 og sosialtjenesteloven § 7-11 (som regulerer barns selvbestemmelsesrett under opphold i rusinstitusjon), er omtrent likelydende med hensyn til ordlyd, at de er omfattende rent tekstmessig, men likevel ganske innholdsløse. Utredningen viser til Wang Andersen som konstaterer følgende:

(...) med unntak av det absolutte forbudet mot å refse barnet fysisk, er bestemmelsene i virkeligheten vide fullmakter til institusjonene og til departementet til selv å fastsette beboerens selvbestemmelsesrett i det enkelte tilfellet eller i regler (2011:101).

Barnets rettsstilling ved opphold i barneverninstitusjon er altså regulert i barnevernloven (1992)¹⁰. Bruk av tvang er hjemlet i barnevernloven § 5-9; jevnfør rettighetsforskriften. Bestemmelsene i rettighetsforskriften ivaretar, på den ene side, den enkelte beboers personlige integritet og rettsikkerhet under oppholdet, og på den annen side hvilke tvangstiltak institusjonen kan anvende ovenfor beboerne. Forskriften gir etter nærmere vilkår adgang til følgende tvang og andre inngrep i den personlige integritet: kroppsvisitasjon, ransaking av rom og eiendeler, beslaglegging og tilintetgjøring av rusmidler og farlige gjenstander, kontroll av beboernes korrespondanse, bruk av nødvendig tvang i akutte faresituasjoner, rusmiddeltesting og bruk av tvang ved tilbakeføring ved rømming.

Når det gjelder barn som er plasserte etter § 4-24 og § 4-26 gis det adgang til en noe mer omfattende tvangsbruk; blant annet kan det kreves avlagt urinprøver, det kan innføres begrensninger i adgangen til å bevege seg innenfor og utenfor institusjonens område, og begrensninger i adgangen til besøk og bruk av elektroniske kommunikasjonsmidler.

3.3.1 Revidert rettighetsforskrift

Som nevnt under punkt 3.2 trådte revidert rettighetsforskrift i kraft i 2012. BLD nevner flere grunner til at det ble foretatt endringer og presiseringer: den opprinnelige for-

¹⁰ Jevnfør også FNs konvensjon om barns rettigheter (1989) og Lov om barn og foreldre (1981).

skriften var noe utydelig og vanskelig å tolke, en gikk ut i fra at barn og unge på barneverninstitusjon har større og mer omfattende atferds- og rusproblemer enn tidligere samt at den samfunnsmessige utviklingen er slik at den byr på nye utfordringer med hensyn til å begrense barn og unges kontakt med nettverk som kan ha negativ påvirkning (www.regjeringen.no/nb/dep/bld/aktuelt/nyheter/2011/bedre-ivaretagelse-av-barn-pa-barneverns).

På bakgrunn av dette ble følgende endringer og presiseringer gjort:

- en utvidelse av adgangen til rusmiddeltesting
- en utvidelse av adgangen til å foreta kroppsvisitasjon og ransaking
- en utvidelse av bestemmelsen om begrensninger i retten til telefonkontakt til å gjelde alle elektroniske kommunikasjonsmidler
- et bortfall av adgangen til å nekte beboere å ta med seg mobiltelefon
- en presisering av adgangen til å inndra elektroniske kommunikasjonsmidler, når atferdsplasserte ungdommer bruker disse i strid med fastsatte begrensninger
- en utvidelse av adgangen til å begrense bevegelsesfriheten til atferdsplassert ungdom som innebærer at det kan fastsettes slike begrensninger både utenfor og innenfor institusjonen
- et krav om at barnets beste skal være et grunnleggende hensyn, at andre fremgangsmåter skal være prøvd før tvangstiltak anvendes og at bruk av tvang og andre inngrep i den personlige integritet ikke skal benyttes i større grad enn det som er nødvendig.

3.3.1.1 Forebygging - fokus på relasjonsarbeid, dialog og tydelig kommunikasjon

§ 12, "Krav til forebygging" under kapittel tre. "Tvang og andre inngrep i den personlige integritet", er ny. Denne var ikke en del av den tidligere rettighetsforskriften som trådte i kraft 1. januar 2003 og som var gjeldende fram til 1. mars 2012. § 12 sier følgende: *"Bruk av tvang og andre inngrep i den personlige integritet skal ikke benyttes i større grad enn det som er nødvendig for formålet. Andre fremgangsmåter skal være prøvd først"*.

I retningslinjene til den reviderte rettighetsforskriften beskrives det nærmere hvordan krav til forebygging skal tolkes. Det poengteres blant annet at institusjonene skal arbeide systematisk for å forebygge tvang. Dette innebærer at de skal ha et høyt fokus på relasjonsarbeid og tydelig kommunikasjon overfor barna og ungdommene som bor der. Disse faktorene forstås som svært sentrale, og må vektlegges i institusjonenes ar-

beid med å håndtere vanskelige situasjoner, uten bruk av tvang. Det foreligger også et krav om forholdsmessighet som betyr at utøvelse av tvang eller andre inngrep i den personlige integritet, ikke må benyttes i større grad enn det som er nødvendig for formålet; den skal med andre ord stå i forhold til det en ønsker å oppnå. I denne forbindelse poengteres det at det stilles spesielt strenge krav til forholdsmessighet mellom den fare som foreligger og grad av makt som benyttes ved fysisk tvangsutøvelse.

Betydningen av relasjonsarbeid, dialog og tydelig kommunikasjon har også blitt fremhevet som viktige forebyggende faktorer av ungdom som har erfart å bo i barneverninstitusjoner (Ulset og Tjelflaat 2012, Reime og Fjær 2010). Beboerne uttrykker behov for å bli sett og hørt. De ønsker at ansatte skal være der for dem, og vise oppriktig interesse ved å ta seg god tid, søke kontakt og snakke med dem. Denne måten å forholde seg til beboerne på må gjennomsyre arbeidet i institusjonene. Å være trygg og å kunne stole på de voksne i institusjonen er essensielt, og når det enkelte barn/ungdom kjenner at hun/han blir tatt på alvor, bidrar dette til forebygging av konfliktsituasjoner og bruk av tvang.

3.4 Protokollerte tvangstiltak, vedtak og klager – rapportering til fylkesmannen

Statens helsetilsyn har overordnet ansvar for det tilsyn som fylkesmannen fører med statlige, kommunale og private barneverninstitusjoner. I de tilfeller hvor institusjonsansatte anvender tvang overfor beboere, skal det foretas etterfølgende kontroll; vedtak om tvang skal protokollføres og begrunnes og forelegges fylkesmannen som er tilsynsmyndighet¹¹.

Det er § 26 i rettighetsforskriften som bestemmer at enkeltvedtak og øvrige avgjørelser om inngrep i den personlige integritet skal protokollføres. Av hensyn til den enkelte beboers rettsikkerhet skal også avgjørelser om inngrep i den personlige integritet der det ikke fattes enkeltvedtak begrunnes. Protokollføringskravet er satt for å sikre skriftlig dokumentasjon, slik at tilsynsmyndigheten kan gjennomgå avgjørelsene og vurdere om de er i samsvar med lov og forskrift. (Rundskriv Q-19/2012). Den kontroll som

¹¹ I den nye standardmalen for enkeltvedtak og protokoll velger institusjonen å føre enkeltvedtak og protokoll, eller protokoll med begrunnelse. Det er plasseringsgrunnlaget til beboeren og hvilken hjemmel tvangen omhandler som bestemmer hvordan en skal føre. Ved tilbakeføring ved rømming (§ 20) kreves det at institusjonen skriver et dokument i form av en rapport. Ungdommen skal gis anledning til å uttale seg i denne. Tilbakeføringen skal imidlertid kun protokollføres, begrunnes og oversendes til tilsynsmyndighet og barneverntjenesten dersom tiltaket skjer mot beboerens vilje. Den nye standardmalen er utarbeidet av Barne-, ungdoms- og familiedirektoratet 22.juni 2012. Den revideres innen utgangen av 2013.

gjøres via tvangsprotokollføringen synes blant annet å begrunnes i hensynet til barnas rettssikkerhet.

Likevel er det ikke nødvendigvis slik, at den kontroll/metode som anvendes i dag, ivaretar deres rettigheter godt nok. En mulig innvending i denne forbindelse er at det er de voksne som har utøvd tvangen som beskriver forløp, situasjon, hvilke tvangsmidler som ble brukt og hvorfor. Det er deres versjon og hvordan de opplevde situasjonen, som blir stående som hovedforklaring i protokollen. Beboeren, på sin side, kan kun komme med noen kommentarer/innvendinger til hovedforklaringen; hun/han kan undertegne (bekrefte den/de voksnes forklaring), la være å undertegne og/eller rette en klage til fylkesmannen på den tvangsbruk som er utøvet. Antallet klager har vært forholdsvis stabilt og lavt i mange år, og ofte er det slik at de som klager på tvangsbruken ikke får medhold fra tilsynet. Én av grunnene til at antallet klager holdes nede kan være at beboerne gir opp, ikke orker og/eller finner det meningsfullt å rette en slik henvendelse, når de opplever at tilsynet som regel støtter de ansattes versjon (Ulset og Tjelflaat 2012).

Helsetilsynets oversikter over antall protokollerte tvangstiltak og rettighetsbegrensninger som institusjonene utøver overfor beboere, og som meldes inn til fylkesmannen, viser at det har vært en økning de seneste årene (www.helsetilsynet.no). I 2009 ble det registrert i underkant av 8000, i 2010 var tallet 8671 og i 2011 8992¹². De mest brukte hjemlene er § 14 tvang i akutte faresituasjoner, § 25 rusmiddeltesting, § 16 ransaking av rom og eiendeler, § 15 kroppsvisitasjon og § 22 begrensninger i adgangen til å bevege seg innenfor og utenfor institusjonens område¹³. Antall registrerte/behandlede klager med hensyn til bruk av tvang synes å øke litt "i takt med" økningen i tvangsbruk; 315 i 2010, 322 i 2011 og 395 i 2012. Likevel kan de årlige antall klager betraktes som nokså beskjedne andeler sammenholdt med de årlige antall tvangstiltak.

Det er mulig å tolke økningen i antall protokollerte tvangstiltak og rettighetsbegrensninger på ulike vis. Flere forhold kan være utslagsgivende. Dersom vi tar utgangspunkt i at det har vært en liten nedgang i bruken av institusjoner som tiltak utenfor hjemmet de siste årene, så er det mulig å lese tallene som en ren økning i utøvelse av tvang overfor de som plasseres der. Med dette som bakgrunn er det for eksempel mulig å tenke seg at institusjonene anvender mer tvang, fordi barna og ungdommene som plasseres har større utfordringer knyttet til for eksempel atferdsproblematikk, rus, psykiatri og/eller kriminalitet sammenlignet med tidligere år, og/eller at institusjonsansatte også

¹² Antall protokollerte tvangstiltak for 2012 synes ikke å være registrert på det tidspunkt rapporten trykkes.

¹³ Her vises det til de paragrafer som foreligger i den reviderte rettighetsforskriften som ble tatt i bruk i 2012.

griper tidligere inn med tvangstiltak (sammenlignet med tidligere år) for å stoppe konfliktsituasjoner som de frykter skal eskalere. På den annen side er det også mulig at økningen (fra år til år) er mer tilsynelatende, enn reell. Institusjonene har gjennom noen år nå - ved hjelp/veiledning og pålegg både fra fylkesmannen og Bufetat, vært gjennom en bevisstgjøringsprosess i forhold til tvangsbruk og protokollføring. Følgene kan ha vært at institusjonsansatte har blitt flinkere til å registrere/rapportere *alle* tvangstiltak som faktisk utøves, og som *skal* meldes til fylkesmannen. Det betyr i så fall at en i mange år har hatt en underrapportering, men at en nå - gjennom fokus på viktigheten av å føre tvangsprotokoll (som knytter an til rettighetsperspektivet som har fått en sentral plass de senere årene), har lyktes med å få denne ned. En kan selvsagt også spekulere i om bevisstgjøringen har avstedkommet noe overrapportering, og at institusjoner har blitt opptatt av å dokumentere og å gjøre ting på riktig måte. En mulig gjengs oppfatning om at det er bedre å skrive en protokoll for mye, enn en for lite kan derfor tenkes å påvirke statistikken.

Utover det ovennevnte, med hensyn til mulige forklaringer på økningen i antall protokollerte tvangstiltak og rettighetsbegrensninger, kan utviklingen også ha noe å gjøre med at flere barn og unge har blitt akuttplasserte de senere årene. Det viser seg at institusjoner som er godkjente for akuttplasseringer kan praktisere spesielle inntaksprosedyrer, som øvrige institusjoner ikke benytter, hvor beboeren ved ankomst for eksempel blir ilagt begrenset bevegelsesfrihet og/eller må gi fra seg elektroniske kommunikasjonsmidler for en periode. Akuttinstitusjonen må selvsagt skrive vedtak og/eller protokollføre disse begrensningene, som gjennomføres ved inntak. Ved en fortsatt økning i antall akuttplasserte barn fra år til år, vil en derfor også kanskje kunne forvente at antallet registrerte tvangstiltak blir noe høyere. Så lenge akuttinstitusjoner praktiserer slike spesielle inntaksprosedyrer og fortsetter å melde all bruk av tvang og rettighetsbegrensninger til fylkesmannen, vil dette være én av flere mulige faktorer som bidrar til å forklare den totale økningen på landsbasis.

Dersom en tar i betraktning den reviderte rettighetsforskriften, og de endringer og presiseringer som er gjort i denne, er det i utgangspunktet ingen grunn til å anta at en vil se en nedgang i antall tvangstiltak i årene som kommer. Spørsmålet er snarere hvordan det blir arbeidet i den enkelte institusjon i forhold til bruk av tvang overfor beboerne; hva de tolker som tvang og rapporterer, samt hvilken tenkning og holdning som ligger til grunn for den praksis som utøves i møte med beboerne. Dette vil ha betydning for hvilken utvikling vi vil komme til å se i årene fremover.

3.5 Tidligere forskning

3.5.1 Tvang i barneverninstitusjoner

I Norge har det vært forsket lite på bruk av tvang overfor barn og unge som bor i barneverninstitusjon. Ulset og Tjelflaat (2012; 2013) har sett på hvordan ungdom som bor i barneverninstitusjoner forstår tvang, hvilke opplevelser de har med tvangstiltak og deres synspunkter med hensyn til mulige handlingsalternativer til tvang. I forlengelsen av denne studien har vi nå gjennomført "Håndtering av tvang i barneverninstitusjoner" hvor institusjonslederens, institusjonsansattes og fylkesmannens perspektiver på- og kunnskap om tvangsbruk og forebygging har stått sentralt. Utover dette har Lillevik og Øyen (2012) gjort en kvalitativt orientert studie med utgangspunkt i seks individuelle intervjuer og ett fokusgruppeintervju med ansatte i barneverninstitusjoner, hvor de har satt søkelys på å utvikle begreper som beskriver miljøterapeutisk praksis i forebygging av vold/tvang.

Hennums undersøkelse av den komplekse virkelighet i krise- og utredningsinstitusjoner for ungdom (1997) fokuserte ikke på tvangsbruk spesielt, men den er likevel interessant å nevne, siden den viser hvordan institusjonene kan forstås som møtesteder for paradokser. Den tvangsbruken som er mulig å benytte innenfor settingene kan ses på som en del av dette komplekse bildet. Av Hennums studie fremgår det hvordan institusjonene kan sies å representere noe flertydig, for eksempel både et hjem og en samfunnsinstitusjon. Det bemerkes imidlertid at forestillingen om institusjonen som hjem, blir utfordret på det tidspunkt de ansatte tar i bruk midler som tilhører institusjonsverdenen. Institusjonens vesen viser seg blant annet når de ser seg nødt til å ta i bruk isolat, låste dører og å fjerne inventar/møbler, fordi en ungdom har handlet på en måte som anses som uakseptabel. På dette tidspunkt søker en å normalisere situasjonen ved å ta i bruk særskilte maktmidler for eksempel ulike tvangstiltak, som ikke er representative for institusjonen forstått som hjem. Også Backe-Hansen m.fl. (2011) legger til grunn et syn på institusjonene i Norge som flertydige, og presiserer at de spesifikke rammene og det at institusjonen også er en arbeidsplass, setter bestemte grenser for hvor hjemlig den faktisk kan være. Tvangsbruken kan forstås som en del av de spesifikke rammene, og dermed har den også betydning for hvordan barneverninstitusjonen oppleves/hva den representerer for barna som bor der og de voksne som arbeider der.

Det foreligger en del internasjonal forskning på bruk av tvang i barneverninstitusjoner; både studier som belyser barn og unges erfaringer med og oppfatninger av tvangsbruk (Day & Daffern 2009; Henriksen, Degner & Oscarsson 2008; Steckley & Kendrick 2008; Morgan 2005), og studier som belyser de voksne ansatte (som utøver tvangstiltakene) sine erfaringer og oppfatninger med hensyn til tvang og forebygging (Steckley

2011; Steckley 2009; Steckley & Kendrick 2008a; Steckley & Kendrick 2008b; Ziegler 2001). Likevel er det, generelt sett, behov for mer kunnskap om barn og unges (sosiale) liv i barneverninstitusjon. Det poengteres spesielt at det er behov for mer kjennskap til hvordan barn og unge selv opplever sin hverdag og sitt sosiale liv innenfor denne settingen (Azzopardi 2010; Henriksen m.fl. 2008; Emond 2004, Ridley & McCluskey 2003; Day 2000).

I Norge mangler vi spesielt- og i tillegg til det ovennevnte, kunnskap om handlinger; altså hvordan hverdagen er/leves innenfor barnevernsinstitusjonssettingen. Dette krever observasjon/deltakende observasjon som metodisk verktøy. Intervju og spørreskjema som metodiske verktøy, som er de mest brukte i studier som gjennomføres i tilknytning til barneverninstitusjoner i Norge per i dag, er ikke godt nok egnet til å fange opp informasjon og kunnskap om handlinger.

Det kan nevnes at det på psykisk helsevernfeltet i Norge har vært forsket noe mer på bruk av tvang og tvangsmidler, enn på barnevernsfeltet (Dahm m.fl. 2012; Husum 2011; Svindseth 2010; Bremnes m.fl. 2008, Wynn 2004). Få studier synes imidlertid å ha vært gjennomført på praktisering av tvang overfor barn og unge i forhold til de rammer som foreligger for tvangsbruk i psykiatrisk behandling (Furre og Heyerdal 2010).

3.5.2 Makt, overvåkning, oppsyn og kontroll

Max Weber bruker begrepene herredømme og beherske, når han skriver om makt og hvordan makt kan forstås. Han hevder at makt handler om å påtvinge andres atferd ens egen vilje (Weber 1971; 2000). I institusjonsforskning generelt, og i spørsmål om bruk av tvang spesielt, gjør maktproblematikken seg gjeldende. Gjennom sin studie av den komplekse virkelighet i akuttinstitusjoner (1997) viser Hennum blant annet til forskning som søker å dele makten i to: makt over kroppen og makt over psyken. Den sentrale forståelse her er at maktproblematikken i institusjon konkretiseres i møtet mellom disse, og at den ene "tilhører" institusjonen og den andre "tilhører" brukeren. Brukeren har i utgangspunktet makt over psyken og institusjoner har makt over kroppen. Implisitt i dette ligger at motstand mot disiplinering og/eller normalisering fra brukerens side gjerne møtes med større maktutøvelse på dennes kropp fra institusjonens side. Hennum poengterer at personalets maktområder - definisjonsmakt, kunnskapsmakt, makt og kontroll over kroppen og tiden, makt i relasjoner og så videre, er selvinnsyende. Disse har også vært gjenstand for mest oppmerksomhet i forskning rundt institusjoner og maktaspekter. Lite oppmerksomhet har vært rettet mot brukernes muligheter for utøvelse av makt som kan utfordre eller true personalets selvidentitet eller yrkesidentitet, hevder Hennum (1997).

Makten i Foucaults analyser (1994) kan sies å være aktiv og produktiv. Hans arbeider har hatt stor innflytelse innenfor flere fagfelt, og omhandler blant annet historiske styringsidealer og forholdet mellom makt og kunnskap innenfor samfunnsinstitusjoner som fengselet, psykiatrien og retten. Foucault beskriver industrisamfunnets styringsideal som disiplinmakt. Denne er knyttet til løpende prosedyrer som innbefatter kontroll, overvåkning og (livshistorie/hendelses-) nedtegnelser. Kan hende er det mulig å relatere og å forstå utøvelse av tvang i barneverninstitusjoner og, ikke minst, protokollprosedyrene i etterkant av disse hendelsene, ut fra et slikt styringsideal? Makt kan utøves i form av ulike tvangstiltak. Den utøves og påtvinges av en person, instans og/eller samfunnsinstitusjon gjennom disiplinære teknikker og «krav om bekjennelser». Disse gir i sin tur anledning til å dømme, straffe, tilgi, trøste og forsone, siden det ligger i systemene at de forventer å produsere sannheter. Tvangsprotokollprosedyrene i barneverninstitusjonene, som skal gjennomføres i etterkant av tvangstiltak, er en mekanisme som faller inn under - og beskriver denne typen maktutøvelse. Dette til tross for at prosedyren og protokollen i utgangspunktet er å forstå som et rettsikkerhetstiltak for de barn og unge som utsettes for makt og tvang.

Joranger (2009) skriver om moderne forvaltningsidealer og bruk av makt og tvang i dagens psykiske helsevern. Også her, som i barneverninstitusjonene, er det en økende rapportering av tvang. Joranger beskriver dagens forvaltningsidealer og hvordan disse i utgangspunktet krever åpenhet, informasjon og brukerstyring. Maktovergrep innenfor både saksbehandling og behandling, skal forhindres gjennom forvaltningsidealene. Likevel viser det seg altså gjennom den økende maktbruk innenfor psykisk helsevern, ikke å være et tydelig samsvar mellom idealene og behandlingsmetodene. I denne forbindelse retter Joranger oppmerksomheten mot mulige kamuflerte maktteknikker. Hun bringer inn Foucaults analyser av de demokratiske forvaltningsidealer og psykiatriens makt – den disiplinære mikromakten, og hevder at forvaltningens disiplinerende krefter underkommuniseres, samtidig som de individuelle menneskerettighetene fremheves i både lover, forskrifter, planer og rapporter. Joranger formidler om hvordan brukere/pasienter innen det psykiske helsevernet i dag, gjennom psykiatriens overmakt, behandlingsmetoder, bruk av tvang og isolasjon, opplever å bli umyndiggjorte; de blir fremmedgjorte, maktbundne disiplinære individer.

Forskning og faglitteratur som omhandler temaer som overvåkning, oppsyn og kontroll, og hvordan disse aspektene kan innvirke på det sosiale liv i (barnevern)institusjoner, og/eller hva institusjonene representerer for de som opplever å bo der (Backe-Hansen m.fl. 2011; McIntosh et.al. 2010; Hammer 2006; Hill 2005; Larsen

2004; Hennum 1997; Foucault 1994), kan også være av betydning for å forstå mekanismene rundt utøvelse av tvang.

Garsjø (2008) diskuterer institusjonenes historie, deres samfunnsfunksjon og institusjonen sett som sosialt system. Fokuset er helse- og omsorgsinstitusjoner hvor han blant annet beskriver ulike former for makt som legitim makt, formell og uformell makt, strukturell makt, språk og makt og kunnskap og makt. Garsjø hevder at den makt som helse- og sosialarbeidere har over andre mennesker, i stor grad er basert på andres avmakt. I enhver relasjon mellom hjelper og beboer er maktaspektet til stede, og det er viktig at helse- og sosialarbeidere er seg bevisst dette. Garsjø sidestiller handlefrihet og makt på den ene side og reduserte handlefrihet og avmakt på den andre. Avmakt anskueliggjøres i forening med resignasjon og fremmedgjøring. *"Følelsen av tilhørighet blir borte. Man blir et objekt eller middel (en ting) for andre, og ens egen handlekraft forsvinner"* (2008:196). Det beskrives en ubalanse i bytteforholdet mellom personalet og beboere i institusjoner, hvor de førstnevnte rett og slett har makt som følge av sin stilling. Systemet er slik at personalet får vite "alt" om beboeren og ikke omvendt, noe som kan resultere i avmakt hos sist nevnte. Når det gjelder barneverninstitusjoner spesielt, fremstiller Garsjø en form for sanksjons- og belønningsmakt som personalet besitter og kan utøve overfor beboerne. Det være seg for eksempel utbetaling av ukepenger. Dette er gjerne et gode som beboerne ønsker, men som de ansatte disponerer over. De har makt til å kreve noe av beboerne for at de skal få sin ukelønn. Om beboerne vil ha tilgang på de goder som ukelønnen representerer, har de ikke noe annet valg enn å forholde seg til de betingelser som personalet definerer. De må med andre ord fremvise den ønskede atferd. Dette er også beskrevet av Tjelflaat og Ulset (2007).

4. Ledere og ansattes perspektiver på tvang og bruk av tvang overfor barn og unge som bor i barneverninstitusjoner

I dette kapitlet ser vi på hvordan ledere og ansatte i åtte barneverninstitusjoner opplever, forstår og vurderer bruk av tvang overfor plasserte barn og unge. Kapitlet gir et innblikk i deres forståelse av, kunnskap om og holdninger til tvangsbruk, faktisk tvangsbruk i institusjonene, prosedyrer rundt tvangssituasjoner, opplæring og veiledning i bruk av tvang, faglig og etisk refleksjonsarbeid og hvordan det arbeides og kan arbeides for å forebygge tvang.

4.1 Grenseoppgang mellom tvang og ikke-tvang

Samtlige informanter ble innledningsvis i intervjuene stilt overfor følgende spørsmål: Hva er tvang? Hva anser du/dere som tvang?

Svarene viser at informantene stort sett forholder seg til lovverket og spesielt rettighetsforskriften, når de utdyper rundt disse spørsmålene. Det avdekkes ingen tydelige forskjeller i synspunkter mellom institusjonsledere på den ene side, og institusjonsansatte på den andre. Ledere og ansatte i én og samme institusjon synes stort sett å være enige, når de benevner hva som er å anse som tvang og hva som ikke er det. Imidlertid viser svarene også at både ledere og ansatte i enkelte tilfeller er usikre på om de skal tolke tiltak som tvang, omsorg eller begge deler. Det gis uttrykk for at en kan oppleve å stå overfor et dilemma, når det skal besluttes om en inngripen bør protokollføres eller ikke (<http://www.forskning.no/artikler/2013/april/353541>).

De fleste institusjonene (både ledere og ansatte innenfor disse), som mener at de har varierende og/eller til dels mye tvangsbruk (se punkt 4.4), gir uttrykk for at de er i en fruktbar dialog med fylkesmannens tilsyn om grensedragningen. Dersom de er usikre på hvordan de skal tolke en situasjon kan de ta direkte kontakt med tilsynet, og de opplever ofte å få konstruktive tilbakemeldinger. Dette gir dem trygget i forhold til hvordan gå fram; hvilke løsninger og tiltak som er forsvarlige og så gode som mulig i det bestemte tilfellet. Én institusjon avviker imidlertid noe fra de andre når det gjelder oppfatning av tilsynets rolle. Den erfarer at tilsynet bedriver kontroll, og at det i svært liten grad fyller en veilederfunksjon eller forsøker å bidra med veiledning overfor institusjonen. Både lederen og de ansatte i den aktuelle institusjonen gir uttrykk for dette, og oppfatningen synes fremfor alt å være basert på at de i årenes løp ikke alltid har

erfart å ha en gjensidig, konstruktiv dialog med tilsynet i forbindelse med spørsmål rundt rammer, begrensninger, forståelse og bruk av tvang. (Her: se punkt 4.9.1).

Ledere og ansatte ved flere av institusjonene synes ikke alltid å være fortrolige med å gjøre bruk av begrepet tvang og anvender andre ord/uttrykk som de kan hende er mer komfortable med. Dette kom gjerne til uttrykk tidlig i intervjuene, da informantene ble stilt overfor spørsmålet: *Hva er tvang?* Noen eksempler på uttrykk som i en del tilfeller erstatter tvangsbegrepet er: "fysisk grensesetting", "omsorgsholdning", "omsorgsutøvelse", "oppdragende holdning" og "robust omsorg". Kanskje kan man tolke disse betegnelsene som et uttrykk for nettopp det dilemma som mange av informantene opplever å stå ovenfor i spørsmålet om tvang og tvangsbruk? Utsagnet om at *"det kan ligge mye omsorg i tvangen"*, som én av informantene meddeler, viser med all tydelighet at det kan være vanskelig å skille mellom omsorg og tvang. Flere informanter gir uttrykk for noe av det samme. De ser en klar sammenheng mellom tvang og omsorg og mener at tvangsbruk som regel er et uttrykk for omsorgsutøvelse, selv om det ikke oppleves slik av den som utsettes for tiltaket. Samtidig er de fleste informantene, både lederne og de ansatte, tydelige på at tvangsbruk innbefatter én eller annen form for maktutøvelse fra de voksnes side overfor barna/ungdommene, siden de sistnevnte i utgangspunktet motsetter seg tiltaket. Dette aspektet gjør det selvsagt noe vanskelig å søke og å definere - og å få gehør for at tvang dreier seg om omsorg.

Som nevnt innledningsvis i kapitlet viser svarene vi fikk på spørsmålene: *"Hva er tvang?/Hva anser du/dere som tvang?"* at informantene forholder seg spesifikt til det som er å anse som bruk av tvang overfor barn og unge som bor i barneverninstitusjoner, og at de gjerne henviser til barnevernloven og rettighetsforskriften i denne forbindelse. Samtidig viser de at det ikke er ukomplisert, verken for ledere eller ansatte, å definere hva tvang er. I det følgende vil vi presentere sitater som er hentet fra intervju med ledere og ansatte, som viser hvordan de forstår tvang.

4.1.1 Hva er tvang?

Institusjonslederens ytringer:

Det at du ikke får beveget deg fritt, det at du får innskrenket rettighetene dine i forhold til mobil og databruk, det at du får innskrenket besøk av jevnaldrende. Men, det man gjerne snakker mest om er situasjoner hvor det blir brukt fysisk overlegenhet av en eller annen grad og holder. Nå vet jeg ikke om det eksisterer lenger, men folk har jo også blitt låst inne. Det er jo også en form for tvang etter min mening. (Mannlig leder)

Tvang i ordets rette forstand da ... fysisk tvang hvor du fysisk holder noen som egentlig ikke vil bli holdt. Men, jeg følger barnevernsloven da. Det er jo det som er tvang. Men, så har du andre måter for tvang da, eller maktbruk vil jeg si, det at du bruker makta de til å tvinge igjennom ting [...]. Det er jo også en form for tvang, bevisst eller

ubevisst. [...] Men, for meg så kan jo tvang være omsorg også. Omsorgsbegrepet er vidt. (Kvinnelig leder)

Vi har en læremester her som ikke har vært så glad i å bruke ordet tvang. De som kommer hit er jo tvangsplasserte. Vedkommende har innprentet at vi bedriver robust omsorg. Det er omsorg som ikke kan velges bort, siden det er gjort et tvangsvedtak for plasseringen. Men, så er det jo regulert gjennom lover og regler hva som regnes som tvang og som skal protokollføres. Rettighetsforskriften er jo klar der. Tvang er for eksempel når en ransaker en ungdom som en har mistanke om ruser seg. Dette skal protokollføres, så da er det jo en handling som er definert som tvang. Det er også tvang, dersom en skiller to beboere som basker sammen, fra hverandre med fysisk makt. Denne handlingen er også definert som tvang.[...] Det er det også om ungdommen får inndratt mobiltelefonen i 14 dager på grunn av mistanke om prostitusjon eller rustraffikk[...]. Tvang er ganske mye forskjellig ut fra det som er definert i rettighetsforskriften, men det er ofte vanskelig å forstå hva som er tvang og hva som er omsorg. (Kvinnelig leder)

Det er en begrensning i deres utfoldelse på ett eller annet vis, hvor vi er nødt til å sette i verk noen tiltak fordi vi er nødt til å ha kontroll. Det er min forklaring på tvang. (Mannlig leder)

Hva er tvang, hva er grenser og hva er omsorg? Ut fra rettighetsforskriften så er jo ikke tvang kun definert som holdesituasjoner. Der er jo det å ta i fra ungen mobiltelefonen også definert som tvang. Jeg vet ikke hvordan jeg skal definere det. Det er litt avhengig av hvordan den du setter grenser for opplever grensene også. [...]. Det har jo blitt veldig fokus på rettigheter. Det er et kjempestort dilemma. Det er nesten sånn at barn har rett til å ødelegge seg selv, skade seg selv, rett til å ruse seg. Vi har tolket tvangsbegrepet veldig vidt her ved institusjonen. Vi har skrevet alt for mange tvangsvedtak og fått tilbakemeldinger fra Fylkesmannen på dette. Mange av dem skulle vært tolket som omsorg. (Kvinnelig leder)

Tvang betyr at du tvinger noen til å gjøre noe de ikke vil. Det er den enkle måten å forstå det på. I miljøterapeutisk sammenheng så handler tvang om å avverge skade på inventar eller person, men jeg er like opptatt av at utøvelsen av omsorg må være såpass robust og såpass konsistent at ungene ikke dummer seg ut, at vi gir dem mulighet til å mestre, og at vi av og til på en måte favner dem inn, slik at de ikke spiller seg ut som sånn de kan gjøre. Men, om det er tvang...? Det er vel mer utøvelse av omsorg da [...]. Tvang for meg er at du tvinger noen til å gjøre noe som de konsistent motsetter seg å gjøre. (Mannlig leder)

Jeg forstår tvang hvor man på ett eller annet nivå med bakgrunn i et grunnlag – at man frarøver ungdommenes integritet på ett eller annet vis. I form av at man går inn på deres rom, er fysisk i nærkontakt med dem, eller verbalt krever noe av dem som de enten ikke vil, ikke har lyst til eller synes er ubehagelig. (Mannlig leder)

Utsagnene ovenfor viser at institusjonslederne forstår tvang som noe som begrenser, innskrenker, kontrollerer og frarøver. Samtidig som de også kan oppfatte tvang som en form for utøvelse av omsorg fordi de i slike situasjoner ofte forsøker å avverge at noen

skal kunne skade seg selv, andre, inventar og/eller omgivelser. Lederne synes å være enige i at tvang innebærer én eller annen form for maktutøvelse overfor den/de som utsettes for tiltaket, og som i utgangspunktet motsetter seg dette, ikke vil, har lyst, synes det er ubehagelig og viser motstand og så videre.

Svarene viser at flere er ambivalente med hensyn til å gjøre bruk av begrepet tvang i de situasjoner som oppstår i institusjonene, hvor ansatte må håndtere/løse konflikter. De er klar over hvilke tiltak/inngrep som defineres som tvang i lovverket de har å forholde seg til, men flere av lederne gir i sine intervju uttrykk for at det først og fremst er de tiltak som settes inn i forbindelse med situasjoner som tolkes som akutte faresituasjoner, som kan/bør forstås og betegnes som direkte tvang. De er med andre ord usikre på om det er riktig å forstå/betegne alle de øvrige tiltakene som rusmiddeltesting, kroppsvisitasjon, inndragning og/eller begrenset bruk av elektroniske kommunikasjonsmidler, som tvang. Dette til tross for at de mener at rettighetsforskriften tolker disse inngrepene/begrensningene som tvang, og de ut fra dette selvsagt søker å forholde seg til det regelverket sier om tvang, hva som skal føres i tvangsprotokoll og så videre.

Flere av informantene gir uttrykk for at de ofte drøfter spørsmål som: Når er det egentlig riktig å bruke begrepet tvang? Hva er å anse som tvang? Hva er å anse som omsorg? Er tvang et uttrykk for omsorg? Eller er det ren, (nødvendig) maktutøvelse som gjennomføres for å stoppe en akutt situasjon som allerede er å anse som farlig/som har medført skader, og/eller som gjennomføres for å forhindre at en (konflikt)situasjon skal eskalere/utvikle seg til noe i den retning? I det siste tilfellet - dersom et tiltak som er å anse som tvang benyttes for å hindre en videre utvikling til det verre, kan det da hevdes at institusjonen forebygger ytterligere/mer omfattende/alvorlig tvangsbruk? Spørsmålene er mange og både ledere og ansatte forteller at det i de fleste [tvangs]situasjoner er rom for tolkninger, og at det sjelden er slik at alle som er involvert i disse situasjonene forstår dem likt. Som vi skal komme tilbake til litt senere viser det seg at også ansatte/kollegaer i én og samme institusjon, kan ha ulike oppfatninger av hvordan en bør gå fram/håndtere en konfliktsituasjon. Noen kan mene at en skal gå tidlig inn for å hindre at situasjoner eskalere, mens andre kan mene at en skal ha litt "is i magen", vente, være mer tålmodig og se an situasjonen før en griper inn. De ulike oppfatningene kan være opp til diskusjon tidlig i situasjonen, underveis og i etterkant. Ulike personligheter, erfaringer, kompetanse, fagbakgrunn og/eller holdninger kan tenkes å ha betydning for hvorfor en vurderer situasjonene ulikt. Noen ledere gir uttrykk for at det er ønskelig med ansatte som forstår/tolker situasjoner mest mulig likt, noen sier at en ikke kan forvente at de ansatte er like i så henseende "*folk er jo for-*

skjellige", mens andre forteller at de er glade for og verdsetter en viss uensartethet blant de ansatte: "[...] og takk og lov for det", som en leder uttrykker det angående ansatte som viser personlighet/individualitet også i slike vanskelige situasjoner.

Institusjonsansattes ytringer:

Det jeg forstår er at ungen blir holdt for å roe ned over lengre tid. Det tenker jeg er en tvangssituasjon. [...]Det å holde i kortere tid, det regner ikke vi som tvang da. [...]. Men, det er vanskelig å si, for vi har så lite tvang. (Mannlig ansatt)

Det er jo på en måte inngrep i deres liv da uten at de har samtykket. At vi må gripe inn å ta kontroll over dem rent fysisk, eller at vi for eksempel må ta telefonen fordi de ikke skal kunne ringe til noen som vi ikke ønsker at de skal ringe til, eller at vi må gå inn på rommet deres for å hente ut en kniv eller softgun eller noe. Da griper vi inn i deres liv med en slags form for tvang. (Mannlig ansatt)

Når jeg tenker tvang, så tenker jeg på alt vi fører tvangsprotokoll på. (Kvinnelig ansatt)

For oss er det litt spesielt, for her er alle ungdommene på tvang. Ingen er her frivillig. Men, det vi opplever som tvang i det daglige er når vi må skjerme ungdommene, når vi må holde, når vi må begrense dem. I det daglige er det dette vi anser som tvang, selv om det er mye som er tvang i forhold til struktur, paragrafer, reguleringer, telefon, data og sånt. Men, i det daglige er det vel den fysiske avverginga. (Kvinnelig ansatt)

Det at du påfører en annen person din vilje. Og den skal gjennomføres uansett om den andre vil, da snakker en om tvang. (Mannlig ansatt)

Jeg tenker at alt som ikke er frivillig på en måte er tvang. Er det for vidt? (Kvinnelig ansatt)

Det kan være en del av omsorgen at du bruker tvang. Barnets beste - det er fokuset. Hva er best for barnet? Og vi voksne har et ansvar der. (Kvinnelig ansatt)

I forhold til en vid definisjon av tvang, så bruker vi kanskje tvang veldig mye, men det er oppdragelse, så det er på mange måter nødvendig for å lære en person sosialisert atferd. Uten disse rammene, så vil den kunne gjøre veldig mye rart [...]. (Mannlig ansatt)

I utgangspunktet kan en si at det meste som blir gjort mot noen sin vilje er en form for tvang, og hvordan vi forholder oss til tvang det er jo rettighetsforskriften som sier noe om det. Når loven kaller det tvang. Men, så er det jo den balansen i forhold til hva som er omsorg og hva som er tvang. Der ligger det jo en del skjønn. Blant annet det der med kortvarig holding; når går det over til å være langvarig? Det er flere ting som en må vurdere. Det er selvfølgelig lengden på holdingen, og det er motstanden hos ungdommen, både verbalt og fysisk. (Kvinnelig ansatt).

Jeg tenker at det som vi ofte definerer som tvang er når vi stopper dem og det blir tvangsprotokoller og hele biten der. Men skal man se vidt på det, så er det egentlig veldig mye som er tvang, fordi det kan være mye som de ikke vil og ønsker i dagligli-

vet. Slik at alt som vi på en måte legger press på, og forsøker å hjelpe dem med i det daglige, som de ikke vil, det er jo på en måte tvang da. (Kvinnelig ansatt)

Hvis vi må holde noen, ransake noen, beslaglegge noen ting mot beboernes vilje, så er jo det tvang. Så har du det der - hva er oppdragende, hva er tvang? (Mannlig ansatt).

Ovenfor har vi valgt å presentere utsagn som er mest mulig dekkende/representative med hensyn til datamaterialet fra gruppeintervjuene sett under ett. De viser fremfor alt at ansattes forståelser er i bra samsvar med ledernes. Kjernen i svarene er svært like: de forholder seg til lovverket/rettighetsforskriften med hensyn til tvang og hva som er å anse som tvang, men fremhever at de definitivt forstår fysisk tvang eller maktbruk, holdesituasjoner over lengre tid og skjerming som tvang. (Dette kjennetegner såkalt "tvang i akutte faresituasjoner", § 14 i rettighetsforskriften, som er det mest brukte tvangstiltaket i norske barneverninstitusjoner i dag). Videre viser de, som institusjonslederne, at de er noe usikre på hva som egentlig er å anse som tvang og hva som er å anse som omsorg. Hvor går for eksempel skillelinjene på langvarig og kortvarig holding? Det uttrykkes at kortvarig holding er å tolke som omsorg, mens langvarig holding er å tolke som tvang, og at ansatte må utvise skjønn i slike situasjoner hvor de tar hensyn til varighet og grad av fysisk og verbal motstand fra ungdommen sin side. Noen poengterte også at tvang kan være omsorg, og at det er barnets beste som skal lede de institusjonsansatte i deres arbeid. Dette kan forstås som at tvangsbruk i enkelte sammenhenger er å anse som barnets beste. Andre bringer inn begrepet oppdragelse i stedet for omsorg og spør: hva er å anse som oppdragende og hva er å anse som tvang? Det kan synes som om enkelte anser tvang som en form for oppdragelse, en måte å lære ungene sosialisert atferd på som er nødvendig. Noen gir også uttrykk for at det her er snakk om påkrevde rammer som setter uunnværlige grenser.

Noen få ansatte søker å definere tvang på et mer generelt grunnlag; at tvang handler om at noen gjør noe mot en annen person selv om denne motsetter seg dette. At noen påfører en annen sin egen vilje, og gjennomfører denne uansett om den andre ikke vil. En god del snakker om vide forståelser med hensyn til hva som er tvang. Ett uttrykk for dette er det kanskje når en ansatt definerer alt det som institusjonen legger press på – og som de i utgangspunktet søker å hjelpe barna/ungdommene med i det daglige, som barna/ungdommene motsetter seg og institusjonen likevel velger å gjennomføre, som tvang.

4.2 Begrunnelser for bruk av tvang: vurdering av nødvendighet og hensiktsmessighet

Både ledere og ansatte svarte på spørsmål om hvorfor tvang brukes overfor barn og unge som bor i institusjon, og om de opplever denne typen tiltak som nødvendig og hensiktsmessig. Spørsmålene gjorde det mulig å få noe tilgang på informantenes holdninger til tvangsbruk.

På spørsmål om hvorfor tvang anvendes, og hvilke situasjoner og/eller faktorer som kan kreve iverksetting av tvangstiltak, ga institusjonsansatte mer utfyllende svar enn lederne. Vi tenker at dette muligens kan forklares ved at ansatte har mer erfaring med tvangssituasjoner og håndtering av tvang. De er nærmere beboerne; det vil si i daglig kontakt og interaksjon med dem. Institusjonslederen er ikke nødvendigvis det. Lederen får ofte kjennskap til tvangssituasjonene via den/de ansatte, som på sin side har førstehåndskjennskap til disse. Best kunnskap om praksis - hvordan situasjonene er, hvorfor de håndteres slik og sånn, og om tiltakene er å anse som nødvendige og hensiktsmessige synes å foreligge i personalgruppene. Lederen gis imidlertid innsikt i situasjonene og det enkelte tvangstiltak - noen ganger i forkant, av og til underveis og så å si alltid i etterkant, i forbindelse med føring av tvangsprotokoll.

I studien fremkommer det at institusjonsledere har til dels ulikt syn på nødvendighet/hensiktsmessighet ved tvangstiltak. Det viser seg også at ansatte innenfor én og samme institusjon kan ha ulike oppfatninger på dette punktet. Institusjonslederne synes å være godt orientert om situasjonen innad i ansattegruppen, det vil si: om tenkning, holdninger og terskelen for inngripen stort sett er lik eller om dette varierer. De fleste lederne gjør ikke noe stort poeng ut av at personalgruppen er mer eller mindre samkjørte på dette området. En leder synes imidlertid å være spesielt opptatt av å skape felles forståelse og holdninger. Han uttaler blant annet dette:

Det der med å være samkjørt og å kunne spille hverandre god, det betyr at en må ha lik oppfatning, forståelse og holdning til det. Da må man drøfte tenkte situasjoner i forkant.

Kun én av de åtte lederne beskriver sin personalgruppe som svært samkjørt. Han sier at det er uvanlig at de ansatte er uenige på dette feltet. De ansatte (ved denne institusjonen) synes imidlertid ikke å være helt samstemte. Det bemerkes blant annet at det er ulike oppfatninger med hensyn til hvor grenseoppgangene ligger, og at det kan være mye diskusjon i personalgruppen knyttet til nødvendigheten av tvangsbruk.

De fleste lederne opplever at det er variasjon innad i personalgruppen og gir også uttrykk for at dette er naturlig, at en aldri kan forvente å få en ensartet gruppe og/eller at dette heller ikke nødvendigvis er et mål i seg selv. En leder understreker viktigheten av at uenigheter kommer opp og frem, at de diskuteres åpent innad i institusjonen. Noen peker på at variasjon kan føre til mer refleksjon og drøfting de ansatte seg i mellom og mellom ledelse og personalgruppe. Ulike innfallsvinkler og perspektiver teller positivt. I denne forbindelse hevdes det at fagbakgrunn kan ha noe betydning for tenkning og holdninger blant ansatte. Lærerutdannede har for eksempel ikke noen tradisjon for utøvelse av tvang, mens vernepleiere har lært en hel del om tvangsbruk i utdannelsen. Barnevernspedagoger og sosionomer, på sin side, har ikke den samme type fokus på tvangssituasjoner og bruk av tvangstiltak i sine utdanninger, som det vernepleierne har. Selv om lederne ser det som både naturlig og fruktbart med noe ulike perspektiver og innfallsvinkler i personalgruppen, så gis det også uttrykk for at det er ønskelig å skape forente holdninger. En kommer ikke utenom skjønnsvurderinger, men mest mulig like innfallsvinkler, tilnærminger og terskler for bruk av tvang anses som viktig med tanke på forutsigbarhet. Barn og unge som bor i barneverninstitusjoner trenger forutsigbarhet. Å forstå, kjenne igjen og kunne lese situasjoner gir som regel en følelse av trygghet.

Det formidles også at bruk av tvang vurderes som mindre hensiktsmessig og nødvendig, dersom en kommer i en posisjon hvor en lærer å kjenne det enkelte barn/ungdom. Tiden en har til rådighet til å arbeide med relasjon, få kunnskap om og forståelse for hvordan beboeren har det, hva hun/han har behov for, hvordan hun/han reagerer i ulike sammenhenger og så videre, har betydning for på hvilken måte personalet evner å løse spente situasjoner. God (nok) tid til relasjonsarbeid skaper trygghet, både for beboere og ansatte. Blant annet setter det ansatte bedre i stand til å kunne forutsi hvordan en gitt situasjon vil utarte seg, hvordan de bør gå fram overfor det enkelte barn og være i forkant, slik at de kan forhindre/stoppe en mulig konfliktsituasjon uten bruk av tvang.

I det følgende presenteres uttalelser fra ansatte og ledere på spørsmål om hvorfor og i hvilke sammenhenger det anvendes tvang overfor barn og unge i institusjon:

Det er flere grunner til det. Først og fremst så skal man forholde seg til et lovverk og et krav om utvikling til disse ungdommene. Tvang fremtvinger seg selv noen ganger på grunn av spesielle situasjoner som nødverge. Noen ganger bruker man selvfølgelig tvang for å hindre rusbruk eller hindrer kommende situasjoner – hva nå det måtte være, hvor man vurderer at det er nødvendig i preventiv sammenheng for å hindre rømming, voldsutøving eller kriminalitet. (Mannlig leder)

Tvang er situasjonsbetinget på den måten at man kan ikke planlegge tvangsbruken, og man skal selvfølgelig heller ikke gjøre det, men tvang viser seg noen ganger å være

tvingende nødvendig – ikke nødvendigvis for å pasifisere, men for å komme i posisjon til å forhindre disse farlige episodene, eller det som kan lede til dette. Tvang viser seg da erfaringsmessig noen ganger å være - tørr jeg våge å bruke uttrykket, et nødvendig onde. (Mannlig leder)

Hvis noen er til fare for seg selv eller omgivelsene, da må vi gripe inn og prøve å hjelpe vedkommende bort i fra det. (Mannlig ansatt)

Hvis man skal være veldig ærlig i forhold til det som man gjør på institusjonen, så tenker jeg at det er i fra at det er til barnets beste, til at en noen ganger ikke klarer å se annet alternativ. Altså, en blir opprådd. (Mannlig ansatt).

Det er ikke alltid de vet sitt eget beste. Det er jo ut fra den ideen. Jeg tenker også at en bruker tvang fordi en ikke har noe annet alternativ, men mens en anvender tvang skal en alltid ha tanke på hvordan en kan samarbeide med ungdommen, slik at tvangen kan opphøre. (Kvinnelig ansatt)

For å beskytte meg selv, andre og ting rundt. (Kvinnelig ansatt)

Vi skal ha prøvd alt annet først, og det mener jeg at vi er ganske gode på også. Når du etter hvert blir kjent med et barn som er veldig utagerende, så vet du på en måte hvor grensen går og når du skal gripe inn. Det er litt skummelt, fordi du antar at det og det kommer til å skje. Da hender det at man er litt i forkant, går litt for tidlig inn, og egentlig skulle ha ventet og forsøkt mer før en går til tvangstiltak. (Kvinnelig ansatt)

Det litt sann: hva er tvang og ikke tvang? Ungdommene går med på ransaking, men det skal likevel føres som tvang. Tidligere skrev vi ikke protokoll, når ungdommene samtykket til det, men etter den nye forskriften skal også slike situasjoner protokollføres, fordi det kalles for et enkeltvedtak. (Mannlig ansatt)

Utsagnene ovenfor viser at årsaker til bruk av tvang er flere, og tvang kan anvendes i ulike sammenhenger og situasjoner. Det går frem at tvang skal være siste utvei; at andre løsninger/tiltak skal være prøvd før en gjør bruk av tvang. Noen ganger er tvang et uttrykk for barnets beste, mens andre ganger oppleves det ikke slik. En kan komme i situasjoner hvor en ikke finner det "riktige" alternativet – en blir rett og slett "opp-
rådd", som én informant uttrykker det. Tvangstiltak kan anvendes når en beboer tolkes å være til fare for seg selv, eller omgivelsene. En leder poengterte at tvang sjelden planlegges; den er som regel situasjonsbestemt, men kan brukes for å komme i posisjon til å hindre farlige situasjoner der og da, og forhindre at situasjoner eskalerer. Den andre lederen som siteres hevder at tvang noen ganger fremtvinger seg selv, og at de har et lovverk å forholde seg til også i slike situasjoner. Han sier at tvangstiltak blant annet brukes som nødverge; for eksempel for å hindre rusbruk og også preventivt; for å hindre kommende situasjoner, for eksempel rømming eller voldsutøving.

Et dilemma som trekkes fram av en kvinnelig ansatt; er faren for "å gå for tidlig inn" med tvangstiltak etter hvert som en kjenner den enkelte beboers "reaksjonsmøns-

ter"/grenser i forhold til utagering. Det er jo et krav at en i den enkelte situasjon skal forsøke andre, mildere løsninger og inngrep, og derigjennom søke å forebygge bruk av tvang. Det er ikke alltid dette gjøres i tilstrekkelig grad, fordi en mener å kjenne beboeren så godt at en vet hvor grensen går, hva som blir "neste trekk" og at en likevel til slutt må gjøre bruk av tvang. Ut fra en antakelse basert på tidligere erfaringer velger en derfor "å hoppe over" andre mulig løsninger for derigjennom å unngå å hale ut situasjonen; en punkterer den på et tidlig tidspunkt. Poenget til informanten her er å vise at det å følge reglementet i alle situasjoner/sammenhenger kan være vanskelig, ettersom de ansatte ofte bygger sine vurderinger og inngripener/tiltak på tidligere erfaringer med og kjennskap til det enkelte barn/ungdom. Likevel kan de ikke være hundre prosent sikre på at de gjør det rette valget, og når de velger å gå inn med tvang på et (for)tidlig tidspunkt, så har de kan hende heller ikke fulgt regelverket og retningslinjene med hensyn til bruk av tvang. Slike situasjoner kan fremstå som problematiske der og da, men også i ettertid ved føring av tvangsprotokoll.

En annen ansatt stiller spørsmål ved hva som er tvang, og hva som ikke er det. (Det er nokså mange ansatte som tar opp dette spørsmålet, og som gir ulike eksempler for å vise at dette ikke nødvendigvis er innlysende). Denne informanten trekker imidlertid fram ransaking som eksempel. I mange tilfeller opplever de at beboere synes det er greit at ansatte foretar ransakinger. De motsetter seg med andre ord ikke tiltaket, men likevel skal dette føres som tvang. Det er den nye forskriften som krever dette. Informanten forteller at de tidligere ikke pleide å protokollføres ransakinger som beboere samtykket til.

Opplevs tvang som nødvendige og hensiktsmessige tiltak innenfor barneverninstitusjonene? Her følger utsagn fra ledere og ansatte som forteller noe om dette:

Vi gjør ikke det nei. Vi mener at det må kunne løses på andre vis.[...]. Vi drøfter hele tiden dette med tvang. Også med det faglige nettverket vi har. Vi gjør det både på generelt grunnlag og i forbindelse med enkeltsaker. Skal vi tillate mer bruk, skal vi gripe inn på den måten oftere/på et tidligere tidspunkt? Vi er klare på at vi ikke skal det. Har ikke tro på at det er nyttig. Hva gjør det med relasjonene om vi skal belage oss på tvangsbruk i vanskelige situasjoner? (Mannlig leder)

Jeg tenker barnets beste. Hvis det fremmer utviklingen til barnet at det er nødvendig for å få han på rett kjøl og å ivareta han, så kan det vær det. Men, det er så mye annet som spiller inn. Det handler litt om alder, hva beboeren vil oppnå..., men jeg tror ikke at tvang er det som trengs for å få til et bra behandlingsopplegg, nei. Det har jeg sett [...]. Men, mange vil jo si at konsekvenser er tvang også. Vi bruker konsekvenspedagogikk. (Kvinnelig leder)

Ja, det gjør jeg. Jeg tenker at vi skal kunne bruke tvang, når det er nødvendig. Så lenge ungdommene ikke klarer å ta kloke valg selv. De er jo her fordi at vi skal lære dem det, slik at de skal kunne bli selvstendige. (Kvinnelig leder)

I forhold til rettighetsforskrift og regelverk så skal tvang utøves med den største profesjonalitet, den største forsiktighet, det skal være tvingende nødvendig og alt som er mulig av annet skal være prøvd først. Når en har ungdommer som er fortvilte, sinte, redde, frustrerte – så er det en utfordring å være så flinke voksne at en greier å vurdere situasjonene fra gang til gang, i forhold til graden eller nødvendigheten av tvang. (Mannlig leder)

Ja, dersom en er en fare for seg selv eller andre. Men – en må tørre å stå i det. Jeg er ikke redd. Kjenner man barnet godt, så vet man hvordan man skal takle situasjonen uten bruk av tvang. (Kvinnelig ansatt)

Ja, jeg opplever det som nødvendig i enkelte tilfeller ja. Men, som sagt så skal det være siste utvei. Og ofte så fungerer det også, at det stopper der da, når en har utøvd tvangen. Det hjelper, om jeg kan si det sånn.

Det er et vanskelig spørsmål å svare på egentlig. Det er slik at av og til, så er tvangstiltak nødvendig og av og til er det ikke det. Situasjonene kan være nesten identiske, men at det er ulike personer involvert. (Mannlig ansatt)

Enkelte ungdommer legger opp til... de tar trygghet i at du sitter på en benk og holder dem. De ønsker å kjenne at her blir jeg tatt vare på, her er det noen som passer på meg..., så det er veldig vanskelig å svare på det spørsmålet. (Mannlig ansatt)

En kan ikke alltid vurdere seg i hjel. Må handle. Det er masse omsorg i disse situasjonene også. (Kvinnelig ansatt)

De fleste ledere og ansatte mener at tvang er nødvendig i en del situasjoner. Mange mener også at tiltakene er hensiktsmessige, men på dette punktet er de noe mer usikre og oppfatningene mer delte. Dersom en tenker at hensiktsmessighet handler om noe som er heldig, gunstig, vellykket og/eller fordelaktig, så kan dette være grunnen til at informantene er usikre på spørsmålet og/eller gir uttrykk for at tvang ikke kan forstås slik. Dersom en tenker at hensiktsmessighet handler om noe som er tjenlig - at tvangen for eksempel tjener til å stoppe eller forhindre en farlig situasjon, så kan en slik forståelse tenkes å danne en bakgrunn som er med på å forklare at enkelte informanter bekrefter tvangstiltak som hensiktsmessige.

Av utsagnene ovenfor ser vi at én leder skiller seg spesielt fra de andre, med hensyn til spørsmål om nødvendigheten av tvang. Han sier at tvang aldri er nyttig, og mener at bruk av tvang ødelegger relasjonen mellom de voksne ansatte og beboerne. Informanten mener at det å si til et barn at det må gå på rommet sitt å være der alene, og at barnet ikke får lov til å komme ut før hun/han er blitt snill igjen - det er også en form for tvang. Dette er ikke riktig fremgangsmåte, i følge lederen. Han forakter "time-out"-

begrepet og mener at det er "time-in"-begrepet som gjelder, og at de aller fleste situasjoner kan løses på andre måter enn ved bruk av tvang. De tre ansatte fra denne institusjonen, som deltar i gruppeintervju, er på linje med lederen. De har lite tro på tvang, de anvender svært lite tvang ved institusjonen og fokuset og opptattheten av tvang er dempet. Informantene ved denne institusjonen (både lederen og de ansatte) synes ikke å være spesielt positivt innstilte og/eller opptatte av kursing i håndtering/utøvelse av tvang og holding. *"Det du gir fokus, det vokser"*, sier lederen. Han har en filosofi om at dersom en institusjon velger å gi spesielt fokus til det som kan være med på å endre - altså å være i forkant av en mulig situasjon og søke å forebygge bruk av tvang, ja så vil dette gjerne føre til mer forebygging og mindre bruk av tvang. Dersom en velger å ha fokus på kursing og ukentlige eller daglige øvinger på holdesituasjoner og bruk av fysisk makt, så vil dette lede til at oppmerksomheten blir værende i selve tvangssituasjonene, og ikke i det som skjer - og kan gjøres i forkant av disse for å hindre at en kommer til det punktet. Lederen mener at de institusjoner som spesialiserer seg på ungdom med store utfordringer og gjennomfører et behandlingsopplegg, kan hende får et betydelig fokus på tvang og tilsvarende mindre på omsorg. Av dette kan en for så vidt lese at informanten ikke deler det tidligere omtalte synspunktet, som mange av informantene tilkjenner: at tvang også er/kan være et uttrykk for omsorg.

Informantene gir ulike forklaringer på hvorfor de anser tvangstiltak som nødvendige (i en del situasjoner): at det er til barnets beste for å fremme dets utvikling, for å beskytte barnet og/eller omgivelsene, når en ikke når fram og lykkes med andre tiltak og må få stoppet/forhindret en situasjon, når det er fare for liv og helse, en har opplevd at en først ved bruk av tvang har lyktes med å stoppe en uheldig situasjon, en opplever at det er en måte å trygge ungdommen på og/eller at det kan være med på å lære ungdommen å gjøre kloke valg i ettertid. Nokså mange av svarene og forklaringene kan knyttes opp mot lovverk, rettighetsforskrift og retningslinjer med hensyn til hvorfor/når de anser det som nødvendig å bruke tvang overfor beboere: når alt annet er prøvd først/som siste utvei, når en ungdom anses å være en fare for seg selv og/eller omgivelsene, når det er fare for liv og helse, for å beskytte/trygge.

En leder hevder imidlertid at bruk av tvang ikke er nødvendig for å få til et godt behandlingsopplegg. Dette har hun erfart både som leder ved barneverninstitusjon i mange år, og også i forbindelse med tidligere arbeidserfaring innenfor psykisk helsevernfeltet. Det oppleves gjerne som et overgrep å bli utsatt for fysisk tvang/makt, særlig når flere ansatte går sammen om å utøve denne. Lederen har sjelden opplevd det som nødvendig at flere voksne mennesker må gå sammen og bruke makt for å [for]hindre/stoppe et barn som de tolker å være en fare for seg selv og/eller omgivelse-

ne. Som regel er det greit å være kun én person som går inn i situasjonen og bruker stemmen; forklarer og viser til barnet/ungdommen at hun/han er en stødig omsorgsperson. I institusjoner som har utfordringer knyttet til rus og vold kan det tenkes at situasjonen er slik at det lettere eskalerer, men da mener lederen at det er institusjonens ansvar å sette ned noen retningslinjer og strategier for hvordan de skal håndtere dette på best mulig måte med tanke på forebygging og bruk av tvang.

Synet på nødvendigheten av tvangsbruk synes dessuten å ha sammenheng med kjennskapet mellom ansatte og beboere. Det vil si, hvor godt de voksne kjenner det enkelte barn/den enkelte ungdom. Det handler altså om relasjon, og hvilken "type" relasjon en oppnår. Om personalet er kommet eller i det hele tatt kommer, i en posisjon hvor de lærer den enkelte å kjenne. I utsagnene ovenfor ser vi at en ansatt gjør et poeng ut av nettopp dette aspektet. Hun opplever ofte at det er mulig å unngå tvang dersom en kjenner beboeren godt. Da er man trygg og vet hvordan en kan gå fram for å hindre/forebygge bruk av tvang. I motsatt fall dersom en ikke kjenner beboeren godt nok, kan en være usikker på hva som er riktig fremgangsmåte. En kjenner seg mer utrygg i situasjonen noe som også beboeren kan merke, og da kan det oftere ende med tvangstiltak. Det kan oppleves som vanskeligere å forebygge. I denne forbindelse er det interessant å bemerke at flere informanter også gir uttrykk for at eventuell bruk av tvang gjerne skjer hyppigere i starten av et barn/en ungdoms institusjonsopphold, enn det gjør etter hvert. Vel og merke dersom personalet faktisk lærer han/henne bedre å kjenne.

En annen ansatt sier at nødvendigheten av tvang er avhengig av person. Man kan være i tilnærmelsesvis identiske situasjoner, men nødvendigheten av tvang kommer an på hvem som er involvert. Det er mulig å tolke informanten dit hen at han med "personer involvert" sikter til beboere. Med andre ord: at det enkelte barn er forskjellig og reagerer ulikt i situasjonen, og at dette krever at personalet også må manøvrere ulikt ut i fra dette. Nødvendigheten av tvang vurderes individuelt og er personavhengig. I den forbindelse er det imidlertid også mulig å tenke seg at nødvendigheten av tvang vurderes ulikt ut fra hvem den/de voksne ansatte er som opplever å være i situasjonen med beboeren.

4.3 Faktorer som har betydning for grad av tvangsbruk

Både ledere og ansatte ble stilt spørsmål hvor de skulle si noe om hvilke faktorer de mente innvirket på bruk av tvang/graden av tvangsbruk i barneverninstitusjonen. Svarene viser at en rekke elementer kan spille inn. Informantene fremhevet følgende faktorer:

- Størrelse på institusjonen/antall beboere
- Målgruppe/beboergruppe
- Kunnskap og kompetanse hos ledelse og ansatte
- Organisering innad i institusjonen
- Kultur og holdninger innad i institusjonen
- Institusjonens fysiske forutsetninger/bygningsmasse
- Bemanning og arbeidstidsordning
- Relasjon og kommunikasjon mellom de voksne og barna/ungdommene i institusjonen
- Allmenndannelse/lærdom fra utsiden (samfunnet) om regelbrudd, konsekvenser og straff
- Lovverk, regler, forskrifter og retningslinjer

Listen over viser at både indre og ytre faktorer spiller inn med hensyn til håndtering/bruk av tvang i barneverninstitusjoner. Alt fra hvem barna/ungdommene som bor i institusjonen er, hvem som arbeider i institusjonen og hvordan de arbeider, hvilke fysiske omgivelser det bos og arbeides innenfor, hvilke verdier, tanker og holdninger til bruk av tvang som formidles og opprettholdes i miljøet, hvordan det kommuniseres mellom barna/ungdommene og de voksne til de lover og regler som gjelder og som institusjonene må forholde seg til, har betydning for spørsmål om hvordan tvang forstås og håndteres ved den enkelte barneverninstitusjon.

I det følgende vil vi igjen vise til uttalelser fra noen informanter. Denne gangen gjelder spørsmålet hvilke faktorer de mener kan innvirke på bruk av tvang ved institusjonen:

Jeg har ingen tro på store institusjoner med massive problemer. Kan ikke forstå at det er grobunn for vekst der. Jeg har tro på små enheter, få beboere på hvert hus og ulik alder. Jeg tror at aldersspredning medfører en roligere atmosfære; de eldre demper seg litt, de yngre strekker seg litt. [...] Men, det er klart at institusjoner med hyppige utskiftninger vil ha et helt annet grunnlag for å arbeide med kommunikasjon og relasjoner enn det vi har. [...]. Vårt utgangspunkt for tenkning her er selvfølgelig helt annerledes enn på N.N¹⁴. Type institusjon og hvilke rammer den enkelte institusjon har påvirker jo voldsomt. Det er ikke tvil om det.

Denne uttalelsen gitt av en mannlig leder ved en langtidsinstitusjon godkjent for omsorgsplasseringer. Han finner det noe problematisk dersom institusjonene blir for spesialiserte og differensierte. Informanten mener det er en tendens at det blir mer konflikt-

¹⁴ Informanten uttaler her navnet på en korttidsinstitusjon. Vi har valgt å anonymisere dette.

fylt dersom beboerne er i akkurat samme alder, har samme problematikk/utfordringer og tilnærmet lik bakgrunn for plassering i institusjon. Dersom en ønsker minst mulig konflikter og situasjoner som kan medføre bruk av tvang, så er derfor ikke ensartede, smale beboergrupper veien å gå. "Grobunn for vekst" – som er en term informanten bruker og som vi velger å tolke som et uttrykk for positiv utvikling, får man gjerne i større grad dersom beboergruppen er noe mer uensartet. Utover dette gir imidlertid informantene uttrykk for at han ser at det er forskjeller mellom langtidsinstitusjoner og akuttinstitusjoner med hensyn til håndtering av tvang, og hvilke forutsetninger disse har når det gjelder å forebygge og unngå tvangssituasjoner. Det er mulig å tolke informantene dit hen at han mener det er lite formålstjenlig å sammenligne disse institusjonstypene, siden utgangspunktet for plassering og formål med opphold ved disse er såpass ulike. Vår kvalitative studie viser for så vidt også at informantene ved akuttinstitusjonen og behandlingsinstitusjonen (korttid) synes å tenke noe annerledes med hensyn til tvangsbruk enn langtidsinstitusjonene. Disse institusjonene anvender gjerne tvangstiltak oftere enn de øvrige institusjonene, og de har også en del atferdsplasse-
ringer på tvang og frivillig tvang.

Dårlige rutiner, utrygge voksne, mangel på kunnskap, dårlige holdninger.[...]. Ledelsen er også viktig. Må ha fokus på det å klare å fremme noe sunt, som en ser har god effekt også på ansatte.[...]. Det handler jo mye om kultur også. Noen institusjoner tenker slik: Vi psyker dem ned for så å bygge dem opp! Vi tar dem på utslusingsturer og fjellturer... og lærer dem!

Dette utsagnet er hentet fra en kvinnelig leder ved en institusjon godkjent for omsorgsplasseringer. Hun er inne på betydningen av god og sunn ledelse, og viktigheten av kunnskap om tvang og gode rutiner i institusjonene, slik at de ansatte er trygge voksne og kan fremstå som dette overfor beboerne. Hun trekker frem institusjonenes tenkning, holdning og kultur som påvirker når det gjelder håndtering av utfordrende situasjoner og bruk av tvang, og hun gir uttrykk for at hun ikke anser den tenkning/filosofi som søker "å bryte ned for deretter å bygge opp", som gunstig i denne forbindelse.

Relasjoner er bestandig viktig. Vi har sett at med de ungene vi ikke klarer å knytte noen relasjon til; der klarer vi heller ikke å få til noen endring, og vi klarer kanskje heller ikke å komme oss ut av kampsituasjonen. Det er gjennom relasjon at vi kan skape endring.

Trygghet, omsorg og varme skaper relasjoner. Når du først har fått relasjoner, så slipper du tvangen.

Sitatene ovenfor fra kvinnelige ledere ved institusjoner godkjent for omsorgsplasseringer, taler for seg. God kommunikasjon og gode relasjoner med ungene som bor i

institusjonen er svært viktig og har betydning for hvilke situasjoner som oppstår og hvordan de løses. Grad av tvangsbruk kan ha samband med om institusjonen/de ansatte evner "å komme inn på", lære å kjenne og kommunisere med den enkelte beboer.

Det handler om hvilke ungdommer som bor her til enhver tid, og om det danner seg grupper/beboerkulturer. Det kan være enkelte beboere som skaper mange situasjoner som fører til tvangsbruk. Dette kan igjen påvirke de andre beboerne.

Her er det beboer-faktoren som fremheves. Den kvinnelige lederen har erfaring med at sammensetningen av ungdommer i institusjonen innvirker på tvangsbruken. I enkelte perioder opplever de å skrive mange tvangsrapporter, i andre perioder svært få. Dette mener hun har mye å gjøre med hvem som bor i institusjonen til enhver tid. Én enkelt ungdom kan gjennom sin opptreden, væremåte og handlinger forårsake mye tvangsbruk. Lederen har mye erfaring med plasseringer på atferdsparagrafer, men også på omsorg.

Det hadde nok sikkert gjort det bedre med færre voksne og færre skift per dag, ja. Men, denne institusjonen er ikke bygd for medlever da. Ungene synes også å være opptatt av arbeidstidsordningen og setter veldig pris på at de voksne er der over tid. Det å ha tid på seg åpner opp for andre rom overfor ungene. Svakheten med medlever er om en har mye konflikter og tvang, så blir de voksne utslitt etter hvert og det er jo en fare for rettssikkerhetene det også – det her er litt pro og kontra hele veien, men der det går an så synes jeg at medlever skal forsøkes. [...]. Det gir større muligheter og rom for romslighet med lengre arbeidsvakter; man får en horisont av tid å ta av.

En mannlig leder ved en institusjon som er godkjent for omsorgsplasseringer snakker om arbeidstidsordningen som en mulig påvirker når det gjelder (grad av) tvangsbruk. Han understreker i denne forbindelse betydningen av å ha god tid i hverdagen. Medleverturnus - hvor de ansatte er på arbeid flere døgn i strekk og bor sammen med ungene, åpner for bedre tid, mindre stress, mer stabilitet, færre skift og voksenpersoner som beboerne må forholde seg til i det daglige. En litt roligere hverdag kan forebygge frustrasjon og konfliktsituasjoner, siden de samme voksne følger beboerne hele dagen, over lengre tid. På den annen side kan det være tøft for personalet å gå i medleverturnus dersom det forekommer mye tvang i institusjonen. I slike situasjoner/perioder kan en tenke seg at det er sunt med hyppigere skift, slik at slitne ansatte får hvile og ny energi og giv blir tilført gjennom daglige vaktskifter. Informanten resonnerer seg likevel frem til at det beste alternativet for beboernes del ofte vil være medleverturnus fremfor vanlig turnus.

Antall beboere, type beboere og hvor mye ressurser vi har med hensyn til personale. Det påvirker veldig! Og så alle ytre lover, regler og forskrifter.[...]. Vi ser jo at det påvirker barna og barnegruppene veldig i forhold til hvor mange som er tilstede. Er det flere voksne til stede, så blir det gjerne roligere bare av det. Hele situasjonen og

stemningen blir roligere, så man forebygger mye allerede der.[...]. I mange situasjoner skulle vi ønske at vi var flere voksen-personer til stede for barna.

Ja, vi får mer tid til å følge opp den enkelte ungen også, slik at vi ikke kommer på etterkant hele tiden. Det gjør vi ofte. Spesielt på kveldstid. Det går i ett på kveldstid, slik at det kan være vanskelig å forebygge.

Ja., det er ingen av barna som får nok oppmerksomhet.

De siste utsagnene er hentet fra et (gruppe)intervju med to kvinnelige ansatte i en institusjon som er godkjent for omsorgsplasseringer. Vi ser at de bruker tid på å fremheve betydningen av nok ressurser i form av antall voksne personer, som er til stede i institusjonen for barna. De snakker varmt om den roen og stemningen de opplever, når det er nok menneskelige ressurser på plass. Det fremgår av samtalen at det å være i stand til å forebygge konflikter og tvang blant annet forutsette at en har en ansattegruppe til stede i institusjonen som er stor nok, slik at det enkelte barn kan få den oppmerksomheten som er nødvendig og som trengs der og da, ikke minst på kveldstid.

4.3.1 Hvorfor øker antallet protokollerte tvangstiltak?

De siste årene har det vært en økning i antall protokollerte tvangstiltak og rettighetsbegrensninger overfor barn og unge i landets barneverninstitusjoner. De paragrafer som tvangstiltakene oftest er hjemlet i synes å være § 14 tvang i akutte faresituasjoner, § 25 rusmiddeltesting, § 16 ransaking av rom og eiendeler, § 15 kroppsvisitasjon og § 22 begrensninger i adgangen til å bevege seg innenfor og utenfor institusjonens område (Ulset og Tjelflaat 2012). I studien spurte vi ledere og ansatte om deres synspunkter på disse harde fakta, som blant annet er lagt frem i tilsynsmelding og årsrapport fra Statens helsetilsyn. Med tanke på at antall beboere plassert i barneverninstitusjoner ikke synes å ha økt de siste årene: hva kan bidra til å forklare økningen i tvangsbruk?

En del av de forklaringer som informantene gir har selvsagt befatning med de faktorer som blir nevnt i avsnitt 4.3: "Faktorer som har betydning for grad av tvangsbruk". Informantene nevner blant annet institusjonenes organisering, faglig kompetanse/kunnskap blant ledere og ansatte, beboeres funksjonsnivå/problematikk, tidligere underrapportering, mer fokus på rettigheter og krav om å dokumentere og holdninger/terskler til bruk av tvang. I denne forbindelse må det bemerkes spesielt at ledere og ansatte har delte oppfatninger når det gjelder beboeres funksjonsnivå/problematikk. Noen mener at de som plasseres i barneverninstitusjoner nå er "sykere", har mer omfattende og sammensatt problematikk, er mer grenseoverskridende og traumatiserte enn i tidligere år, og at dette kan være med på å forklare økningen i bruk av tvang. Andre gir klart uttrykk for at barna og ungdommene som plasseres i dag ikke er "sykere" enn før, at de slett ikke er vanskeligere å håndtere, og at en slik faktor derfor ikke kan bidra til

å forklare økningen. Det som i denne forbindelse er spesielt interessant er at vi ikke kan se en skilnad i oppfatningene mellom for eksempel ledere og ansatte i institusjoner som er godkjente for atferdsplasseringer/tvangsplasseringer versus de som arbeider i institusjoner som er godkjente for omsorgsplasseringer. Lederen ved en akuttinstitusjon er blant dem som mener at de som plasseres i dag ikke er "sykere" enn i tidligere år. Ansatte ved omsorgsinstitusjoner kan mene at beboernes funksjonsnivå er dårligere og at problematikken er mer sammensatt og vanskeligere å håndtere, mens andre i samme type institusjon kan mene det motsatte. Det er også eksempler på ulike oppfatninger mellom leder og ansatte i en og samme institusjon. Vi ser med andre ord ikke et mønster som tyder på at den ene eller andre oppfatning kan knyttes til spesifikke institusjonstyper og/eller plasseringstyper. Forståelsene synes snarere å være individuelt tuftet.

Det kan være en faktor måten vi organiserer institusjonene på. Debatten er så snever. Vi snakker om institusjonene som om de er én felles ting, men slik er det ikke. Det er store forskjeller i forhold til det fysiske miljøet, størrelsen, beliggenheten, hvilke mennesker en ansetter og rekrutterer, metoder som blir brukt og faglig fokus. (...) Jeg er ikke så sikker på at den oppdelingen som Barne-, ungdoms- og familieetaten opererer med er så optimal. Sånne rene, homogene institusjoner i forhold til alder og problematikk. Jeg tror at sammensetning og matching har for lite fokus.

Her uttrykker en leder bekymring for organiseringen av institusjonene i Norge. Han oppfatter at sammensetningen av barn og unge i en institusjon/avdeling, kan ha stor betydning for grad av konflikter og tvangsbruk, og han tror at homogene institusjoner vil medføre mer bruk av tvang.

Jeg tror ikke at det er gode nok institusjoner rett og slett. Jeg tror ikke vi er tett nok på. Da kommer du bare når høydene kommer, og det er da tvangen kommer inn. Du kan ikke slakke ned litt. Du må følge opp hele tiden. Ledelsen må også være der og følge opp like mye. Jeg har aldri før vært så mye fraværende fra institusjonen som etter at vi ble i Bufetat. Det er seminarer her og ledermøter der. Jeg driver institusjon og vil være der primæroppgavene er.

I utsagnet ovenfor er den kvinnelige lederen inne på to faktorer: på den ene siden viktigheten av å være tilstede for beboerne, følge de opp og å være tett nok på og på den andre siden tid, tidsbruk og hvilke oppgaver som fyller arbeidstiden. For å forebygge tvang er det nødvendig å kjenne den enkelte beboer og å bruke mye tid sammen med ham/henne. Dette oppnår man ikke dersom man har knappe ressurser og en opplever at mer og mer av tiden må brukes til oppgaver som ikke er primære, som for eksempel seminarer og møtevirksomhet utenfor institusjonen.

Det kan være mange faktorer. Kan være at en har blitt flinkere på å sende inn protokoller, og det kan tenkes at ungdom har blitt mer voldelig.

Kanskje ikke alle har like mye fokus som oss på hvordan unngå å havne i situasjoner hvor det blir brukt tvang?

Ulikt fra institusjon til institusjon når det gjelder fagpersonell. Hos oss er nesten alle fagutdannet. Da har du noen prinsipper med deg fra fagkunnskap.

Det er klart at det i de senere åra har vært mer fokus på det med rettighetsforskrift, ungenes rettigheter, tilsyn og det med viktigheten av å skrive tvangsprotokoller. Det var mindre fokus på dette tidligere, så det kan ha noe med saken å gjøre.

Utsagnene ovenfor er fra en samtale mellom tre institusjonsansatte i et gruppeintervju, hvor de reflekterer rundt ulike faktorer som de tenker kan bidra til å forklare hvorfor antallet protokollerte tvangstiltak i barneverninstitusjoner har øket de siste årene. Her nevnes fire, fem mulige forklaringer (som for øvrig også er synliggjort i vår kategorisering ovenfor):

Institusjonene kan ha blitt flinkere og mer nøye med å protokollføre alle hendelser¹⁵, ungdommenes problematikk knyttet til vold kan ha blitt verre, alle institusjoner evner ikke å arbeide godt nok med forebygging av tvang, det kan være variasjon med hensyn til personalets fagkunnskap og kompetanse rundt om i institusjonene og et tydeligere fokus på barns rettigheter, tilsynets rolle og krav til dokumentering kan sannsynligvis også bidra til å forklare økningen.

Mange av informantene snakker om at det i de senere årene har foregått en bevisstgjøring rundt - og et sterkere krav til, dokumentering og kontroll, og at dette blant annet henger sammen med et voksende rettighetsfokus. To ledere sier det slik, når de reflekterer over den økende protokolleringen:

Jeg håper at det er en bevisstgjøring. At det er god jobbing fra de som kontrollerer. Jeg vet at det har foregått veldig mye rart, både i offentlige og private tiltak. Mye er ikke beskrevet i godkjennelsesdokumentene. Jeg håper det er en bevisstgjøring i forhold til barnas sikkerhet; altså barnas rettsikkerhet, muligheten til å få klaget. Jeg tror det har vært underrapportering tidligere. (Kvinnelig leder)

Jeg tror det handler om at vi har blitt mer opptatt av – og opplært i – og god på det å håndtere rettighetene til ungdommene. Det ble ikke skrevet mange tvangsprotokoller da jeg begynte å jobbe i institusjon, nei. Etter hvert ble det veldig mange. Da vi ble opplært i dette. Tilsynet har en helt annen rolle enn det de hadde for 15 år siden. Jeg tror ikke det handler om at det er mer tvang i dag enn før, nei. Tvert i mot tror jeg det ble brukt mye mer tvang for noen år tilbake. (Kvinnelig leder)

¹⁵ I denne forbindelse er det noen informanter som forteller at de i en del tilfeller er svært usikre på hvordan de skal tolke situasjonen, og om forholdet egentlig skal protokollføres eller ikke. "Politikken" eller tenkningen som er førende i slike situasjoner er at det er bedre å rapportere én gang for mye, enn en gang for lite.

Fra utsagnene ovenfor ser vi i tillegg at informantene antar at det i tidligere år kan ha vært en underrapportering til fylkesmannens tilsyn med hensyn til bruk av tvang, og at det kan tenkes at tvangsbruken i realiteten er noe redusert i dag sammenlignet med i tidligere år.

Som vi har vært inne på synes informantene i studien å ha delte oppfatninger med hensyn til om beboernes tilstand - deres funksjonsnivå, problematikk og atferd, generelt sett er mer komplisert og forverret sammenlignet med tidligere tider/år, og om dette kan være én forklaring, på hvorfor det er registrert en økning i protokollerte tvangstiltak og rettighetsbegrensninger. Noen utsagn fra informantene synliggjør dette poenget:

Ungene er ikke annerledes nå enn de var i 1997. Jeg opplever ikke at ungene er dårligere nå enn før, slik at det er nødvendig å bruke mer tvang overfor dem, nei. (Kvinnelig leder)

Den første naturlige forklaringen kan være at det er tøffere ungdom som er riktige plassert enn tidligere. (Mannlig leder)

Jeg tror det var like mye tvang før, og jeg tror ikke ungdommene har blitt mer umulige eller utagerende. (Kvinnelig leder)

Det første som slår meg er hvor skadet barna vi får er. For når vi ser over år, så ser vi at de barna vi får i dag, er mer traumatiserte og skadet. Vet, ikke helt hvorfor. (...). Nå er det slik at mange kommer fra brutte fosterhjem, og de har gjerne flere flyttinger bak seg. Og en del akutt plasseringer har vi også hatt i det siste. Så det er noe med hva de har vært utsatt for før de kommer hit. (Kvinnelig ansatt)

Samtidig har vi kanskje mer grenseoverskridende ungdomsgrupper nå, enn tidligere. Det er lettere for dem å bruke vold og utagering, enn det det var. Det florerer også kanskje mer rusmidler nå enn før. (Mannlig ansatt)

Og er noen ruset så blir det ikke nødvendigvis bare en nedleggelse. Du kan risikere at det blir fire, fem også. (Kvinnelig ansatt)

De to siste sitatene er hentet fra et gruppeintervju med ansatte ved en institusjon som er godkjent for plasseringer etter både atferd og omsorg. Rus er riktignok ikke et stort og utbredt tema som informantene som regel bringer inn, når de søker å forklare økningen i protokollerte tvangstiltak, men ved et par institusjoner nevnes en stadig lettere tilgang på rusmidler og rusing som én mulig årsak til økende tvangsbruk.

4.4 Grad av tvangsbruk og type tiltak

I intervjustudien søkte vi fremfor alt etter kvalitative data, men valgte likevel å spørre informantene om de kunne gjøre noen vurderinger i forhold til grad av tvangsbruk (kvantitet) ved den aktuelle institusjon de arbeidet ved. I denne forbindelse spurte vi også om hvilke typer tiltak/midler de tok i bruk.

4.4.1 Grad av tvangsbruk

Noe løselig definert ut fra informantenes vurderinger, (som i utgangspunktet også er vanskelig å foreta i og med at lite, varierende eller mye tvangsbruk blant annet vil komme an på hvem informantene i den enkelte institusjon sammenligner seg med¹⁶), tolker vi det slik at to av institusjonene anvender lite tvang (én privat og én statlig drevet/begge godkjent for omsorgsplasseringer), to faller inn under lite til varierende tvangsbruk (én privat og én ideelt drevet/den ene godkjent for omsorgsplasseringer, den andre godkjent for både omsorgs- og atferdsplasseringer), to anvender tvang i svært varierende grad (begge statlig drevet/én godkjent for omsorgsplasseringer, den andre akutt-plasseringer) og to anvender varierende til mye tvang (begge statlig drevet/den ene godkjent for omsorgsplasseringer, den andre godkjent for atferdsplasseringer).

Én av de to institusjonene som har lite bruk av tvang antar at de i gjennomsnitt har to tvangstiltak årlig, mens én av de to som har varierende til mye tvangsbruk antar å ha mellom 100 og opptil 150 tiltak årlig¹⁷. Denne sammenligningen viser hvilket spenn det kan være snakk om med hensyn til grad av tvang i barneverninstitusjoner. Det er ikke betydelige forskjeller i antall godkjente plasser ved disse to institusjonene, men den med lite tvangsbruk har noen flere sammenlignet med den andre. Den med varierende til mye har til gjengjeld langt flere utskiftninger i løpet av året siden beboerne bor der i kortere perioder, enn de som plasseres i institusjonen med lite tvangsbruk. Akkurat dette eksempelet stadfester for så vidt noe som en i utgangspunktet kanskje ville regne som sannsynlig, når det gjelder grad av tvangstiltak i barneverninstitusjoner; at omsorgsinstitusjoner anvender lite, mens atferdsinstitusjoner anvender noe mer. Likevel synes vår studie å vise at en slik forståelse er for ensidig og enkel. Vi finner at flere av de øvrige institusjonene som er godkjente kun for omsorgsplasseringer vurderer å ha varierende og/eller mye anvendelse av tvangstiltak overfor beboere, og i den forbindelse er det interessant at informanter, (både ledere og ansatte), bemerker at de utfordringer og problematikk de står ovenfor, med hensyn til barn og unge som er plasserte etter hjemler for atferd versus omsorg, i en del tilfeller er nokså like. Det er ikke alltid slik at et barn som ankommer en omsorgsinstitusjon ikke har utfordringer som

¹⁶ En akuttinstitusjon kan for eksempel vurdere å ha lite tvangsbruk sammenlignet med andre akuttinstitusjoner, men mye sammenlignet med øvrige barneverninstitusjoner.

¹⁷ Lederen ved denne institusjonen, som er godkjent for plasseringer kun etter hjemler for atferd, sier at de erfarer å måtte bruke mer tvang i starten av en ungdoms opphold enn etter hvert, når hun/han har bodd der en stund. Siden nyankomne beboere som regel ikke selv ønsker å plasseres/bo i institusjon pålegger de dem noe begrenset bevegelsesfrihet den første tiden, og de opererer med låste dører. Lederen forteller videre at institusjonen arbeider etter ulike nivå, og at utøvelse av tvangstiltak gjerne øker når de tar tak i de områdene hvor ungdommen har problemer. Hun/han vil da ofte yte motstand i starten for deretter å "lande". Lederen sier det slik: *"Når vi trykker på de riktige knappene, så får vi svar. Det ser vi godt"*.

knytter an til atferdsproblematikk, og det er heller ikke slik at et barn som ankommer en atferdsinstitusjon aldri har utfordringer som kan relateres til omsorgsproblematikk. Barndommen, oppveksten og hverdagen til de barn og unge som plasseres etter omsorgs- og atferdshjemler kan ha mange felles trekk. Grad av tvangsbruk i de ulike institusjoner kan derfor ikke forstås ut fra en rendyrket polarisering mellom atferd og omsorg. De faktiske forhold synes å være mer komplekse og sammensatte.

4.4.2 Tvangstiltak og begrensninger som kommer til anvendelse

Barnevernsloven og forskrift om rettigheter og bruk av tvang med retningslinjer sier at det kan anvendes mindre inngripende/begrenset tvang og makt overfor barn og unge som bor i barneverninstitusjon, dersom dette anses som nødvendig blant annet ut fra omsorgsansvaret. Utover dette er det et krav at institusjonene arbeider systematisk for å forebygge situasjoner som kan føre til bruk av tvang, og det skal alltid være prøvd tiltak basert på frivillighet før tvangstiltak settes i verk. Tvangsbruk må begrunnes i lov og forskrift og kan bare foretas etter individuelle, konkrete vurderinger. Hvilke forbehold som gjelder og hvor omfattende disse kan være, bestemmes blant annet ut fra den enkelte beboers alder, formålet med oppholdet og institusjonens ansvar for å opprettholde trygghet og trivsel.

Her beskriver en mannlig ansatt ved en statlig institusjon godkjent for plasseringer etter § 4-24 og § 4-26 hvilke tvangstiltak/begrensninger som oftest kommer til anvendelse overfor deres beboere, samt hvorfor det er slik:

Hvis vi ser på tvangsprotokollene her ved institusjonen, så er det jo tre typer som skiller seg ut: det er tvang i akutte faresituasjoner, begrensning i bevegelsesfriheten og urinprøver.[...]. Sånn overordnet har vi jo tvangsparagrafer som ungdommene bor her på. De nevnte tvangstiltakene sier seg litt selv, fordi det er jo dette ungdommene scorer på ved inntak. Vurderingen vår er jo at de må score på alle områdene rus, vold, kriminalitet og opposisjonell atferd. Dette gjenspeiler seg da også i tvangsprotokollene.

Begrensninger i bevegelsesfrihet og rusmiddeltesting (urinprøver) gjelder (tradisjonelt sett) for plasseringer etter atferdsparagrafer, men sitatet viser også at informanten fremhever § 14 "tvang i akutte faresituasjoner". Dette tiltaket gjelder ved alle typer plasseringer, og datamaterialet viser at det refereres hyppigst til blant de institusjonene som deltar i studien. Dette er også i tråd med den statistikk som Helsetilsynet har presentert med hensyn til protokollerte tvangstiltak og rettighetsbegrensninger i norske barneverninstitusjoner de senere årene. § 14 anses ofte som det mest alvorlige tvangstiltak som benyttes innenfor barnevernsinstitusjonssettingen. Også ungdom som har opplevd å bli utsatt for tvang ved opphold i barneverninstitusjon hevder at dette er det mest alvorlige, skremmende og vonde tiltaket (Ulset og Tjelflaat 2012). I forbindelse

med tvang i akutte faresituasjoner er det gjerne snakk om fysisk maktbruk overfor beboere i form av holding, føring (for eksempel bort fra fellesarealer), nedleggelse samt tilbakeføring i forbindelse med rømming. Denne typen tiltak medfører også i enkelte tilfeller skjerming, hvor beboeren bringes inn på et skjermingsrom. Ikke alle, men noen institusjoner har egne rom for dette.

Lederen ved en institusjon som er godkjent for plasseringer etter § 4-24 og § 4-26 beskriver skjermingsrommet, og hvordan dette blir brukt slik:

Det er ingen møbler på skjermingsrommet, kun en tynn gummimadrass. Vi har måttet strippe alt der inne. (...) Ungdommen blir holdt og lagt ned på madrassen(...), så har vi slippeprosedyrer ut fra hvordan vi kjenner ungdommen, og hvor mye motstand vedkommende yter. I situasjonen snakker vi egentlig lite. Vi forsøker å få ungdommen til å puste rolig, få freset fra seg, begynne å lande. Vi har erfaring med at vi har sluppet dem altfor tidlig ut av skjermingsrommet, så vi forsøker ofte å bli der i en halvtimes tid. (...) Maks 2-2 ½ time har en ungdom måttet bli værende inne på skjermingsrommet, men det er ved alvorlige situasjoner i forbindelse med tvang i akutte faresituasjoner, eller ved ekstrem utagering. (...) Ved dårlig oppførsel og uro ved matbordet kan det være at vi tar med en ungdom på rommet for å prate litt... i noen minutter, for så å gå tilbake til matbordet. Vi bruker det til å stoppe situasjoner tidlig før de mister kontrollen. Da blir vedkommende geleidet til rommet jevnfør § 13.

Skjermingsrom er gjerne strippet for inventar og møbler, og beboerne må oppholde seg der for å roe seg ned og/eller skjermes fra de andre som bor i institusjonen. I enkelte tilfeller må personalet holde beboeren nede med fysisk makt inne på rommet, i andre tilfeller anses ikke dette som nødvendig. Personalet vurderer om det er nødvendig/hensiktsmessig i hvert enkelt tilfelle. Hvor lang tid beboeren oppholder seg på skjermingsrommet er avhengig av hvordan personalet tolker situasjonen. Enkelte tilbringer kun noen minutter der, mens andre blir værende der i opptil flere timer. Av vårt materiale går det frem at beboeren som regel ikke overlates til seg selv, men at én eller flere ansatte er til stede sammen med han/henne i forbindelse med slike skjermingstiltak¹⁸.

Tvang i akutte faresituasjoner medfører også i mange tilfeller roping og skriking med et barskt og høylytt språk. Det blir en kamp, også fordi barnet/ungdommen motsetter seg maktbruken. Jo mer beboeren stritter i mot, desto tøffere kan håndteringen fra de ansattes side fortone seg. Videre er det slik at disse situasjonene kan føre til igangset-

¹⁸ Én av institusjonene som deltok, som var godkjent for plasseringer etter § 4-25, § 4-6, praktiserte en spesiell inntaksprosedyre hvor nye beboere ble skjermet fra de andre ved ankomst. De hadde en egen skjermingsleilighet som ble brukt i denne forbindelse. Låste dører og begrenset bevegelsesfrihet var en del av akuttinstitusjonens faste struktur som nyankomne beboere måtte forholde seg til. Det ble foretatt individuelle vurderinger i forhold til hvor lenge beboeren måtte være/bo i skjermingsleiligheten. Informantene begrunnet denne faste inntaksprosedyren delvis i at det er praktisk med hensyn til tidspunktet nye barn/unge ankommer på. De fleste inntak skjer fra kl. 18 og utover kvelden. Dernest for å skjerme de andre beboerne som allerede er plasserte.

telse av andre tvangstiltak som for eksempel kroppsvisitasjon, ransaking og i enkelte tilfeller rusmiddeltesting, dersom det er mistanke om rusing og/eller oppbevaring av rusmidler. Ett tvangstiltak kan altså i en del tilfeller utløse en rekke andre. Dette er også beskrevet i "Tvang i barneverninstitusjoner – ungdommenes perspektiver" (Ulset og Tjelflaat 2012).

Ulike hendelser kan utløse fysisk tvang, men situasjonen må være av en slik art at de voksne mener det er uforsvarlig ikke å gripe inn med makt, fordi barnet/ungdommen må beskyttes og/eller anses å være en fare for seg selv, for andre eller omgivelsene. Innbakt i beskyttelsestenkningen ligger også prinsippet om utøvelse av forsvarlig omsorg/omsorgsansvaret, som barnevernloven med rettighetsforskrift og retningslinjer viser til. I følge informanter som deltok i denne studien kan tvang i akutte faresituasjoner blant annet utløses ved at en beboer rømmer og ikke frivillig går med på å vende tilbake til institusjonen (§ 20 Tilbakeføring ved rømming), den kan utløses i forbindelse med en grensesetting som ikke fungerer og som eskalerer, samt når en beboer utagerer fysisk mot seg selv, andre eller omgivelsene.

Ved en statlig atferdsinstitusjon beskrives praksisen med hensyn til rusmiddeltesting og begrenset bevegelsesfrihet slik:

Vi tar som regel to rusprøver i uka på samtlige ungdommer, med få unntak. På de som ikke har en rushistorie tar vi kanskje en test hver tredje uke for å sjekke at de ikke har begynt under oppholdet(...). Så har vi en god del begrensninger i bevegelsesfriheten. I de fleste tilfellene har vi begrensninger de første to ukene. (Mannlig leder)

Når det gjelder rusmiddeltesting og begrenset bevegelsesfrihet viser studien at disse tiltakene blir brukt en god del i de institusjonene hvor barn og unge plassert etter hjemler for atferd (§ 4-24, § 4-25 og § 4-26) bor. Ved en av omsorgsinstitusjonene anvendes det også en del rusmiddeltesting/urinprøvetaking, i følge både lederen og de ansatte. Våre data viser videre at det gjennomføres noe ransaking/romransaking for eksempel i forbindelse med mistanke om rusing og/eller kriminalitet, men at kroppsvisitasjon brukes i mindre grad. Den nevnte omsorgsinstitusjon synes imidlertid å representere et unntak i så henseende. Ansatte ved denne forteller at de gjør en god del bruk av dette tiltaket når det er mistanke om rusing og/eller oppbevaring av rusmidler. For eksempel i forbindelse med en rømningssituasjon, hvor de frykter at en beboer kan ha oppsøkt et rusmiljø.

Barn og unge som ikke er plassert i barneverninstitusjon etter § 4-24 eller § 4-26 (atferd) kan ikke nektes å ha kontakt med andre via telefon eller andre elektroniske kommunikasjonsmidler. Det betyr at de kan ta med seg mobil, pc og lignende til institusjonen, og at de som hovedregel fritt kan benytte slikt elektronisk utstyr. Institusjo-

nene har likevel adgang til å begrense bruken dersom dette anses gunstig ut fra omsorgsansvaret, utviklingen og tryggheten. Derimot har institusjoner som er godkjente for plasseringer etter § 4-24 og § 4-26 mulighet til å fatte enkeltvedtak (for inntil 14 dager av gangen), hvor beboere (plassert etter disse bestemmelsene) nektes å ha kontakt med andre via elektroniske kommunikasjonsmidler. Nødvendigheten av slike vedtak må da begrunnes på bakgrunn av behandlingsopplegget, eller formålet med plasseringen. Generelt sett synes tiltak rettet mot begrensninger i bruk av elektroniske kommunikasjonsmidler å være moderat. Informantene fremhever ikke denne typen begrensninger i de tiltak som tas i bruk. En god del gir uttrykk for at ansatte og beboere gjerne kommer til enighet om hvilke regler de ønsker å ha, med hensyn til bruk av mobiltelefoner og data, og at de dermed ikke må gå inn med tiltak som beboerne ikke er enige i selv. Mye tyder på at institusjonene har blitt mer liberale med hensyn til mobil- og databruk blant beboere sammenlignet med for noen år siden hvor dette var et større tema (Tjelflaat og Ulset 2007). Trenden synes nå å være at de ikke kun ser denne typen kommunikasjonsmidler som et onde, men at de erkjenner og aksepterer at disse er en stor del av barn og unges hverdag. Dette kan selvsagt også ha å gjøre med at rettighetsforskriften med retningslinjer fordrer et slikt perspektiv. Enkelte informanter gir uttrykk for at elektroniske kommunikasjonsmidler er redskaper som gjør det lett for beboere å ha kontakt med miljøer utenfor som anses som uheldige, og at det kan være noe vanskelig for institusjonen å ha oversikt og kontroll over slike forbindelser. Akkurat dette oppleves som en klar ulempe.

Én av institusjonene skiller seg noe fra de øvrige som deltar i studien med hensyn til tiltak rettet mot bruk av elektroniske kommunikasjonsmidler. Institusjonen er godkjent for akuttplasseringer og både leder og ansatte ved denne institusjonen forteller at de gjør mange enkeltvedtak knyttet til § 24 i rettighetsforskriften. Disse kommer særlig til anvendelse i starten av den enkeltes opphold (som del av inntaksprosedyren), men kan vedvare i lang tid dersom de mener at dette er riktig i forhold til behandlingsopplegget eller formålet med plasseringen. Enkeltvedtakene medfører at beboerne ikke kan ha kontakt med andre via mobiltelefon, pc eller andre elektroniske kommunikasjonsmidler.

Den samme institusjonen, som det er viktig å poengtere at skiller seg fra øvrige ved å ta imot kun akuttplasserte barn og unge som bor der fra noen uker opptil flere måneder, gir uttrykk for at den praktiserer forbud mot besøk. Den synes med andre ord å nekte den enkelte beboer å motta besøk under institusjonsoppholdet. En kvinnelig ansatt uttrykker dette:

Vi har faste inntaksrutiner for alle som ligger i strukturen (...), men likevel gjøres det noen individuelle vurderinger.(...) Ungdommene får ikke lov til å ha besøk her. Det handler litt om taushetsplikten over for de andre ungdommene også.

I utgangspunktet gjelder også hovedregelen av § 10 "Samvær og besøk i institusjonen" for beboere plassert etter § 4-24 og § 4-26 (samt beboere plassert etter § 4-24 ved midlertidig vedtak, jf. § 4-25 annet ledd annet punktum), som sier at institusjonen skal tilrettelegge for gode samvær og besøk for den enkelte. § 23 "Besøk i institusjonen" gir likevel "atferdsinstitusjoner" rom for å nekte beboere å motta besøk av hensyn til behandlingsopplegget eller formålet med plasseringen. I retningslinjene bemerkes det imidlertid at dette er en unntaksregel, og at den må anvendes med forsiktighet.

De øvrige institusjonene som deltar i studien uttrykker at deres beboere som regel kan motta besøk av familie og venner, men at de gjør individuelle vurderinger og i en del tilfeller finner de det nødvendig å begrense beboeres adgang til samvær og besøk. Retningslinjene til rettighetsforskriften sier at institusjonene har rett til å foreta slike begrensninger ut fra nødrettsbetraktninger eller i kraft av omsorgsansvaret. Institusjonene kan også ha husordensregler som regulerer besøkstider.

4.5 Beboere som utsettes for tvang og ansatte som utøver tvang

I forlengelsen av grad av tvangsbruk og type tiltak ble ledere og ansatte i de åtte institusjonene også stilt overfor spørsmål som gjaldt erfaringer knyttet til hvem/hvilke beboere som utsettes for tvang, og hvem/hvilke ansatte som utøver tiltakene. Oppfatter de at det er et mønster med hensyn til dette, eller at det i hovedsak er situasjonsbestemt og «tilfeldig» hvem det er som utsettes for tvang og hvem som utøver den?

4.5.1 Hvem utsettes for tvang?

Svarene viser at institusjonene har noe ulike erfaringer og oppfatninger med hensyn til hvilke beboere som utsettes for tvang? Noen institusjoner opplever ikke at det er en bestemt kategori beboere med en bestemt type plassering, (bakgrunns)problematikk og/eller utfordringer som utsettes for mer tvang enn andre. Andre institusjoner opplever det motsatte og spesifiserer hvilke beboere som utsettes for mest tvang. Det synes som om leder og ansatte i én og samme institusjon stort sett er enige og har sammenfallende synspunkter på dette spørsmålet. Materialet viser ikke at det er bestemte typer institusjoner (for eksempel atferd versus omsorg) som opplever det ene eller det andre; dette synes å variere.

De informantene som ikke kan vise til et mønster med hensyn til hvem som utsettes for tvang, poengterer at situasjonen rundt det enkelte barn - det som skjer i familien og

i livet til barnet, for eksempel en "plutselig" nemndssak - har stor betydning for om tvang kommer til anvendelse. Ledere og ansatte som derimot mener å se et mønster med hensyn til hvem som utsettes for tvang, fremhever følgende kategorier/typer: beboere med spesielle diagnoser, tvangsplasserte beboere med utageringsproblematikk, ekstreme selvskadere og kjønn (oftest gutter fremfor jenter). Den mulige kategorien "atferdsplasserte" blir ikke brukt som forklarende element i denne forbindelse. Det er ikke slik at alle informantene trekker frem samtlige kategorier som presenteres her. De vektlegger ulike kategorier/faktorer.

Det bør også nevnes at enkelte informanter gir uttrykk for at de er usikre. De tenderer mot å si både-og. De legger merke til mange bakenforliggende faktorer eller kategorier/typer beboere, og mener kanskje dermed at en ikke kan tale om et mønster. Alt fra bruk av anabole steroider, ekstremt sinne og frustrasjon, tidlig traumatisering og en oppvekst uten grensesetting kan ha betydning for at institusjonsansatte kommer i situasjoner hvor de gjør bruk av tvangstiltak.

Ansatte i akuttinstitusjonen forteller at de går raskere og oftere inn med tvangstiltak overfor § 4-25-plasserte barn og unge, enn overfor § 4-6-plasserte¹⁹. De hevder at de har vært usikre på hva de har kunnet foreta seg i forhold til § 4-6-plasseringer, men at de nå har blitt tryggere på at det faktisk er omsorg de utøver, når de anvender tvang overfor disse beboerne. Dette synes å være et eksempel på at det er plasseringshjemmelen og hvor trygge/sikre personalet er på hvilke begrensninger og bruk av tvang som ligger innenfor rammen av denne, som bestemmer hvem som utsettes for tvang i forbindelse med opphold i barneverninstitusjon.

4.5.2 Hvem utøver tvang?

På spørsmål om institusjonene/informantene ser noe mønster med hensyn til hvem som utøver tvang, synes de fleste å erfare at enkelte ansatte utøver mer enn andre. Informantene mener at ulike faktorer/forklaringer ligger til grunn for dette. Det kan være den ansattes personlighet, kjønn, type utdanning/fagkompetanse samt teamkultur innad i institusjonen. Det som oftest trekkes frem som forklaring, er den ansattes personlighet/personlige egenskaper, enkelte informanter opplever at de tålmodige; de som er flinke til å samtale og å forebygge tvang, ofte er kvinner. Betydningen av den ansattes personlighet synliggjøres blant annet i følgende ytringer:

Jeg kan nesten peke ut. Jeg ser et mønster med hensyn til hvem som utøver tvang, ja. Det er den som er mest rigid som kommer mest opp i tvangssituasjoner. Sånn er det

¹⁹ § 4-25 gir adgang til midlertidig tvungen plassering og tilbakehold i institusjon. § 4-6 brukes for midlertidige vedtak i akuttsituasjoner.

bare. Det har jeg sett.(...) Du kan være like tydelig, ha like tydelige rammer uten å være så skikkelig streng, hvis du skjønner. (Kvinnelig leder)

Lederen som siteres ovenfor forteller også at enkelte ansatte kan skape situasjoner som provoserer mer enn de gagnar, og som kan medføre tvang. Hun er ikke alene om dette. Flere informanter forteller at det skjer at ansatte provoserer og/eller er "triggere" i forbindelse med situasjoner som leder til tvang. Noen snakker også om selvforsterkende mekanismer og mener at det du gir fokus det vokser, og at tvang som løsning på vanskelige situasjoner, i en del tilfeller, fører til mer av det samme.

(...)det handler om personlighetene til folk dette. Vi har noen her som er svært diplomatiske også, som jeg tror klarer å oppnå mye av det samme uten å sette inn tvangstiltak. De spiller på en del andre strenger som er deres personlighet rett og slett. (Mannlig leder)

Det er ikke til å stikke under en stol at noen er flinkere til å forebygge og å samtale. Det vet vi jo det. Det er jo bare å se på tvangsprotokollene som er skrevet det. (Kvinnelig ansatt)

Mange informanter peker på at personlighet har betydning for hvem som utøver/ikke utøver tvang. Det forklares gjerne med at noen har et mye roligere vesen enn andre, og at dette gjør også noe med ungene. De blir ikke så sinte på disse; de trigger ikke. Ansatte som har gode relasjonelle ferdigheter utøver lite tvang, hevdes det. Impulsive ansatte som er mer utålmodige av seg er oftere innblandet i tvang, enn andre. En leder snakker om at enkelte kan ha et sett med regler og holdninger i hodet sitt, som i en del tilfeller framprovoserer slike situasjoner, men at dette er et tema som er oppe til drøfting i institusjonen. Det tas tak i.

Forståelse av barns væremåte kan også ha betydning for om det utøves tvang eller ikke, ifølge informantene. I denne forbindelse er det en del som trekker inn utdanning og fagkompetanse som vesentlig. Andre - både ledere og ansatte, er imidlertid usikre på om utdanning/fagkompetanse har innvirkning på grad av tvangsbruk. De har ikke noe erfaring med at ufaglærte anvender mer tvang enn andre. Et utsagn fra en kvinnelig leder viser derimot en viss ambivalens med hensyn til betydningen av utdanning eller ei:

Ja, det tenker jeg at folk er forskjellige. Noen er mer tålmodige i forhold til å nå målet med andre metoder. (...) Det er personavhengig. For vår del er det ikke forskjell i forhold til lang og kort utdanning, men likevel... de med lengst utdanning er kanskje sjeldnere i situasjoner med fysisk tvang. Det handler kanskje litt om at en har en mer innholdsrik verktøykasse.

En annen leder poengterer at type utdanning - barnevernspedagog versus vernepleier, har innvirkning på hvordan en går til verks for å løse en vanskelig situasjon. Han sier det slik:

Jeg har sagt at fri og bevare meg for å ha en barneverninstitusjon full av vernepleiere, og fri og bevare meg for å ha en barneverninstitusjon full av barnevernspedagoger, så skal jeg begrunne hvorfor. Vernepleierne er mye mer trent på handling; de er trent på registrering, på tiltak, på forsterknings - og reduksjonsprosedyrer. Men, så er det faktisk en del fenomener med unger som går over av seg selv. En skal ikke tukle med alt. Sånn at har du bare tiltakskåte vernepleiere, så går det galt. På den annen side så er barnevernspedagogenes store styrke at de har en mye dypere utviklingspsykologisk forankring. De kan på en måte si at jo, jo - men skal vi ikke vente litt og se? Så kombinasjonen er genial.

Informanten som siteres ovenfor mener at en kombinasjon av ansatte med utdanning fra barnevernspedagog og fra vernepleie er god, fordi de har noe ulik tilnærming med hensyn til det å løse konfliktsituasjoner og å gjøre bruk av tvang. I noen tilfeller duger barnevernspedagogens fremgangsmåte best; i andre vernepleierens. I barnevernsinstitusjonene trenger man begge disse tilnærmingene, i følge lederen. Ut ifra det informanten sier er det mulig å tolke ham slik at vernepleiere utøver noe mer tvang ved institusjonen, enn barnevernspedagoger.

Når det gjelder betydning av kjønn er det noen institusjoner som opplever at det foreligger et trekk eller mønster her, spesielt i forbindelse med fysisk maktbruk, holding og nedleggelse. Disse midlene utøves oftere av menn, enn av kvinner. Dette forklares med fysikk/styrke. Situasjonene kan være tøffe og harde og krever en viss fysisk utrustning. På denne måten blir det ikke en kamp ut av det; situasjonen blir som regel mindre voldsom. En stor og sterk voksen kan virke skremmende og trygg på samme tid, hevdes det. Samtidig som mannens fysiske overlegenhet fremheves, poengteres det også at kvinnene gjerne er flinkere til å løse situasjonene verbalt. En kvinnelig ansatt uttaler følgende: "*Det er vel kanskje litt kjønnsbestemt av og til. (...) mennene har mer å fare med når det gjelder fysisk styrke. Vi er nødt til å bruke snakketøyet for å løse situasjonen*".

Ved én atferdsinstitusjon forteller en informant at de helt bevisst velger å ha flest mulig menn på kveldsvaktene i fall det skal oppstå alvorlig situasjoner som krever fysisk maktbruk. Ved en omsorgsinstitusjon forteller lederen at de, for en del år tilbake, ansatte menn for å utøve tvang. Disse hadde gjerne bakgrunn fra militæret eller politiet. Informanten rister oppgitt på hodet når hun forteller dette og forsikrer at det ikke skjer nå lenger.

Spesielt ved to av institusjonene snakker informantene om at det også kan vise seg et mønster med hensyn til bruk av tvang i teamkulturen, eller i vaktlagene. Noen team anvender mer tvang, enn andre team. Måten de ulike teamene/vaktlagene opptrer på overfor beboerne kan også gjøre noe med hvordan beboerne velger å reagere og handle overfor dem. Lederen ved den ene institusjonen, som er godkjent for plasseringer på tvang og atferd, ytrer seg slik: *"Må nok si at det er.., du kan nok se igjen noen navn her, ja. Ikke noe veldig utpreget, men vi ser trekkene på noen team som utøver mer tvang enn andre. (...). Noen er tøffere i gåseøyne til å gå inn å stoppe"*. I intervjuet gir ikke lederen uttrykk for at han ser noe galt i dette. Han mener tvert i mot at det er ulike styrkeforhold på teamene, og at de aldri kommer til å oppleve å få team som er helt like. Når det gjelder det teamet som anvender mer tvang enn de andre, så hevder han at dette kanskje er det som er mest tydelig overfor ungdommene. Det er kommunikativt tydelig og klart, og sier i fra hva som vil skje dersom en ungdom ikke forholder seg til reglene og det som blir sagt. De tydeliggjør konsekvensene på et tidlig tidspunkt og står inne for det.

4.6 Prosedyrer og rutiner ved gjennomføring av tvangstiltak

Hvilke rutiner og prosedyrer følger institusjonene ved gjennomføring av tvangstiltak, og hvordan ivaretas beboerne? Mye tyder på at institusjonene fokuserer på de formelle prosedyrene som skal følges i forbindelse med rettighetsbegrensninger og bruk av tvang. De fleste informantene, både ledere og ansatte, begynner å snakke om føring av tvangsprotokoll når de blir stilt overfor spørsmål som omhandler fremgangsmåter/rutiner i forbindelse med bruk av tvang. Noen direkte utsagn er med på å illustrere dette:

Vi har prosedyrer. Vi forholder oss til rettighetsforskriften, lovverket og regelverket. Det er det vi gjør. (Mannlig leder)

Protokollføringen bør skje straks etter situasjonen. Det gjør den også, så lenge det er ro og mulighet til å skrive. De som skriver er de som har utført tvangsbruken. Beboeren er ikke til stede når den skrives, men vi går igjennom det som er skrevet med den aktuelle ungdommen i etterkant. Da skal ungdommen kvittere for gjennomgang, og en skal klarlegge eventuelt klageønske. Ungdommen skriver som regel under (...). (Kvinnelig leder)

Ja, det er prosedyrer på alle tiltak. Det er maler for hvordan urinprøver og ransaker skal gjennomføres. (Mannlig ansatt)

Jeg tror ikke at ungdommene er så opptatt av protokollen. De er opptatt av forholdet. De voksne er kanskje mer opptatt av å gjøre det riktig, og kanskje redd for at ungdommen skal klage på seg. (Kvinnelig leder)

I selve protokollen som sendes inn, så er det klart at det er de ansattes versjon som oftest kommer frem. (...). (Kvinnelig leder)

Det skal skrives fortløpende protokoll. Altså, alle enkeltvedtak skal også protokollføres, men så er det enkelte tvangstiltak som det ikke skal skrives enkeltvedtak på, men som likevel skal protokollføres og så er det tvangstiltak som skal protokollføres med begrunnelse. (Kvinnelig ansatt)

Sitatene synligjør en betydelig oppmerksomhet rundt prosedyrer og protokollføring. Samtidig viser noen av dem at denne interessen er mest betegnende for personalet og institusjonen. Beboerne er ikke nødvendigvis like opptatt av de formelle prosedyrene; de er opptatt av "forholdet", som én av informantene bemerker. Dette støtter også opp om funn som ble gjort i studien som omhandlet ungdomsbeboeres perspektiver på bruk av tvang. De mente at det uformelle forklaringsarbeidet var viktigst i etterkant av mulige tvangsepisoder, ikke den formelle protokollføringen og gjennomgangen av denne (Ulset og Tjelflaat 2012; 2013).

Videre viser datamaterialet at institusjonene har nokså klare rutiner med hensyn til å ivareta/følge opp beboere som utsettes for tvang direkte, men at de fleste ikke har tilsvarende rutiner når det gjelder beboere som er vitne til situasjoner hvor det utøves tvang²⁰. Det er grunn til å anta at lovverket, retningslinjene og kravene til dokumentasjon er med på å styre institusjonenes fokus med hensyn til oppfølging i etterkant. De blir fanget av systemet i den forstand at fokus i etterkant av tvangstiltak retter seg mot den skriftlige dokumentasjonen. I mange sammenhenger synes det formelle skrivearbeidet å bli prioritert fremfor de uformelle samtalene med barna/ungdommene. For å unngå merknader og avvik og, i ytterste forstand, sikre videre drift blir det maktpåliggende for institusjonene å følge de prosedyrer som myndighetene pålegger dem. Tvangstiltak kan kun rettferdiggjøres og anerkjennes gjennom tvangsprotokollføringen. På den ene side kan man si at systemene er med på å ivareta og sikre beboernes rettigheter og å påse at institusjonene ikke bryter lov og forskrifter. På den annen side bidrar de til at institusjonsansatte prioriterer formelt papirarbeid framfor uformelt samvær med beboerne, og i mange sammenhenger har barna/ungdommene mest nytte av det siste.

Det synes å være bred enighet blant informantene om at alle tiltak som er å tolke som tvang skal føres/dokumenteres og forelegges fylkesmannens tilsyn. Ledere og ansatte ved to av de åtte institusjonene er imidlertid noe usikre på om det er riktig å bruke benevnelsen "tvangsprotokoll" etter at Bufetat kom med ny standardmal for utfylling av enkeltvedtak og tvangsprotokoll i 2012. Disse informantene synes å mene at det nye

²⁰ Her: se også punkt 4.5.4

systemet innebærer at "alt" egentlig er enkeltvedtak, og at det ikke foreligger noen protokoll. En kvinnelig ansatt forklarer dette med at en protokoll er å forstå som en fortløpende oversikt over tvangstiltak som er utøvd overfor den enkelte beboer, og at systemet (den nye malen) ikke er bygget opp på en slik måte. Her er det betydningen av begrepet/benevnelsen protokoll som problematiseres og informanten gir uttrykk for at malen ikke kan forstås som det. På spørsmål om hvilke eventuelle prosedyrer som følges i etterkant av tvangstiltak; hevder en mannlig leder at det først og fremst er det som man før kalte tvangsprotokoll, som nå heter enkeltvedtak, som må føres. Dette fremlegges deretter fylkesmannen. I tillegg føres det internprotokoller som presenteres for den aktuelle barneverntjeneste, samt ansvarsgruppemøte-rapporter, det gjennomføres evalueringsmøter og hendelsene føres også i døgnrapporter. Med dette viser også lederen at skriftliggjøring og dokumentasjon av hendelsene gjøres på flere plan og i ulike sammenhenger, og at institusjonen antakeligvis bruker betydelig med tid på dette arbeidet. De øvrige informantene, inklusive ansatte ved den aktuelle leders institusjon, bruker begrepene protokoll og protokollføring når de snakker om prosedyrer og dokumentasjon i forbindelse med utøvelse av tvang. De problematiserer ikke dette med protokoll og enkeltvedtak; det som gjaldt før og det som gjelder nå. Poenget her er likevel at det synes å foreligge noe usikkerhet og/eller uenighet med hensyn til hvordan en skal tolke måten man fører på; som protokoll og/eller kun som enkeltvedtak. Dette kan ha sammenheng med at de fleste institusjonene, på det tidspunkt vi gjennomførte datainnsamlingen, ikke hadde fått opplæring i føring av nye standardmaler og dermed heller ikke hadde tatt dem i bruk. Det synes uansett å være en viss spenning knyttet til dem. Utover den ovennevnte usikkerhet gir informanter også noe uttrykk for bekymring og frustrasjon med tanke på at den krever mer føring/avkryssing enn tidligere, og at institusjonene må bruke enda mer av sin tid på formell dokumentasjon og rapportering. En mannlig leder ved en statlig barneverninstitusjon, som har begynt å ta i bruk den nye tvangsprotokollen, forteller at de nå ser en tendens hvor ansatte skriver kortere hendelsesbeskrivelser, enn det de gjorde tidligere. Han mener at årsaken til det er den betydelige økningen i antall spørsmål med avkryssninger/svaralternativer i protokollen. Tiden strekker ikke til, og de får ikke gjort alt like grundig. Det ser altså ut til å gå utover hendelsesbeskrivelsene. Informanten legger til at både ledelsen, de ansatte og ungdommene selv synes at den nye tvangsprotokollen er forvirrende og altfor omfattende.

4.6.1 Revidert tvangsprotokoll

Den nye standardmalen som alle landets barneverninstitusjoner må benytte i etterkant av tvangstiltak, opererer med to kategorier/valg som ansatte/ledere må forholde seg til ved føring: det ene er "enkeltvedtak og protokoll", det andre er "protokoll med be-

grunnelse". Dokumentasjonskravene for tvang som gjelder ved alle plasseringer er som følger: enkeltvedtak og protokoll ved § 14 (tvang i akutte faresituasjoner), § 15 (kroppsvisitasjon), § 16 (ransaking av rom og eiendeler), § 17 (beslaglegging, tilintetgjøring eller overlevering til politiet), § 18 (kontroll av beboerens post inn til institusjonen) og protokoll med begrunnelse ved § 19 (samtykke til å avlegge urinprøver under oppholdet) og § 20 (tilbakeføring ved rømming mot beboerens vilje). For tvang som gjelder plasseringer etter barnevernloven § 4-24, § 4-26 og § 4-25, 2. ledd er det enkeltvedtak og protokoll ved § 22 (begrensninger i adgangen til å bevege seg innenfor og utenfor institusjonens område, § 23 (nekte beboeren besøk i institusjonen), § 24 (nekte beboeren å bruke elektroniske kommunikasjonsmidler) og protokoll med begrunnelse ved § 25 (adgang til å kreve urinprøver følger av fylkesnemndas vedtak/samtykke til å avlegge urinprøve ved inntak og under oppholdet).

Dette betyr at alle tvangstiltak skal protokollføres, noen tiltak skal føres med begrunnelse og noen skal føres som enkeltvedtak. Protokollføringer kan romme en beskrivelse av faktum (i fremste rekke ansattes tolkning), en beskrivelse av regelverket som er brukt, samt en begrunnelse med hensyn til hva som er gjort for å forebygge tvangsbruk. Når det gjelder tvang som kan følge med plasseringen og fylkesnemndas vedtak skal denne alltid føres i protokoll, men institusjonen må ikke begrunne den.

4.6.2 Føring og gjennomgang av protokoll – ulik praksis

I de fleste institusjonene er det den/de ansatte som har vært i situasjonen og utøvet tvang som fører tvangsprotokoll. Dette arbeidet blir forsøkt gjort så raskt som mulig i etterkant av tiltaket. Informanter ved to av de åtte institusjonene sier at det som regel er den/de som har utøvet tvang som skriver protokoll, men at andre ansatte også kan gjøre dette arbeidet²¹.

Institusjonene synes ikke å ha den oppfatning av at det er påkrevet at den/de som faktisk utøver tvangen fører protokoll i etterkant, men de fleste gir uttrykk for at de likevel gjør det slik og/eller at de synes det bør gjøres slik. Det er mulig å tenke seg at de unntakene som nevnes ovenfor gjelder ved føring av protokoll uten begrunnelse. Utover dette er det vanskelig å forstå hvordan andre personer, som ikke har opplevd situasjonen, skal kunne beskrive denne.

Når det gjelder dialog med den aktuelle beboer og gjennomgang av protokoll med ham/henne i etterkant, så søker samtlige institusjoner å få til dette. De fleste hevder at også dette må gjøres av den/de ansatte som var involvert i tvangsbruken og som kjen-

²¹ Utover den/de ansattes bidrag med hensyn til føring/beskrivelse av hendelsen går protokollen som regel også igjennom av vaktleder (den som besluttet tvangen) og leder/avdelingsleder ved institusjonen før den sendes til fylkesmannen og vedtakskommunen.

ner til hendelsen, men informanter ved tre av institusjonene mener at dette ikke alltid er den mest hensiktsmessige løsningen. Noen sitater fra informantene peker på hvilke erfaringer som kan ligge til grunn for disse synspunktene:

Samtalen er ikke alltid mellom de voksne som har utøvd tvangen og den som er utsatt for den. Det er ikke nødvendigvis bra at det er den voksne som var i situasjonen som samtaler med ungdommen. Det kan av og til gjøre vondt verre. Det kan være sunnere at det er en som ikke har vært i situasjonen som snakker med beboeren. (Kvinnelig leder)

Noen ganger er det slik at forståelsen til den voksne og ungdommen ikke samsvarer. Dette kan lettere komme fram når det er en utenforstående, som ikke var i situasjonen, som gjennomgår protokollen med ungdommen. Det kan være lettere å komme med en ærlig oppfatning; både i forhold til at en forstår hvorfor det skjedde, eller at en har en annen oppfatning av situasjonen enn det den voksne har skrevet ned. (...)Det kan være mye sinne og følelser i etterkant som kan vanskeliggjøre en gjennomgang av tvangsprotokollen med den voksne som utøvde tvangen. (Mannlig ansatt)

Det er mulig å tolke informantene og deres utsagn dit hen at de mener det bør foretas individuelle vurderinger (som tar utgangspunkt i den enkelte situasjon) med hensyn til hvilken praksis som skal gjelde. Som en mannlig ansatt sier det: *"Vi kan ikke bare si at sånn skal vi gjøre det uansett, på akkurat samme måte. Det blir feil"*. Poenget er å vise at beboerne er ulike, og at de både kan ha et ønske om og et behov for noe ulike fremgangsmåter. Noen synes det er greiest å snakke med den/de ansatte som utøvet tvangen ved gjennomgang av protokoll, mens andre finner dette svært vanskelig og problematisk. De kan derimot ønske å snakke med andre voksne i institusjonen om hendelsen, og hvordan de oppfattet den. Maktaspektet som foreligger i disse møtene hvor protokollen gjennomgås kan ikke undervurderes. Den/de ansatte som brukte tvang har makt i den forstand at de på forhånd har definert og dokumentert hva som skjedde og hvordan det skjedde. Det kan være vanskelig for beboeren å få gjennomslag for en annen oppfatning, enn den som allerede er beskrevet av en voksenperson med integritet.

En av institusjonene skiller seg spesielt fra de andre når det gjelder gjennomgang av protokoll med beboere utsatt for tvang. Denne er godkjent for barn mellom 7 og 12 år og både leder og ansatte hevder at det er svært vanskelig, for ikke å si umulig, å lese opp protokollen for de små barna. *"Jeg foretrekker en samtale hvor situasjonen er mer uformell. Hvis vi begynner å lese opp protokollen, så detter ungene av. Det nytter ikke. (...) Vi må prøve å forklare og snakke med ungen om det som skjedde på en måte som er mulig å forstå"*, sier lederen. Videre poengterer han at de alltid søker å opplyse det enkelte barn om at hun/han ikke behøver å være enig i det som de voksne forklarer, at hun/han kan klage på det de gjorde og at de kan hjelpe til med det. Det gis uttrykk for at institusjonen prøver så godt den kan i forhold til å forklare og informere de små bar-

na om deres rettigheter. Samtidig gir lederen uttrykk for en viss oppgitthet, når han bemerker følgende: *"En 8-åring som skal prøve å forholde seg til forvaltningslovens klageadgang... hva er det for noe?!"* I denne forbindelse gjør informanten et poeng ut av at barn i denne alderen kan være spontane, og at de ofte har behov for og mest nytte av å få uttrykt sine tanker og meninger der og da. For å imøtekomme denne spontaniteten mener han at fylkesmannen burde gjeninnføre den muligheten beboerne hadde tidligere, hvor de kunne sende sms-meldinger direkte til tilsynet.

Mye tyder altså på at også barnets alder har betydning for hvordan institusjonene håndterer samtaler og gjennomgangen av tvangsprotokollen i etterkant. Institusjonene forsøker å gjennomføre de oppgaver som er påkrevet, men de tilrettelegger og utøver skjønn i forhold til hver enkelt situasjon og det enkelte barns modenhet, alder, behov og ønsker. Selv om det foreligger prosedyrer som de er pålagt å følge, så synes det ikke å være slik at alle institusjoner benytter én og samme løsning og/eller fremgangsmåte i forbindelse med gjennomgang av tvangsprotokoll.

4.6.3 Øvrige metoder og rutiner i forbindelse med tvangstiltak

Utover føring og gjennomgang av tvangsprotokoll fremheves også andre faktorer som er med på å beskrive institusjonens metoder/rutiner ved gjennomføring av tvangstiltak. Det er ikke slik at informanter ved samtlige institusjoner henviser til disse faktorene. Det er snarere slik at dette utgjør en oppsummerende liste, som viser spennet/bredden på institusjonenes fremgangsmåter.

Ringeprosedyrer

- ansatte tar kontakt med leder eller nestleder (dersom disse ikke er til stede i institusjonen), for å melde fra om en situasjon og å få signalement i forhold til om det kan gjennomføres tvangstiltak. Ringeprosedyren kan også omfatte foreldre, barneverntjeneste, politi, barnevernsvakt og legevakt, for eksempel i forbindelse med rømming og tilbakeføring med tvang.

Skjerming av medbeboere

- fokus på så raskt som mulig få andre beboere vekk i fra situasjonen, slik at de blir skjermet mest mulig fra det som skjer i forbindelse med tvangstiltaket

Formell ivaretagelse av beboeren

- den utfylte tvangsprotokollen skal, som allerede beskrevet, gås gjennom sammen med beboeren som er/var involvert. Dette innebærer blant annet at ved-

kommende får lese/lest opp institusjonens beskrivelse av hendelsen og blir informert om sine egne rettigheter. Hun/han kan samtykke og skrive under, skrive egen kommentar for å korrigere institusjonens beskrivelse, velge og ikke skrive under og/eller rette en klage til fylkesmannens tilsyn.

Uformell ivaretagelse av beboeren

- umiddelbart etter tvangssituasjonen har institusjonen fokus på, å ta vare på den de utøvet tvang på. De er påpasselig med å være på tilbudssiden. Beboeren skal ikke sitte alene på rommet sitt å fundere, dersom hun/han selv ikke insisterer på det.

Funksjonsanalyser - ny læring

- institusjoner søker å bruke konflikt- og tvangssituasjonene til ny læring. I denne forbindelse anvendes for eksempel verktøyet "Life space crises intervention" (LSCI), hvor ansatte i etterkant av situasjonen gjennomfører en samtale med beboeren blant annet for å få svar på hva som skjedde og hva som kunne vært gjort annerledes opp mot/i forkant av tvangssituasjonen for å unngå denne. Målet er at beboere skal klare å gjenkjenne og forstår når/i hvilke sammenhenger ting bygger seg opp, trene på å håndtere slike tenkte situasjoner og gjennom dette få til en atferdsendring.

Debriefing av ansatte

- gjennomgang/samtale med ansatte som er involvert i utøvelsen av tvangstiltaket for å bidra til fornuftsmessig og følelsesmessig bearbeiding. Dette kan foregå i personalgruppen, med avdelingsleder og/eller institusjonsleder.

Skademelding

- dersom situasjonen har vært av en slik art at den har medført skade eller det har vært fare for skade på ansatte (psykisk og/eller fysisk), skal det skrives en skademelding. På skjemaet skal den/de ansatte føre opp hva hun/han har behov for av hjelp og støtte i etterkant.

4.6.4 Beboere som er vitne til tvang

Vi hadde utagering fra en ungdom dagen etter at det kom en ny ungdom. Det var etter sengetid og da var vi to ansatte veldig opptatt med den ungdommen som begynte å utagere... og plutselig(...) da sto ny-ungdommen halvnaken med dyna rundt seg: 'jeg skal ikke bo her!'. For da hadde vi ikke forberedt den nye på at sånt kan skje. (...). Men jeg kom plutselig på det - vi har en ny her! Så da delte vi oss litt da, så da tok jeg

den nye og vi satte oss ned og prata og trygga at dessverre så kan sånt skje. Selvfølgelig følte hun seg langt fra trygg da hun våknet opp med full krig på huset. (Ansatt)

Etiske spørsmål og betraktninger rundt bruk av tvang overfor barn og unge som bor i barneverninstitusjoner, må også ta hensyn til alle de som opplever å være vitne til dette. Svært mange beboere vil oppleve å være tilstede og/eller i nærheten, når et tvangstiltak settes i verk. Det mest alvorlige og mest brukte tiltaket - tvang i akutte faresituasjoner, innebærer ofte fysisk maktbruk som utøves av én eller flere voksne ansatte overfor et barn eller en ungdom som motsetter seg dette. Situasjonene byr ofte på ropping og skriking. Det å se, høre og være vitne til slike episoder ved opphold i barneverninstitusjon kan oppleves som fryktelig skremmende (Ulset og Tjelflaat 2012; 2013). Hvordan håndterer institusjonene denne problematikken? Har de noen spesielle rutiner eller retningslinjer med hensyn til å ta hånd om de som har vært vitne til tvangen, i etterkant av hendelsen?

Informanter forteller at de søker å gjennomføre tvangssituasjoner så skånsomt som mulig, og at dette innebærer å skjerme andre beboere fra det som skjer ved blant annet å be dem om å forlate rommet/området omgående, og/eller ved å bringe beboeren som utsettes for et tvangstiltak raskest mulig bort fra de andre. I denne forbindelse trekker en del av informantene frem noen faktorer som de opplever har betydning for hvor godt institusjonen lykkes med å skjerme de andre. Noen utsagn illustrerer dette:

(...)der også tror jeg at det er avhengig av hvem som er på jobb, hvem som er til stede, hvem som ser hva, hvem som er gode på å se at han lille ble redd nå. (Kvinnelig ansatt)

Turnusen vår er jo veldig god i forhold til dette, fordi du aldri er alene i avdelingen. (...)... de skal jo egentlig slippe å oppleve dette, men vi klarer aldri helt å unngå dette da for det er jo et lite miljø, ett hus, det er åpent, en hører. (Kvinnelig leder)

Det blir kanskje litt tilsidesatt hvis man ikke er nok personale til stede og blir nødt til å ta seg av den som blir utsatt for tvangen. (Kvinnelig ansatt)

De skal også ivaretas. Da er det viktig å være nok folk på jobb, og å være der ungdommene er. (Kvinnelig leder)

Faktorene som fremheves, og som synliggjøres i sitatene ovenfor er institusjonens bygningsmasse (muligheter/begrensninger), antall ansatte som er på jobb (nok personale), hvem av personalet som er til stede/på jobb (personavhengig) samt institusjonens arbeidstidsordning/turnus. (Det henvises til langturnus/medlever i sitatet ovenfor). Flere faktorer kan selvsagt tenkes å ha betydning for om- og i hvilken grad den enkelte institusjon og dens personale lykkes med å skjerme de andre beboerne fra tvangssituasjoner som oppstår. De som oppgis her ble nevnt av informanter på eget initiativ. Ingen ble stilt direkte spørsmål om dette i intervjuene. Derimot ble de spurt

om hvordan de/institusjonen i etterkant av tvangstiltak arbeider for å ivareta beboere som har vært vitne til dem. Informantene synes å være samstemte i at dette er et viktig spørsmål og at de barna og ungdommene som er vitne til slike situasjoner bør trygges i etterkant. Videre hevder noen at deres institusjon har rutiner for dette; de forsøker alltid å snakke med og å forklare beboere som har vært vitne til tvangstiltak hvorfor situasjonen oppstod, og hvorfor de handlet som de gjorde. Andre sier at de ikke har entydige, klare rutiner som alltid gjelder, men at det kommer an på situasjonen. Som en leder ved en statlig atferdsinstitusjon sier: *"Ja, hvis det er dramatiske episoder, så tar vi en prat med dem også, men vi gjør det ikke i alle episodene... snakker med vitnene, altså. Det er i forbindelse med de mest brutale, dramatiske episodene"*. Atter andre vil ikke beskrive sitt arbeid knyttet til å ivareta beboere som er vitne til tvang som en rutine/spesifikk fremgangsmåte som følges, siden de ikke alltid samtaler med dem om det som skjedde i etterkant. Det understrekes imidlertid at det er viktig å være "på tilbudsida" overfor beboerne, noe som kan tolkes som at de søker å være tilstede for dem, viser interesse og kan strekke ut en hånd hvis det trengs.

Plasserte ungdommer har fortalt at de ikke opplever at institusjonene har noen bestemt praksis med hensyn til oppfølging av beboere som er vitne til tvangstiltak. Noen hevder at de aldri har blitt kontaktet av personale i etterkant for en prat og et ønske om å forklare. Samtidig gir ungdommene uttrykk for at de som regel ønsker forklaringer for å kunne forstå hendelsene og kjenne seg trygget (Ulset og Tjelflaat 2012; 2013).

Som beskrevet ovenfor gir ledere og ansatte uttrykk for at det er viktig å trygge de andre beboerne som ser og/eller hører situasjoner hvor det anvendes tvang. Spesielt er mange opptatt av at barn og unge som bor i barneverninstitusjoner kan ha opplevd fysisk og psykisk vold tidligere i livet, og at slike situasjoner derfor fremstår som ekstra skremmende, stressende og traumatiske. Følgende uttalelser viser at dette bekymrer informantene:

Enkelte ungdommer har vært utsatt for fysisk og psykisk vold tidligere, og de kan derfor reagere på å oppleve dette..., være vitne til det i institusjonen. De reagerer på de høye stemmende for eksempel. Da må vi snakke med dem i etterkant og forklare dem.
(Ansatt)

For de er jo involvert de også. Da må også de ivaretas og vises omsorg. Det er klart at det er traumatisk for andre å se at noen av ungene blir lagt i bakken. De kan bli redde og utrygge i forhold til hva som skjer. Det har vi opplevd flere ganger at ungene hos oss har gitt uttrykk for. Da trenger de omsorg og å få hjelp til å snakke om det.
(Kvinnelig leder)

Det kan være veldig traumatisk. Det kan minne om tidligere opplevelser som de har med seg. Det å ligge på et barnerom å høre slåssing, lyder og å lage seg forestillinger kan være veldig traumatisk. (Kvinnelig ansatt)

Den latente volden, den kan være like skadelig og alvorlig for mange barn. De kjenner igjen situasjonene og blir redde. De ungene som kjenner igjen spenningsnivået hjemmefra hvor de voksne etter hvert mister kontrollen. (Kvinnelig ansatt)

Det er jo hjemmet deres dette, og her står man og er vitne til at sine omsorgsgivere bryter ned, de en bor sammen med. Det kan virke ganske grotesk. Det må snakkes gjennom skikkelig i etterkant både mellom ansatte og mellom beboere og ansatte.

Det siste sitatet er hentet fra intervju med lederen ved en omsorgsinstitusjon. Han understreker at det er viktig å følge opp alle involverte: beboere som er direkte involvert, ansatte som er involvert samt de som er vitne til hendelsene. Samtidig uttrykker han bekymring i forhold til at de sist nevnte i en del tilfeller kan bli glemt blant annet på grunn av stort arbeidspress, at tiden ikke strekker til og/eller at andre oppgaver prioriteres foran denne.

4.7 Utøvelse av fysisk makt – tvang og tillit

Hvordan oppleves det å utøve tvang, og hvilken innvirkning eller betydning mener informantene at tvang kan ha på relasjonen mellom den som utøver – og den som utsettes for denne?

4.7.1 Fysisk tvang er ubehagelig og ugreit, men kan oppleves som nødvendig

Det er de ansatte som svarer på spørsmål om hvordan det oppleves å være i situasjoner hvor det brukes tvang overfor barn og unge som bor i institusjonen. I denne forbindelse går det fram at fysisk maktbruk, holding og nedleggelse oppleves som mest ubehagelig. Ingen av informantene opplever at tvang er greit. De aller fleste svarer at det er ubehagelig å være i situasjoner hvor en anvender fysisk makt/tvang overfor beboere. Noen svarer at det ikke er greit, men at de samtidig føler at det er nødvendig. Her er noen ytringer som er betegnende, og som beskriver ansattes erfaringer med fysisk makt- og tvangsbruk overfor beboere:

Jeg har vært i situasjonen og det er noe av det verste jeg har vært med på. Jeg merker at det er en sånn inngripen i noens liv, så det er forferdelig. (Mannlig ansatt)

Det er alltid et ubehag. Det er jo ikke noen ønskesituasjon hverken for den voksne eller for barnet. Det kjennes ikke ok å sitte oppå en 14-åring. Men, sånn skal det føles også. (Kvinnelig ansatt)

En føler litt sånn makt over det. En ubehagelig makt. Det der med at her bestemmer du. Det er ubehagelig å ha en sånn kontroll over noen, selv om en har i bakhodet at

her er det faktisk for å hjelpe den personen til å få roen til å komme videre. (Kvinnelig ansatt)

Jeg opplever dem veldig forskjellig, jeg. Noen synes jeg er veldig nødvendige og riktige, og at vi da ikke gjør ungdommen noen stor urett. Jeg tror at det faktisk hjelper ungdommen. I andre situasjoner blir det på en måte feil i hodet mitt at jeg påtvinger ungdommen tvang som vi kanskje skulle ha løst på en annen måte. Da føler jeg at det er tungt å bruke det..., så jeg kan kjenne begge deler. (Mannlig ansatt)

Det er vondt og tungt for min del, men nedlegging er den verste selvfølgelig. (Mannlig ansatt)

Sitatene viser at informantene ikke tar lett på tvangsbruk. De gir uttrykk for at det ofte oppleves som tungt å gjennomføre denne typen tiltak. Selve inngripenen og det å kjenne makten og kontrollen beskrives som svært ubehagelig. Noen informanter hevder at det er viktig at en faktisk kjenner på at det er ugreit. Det betyr at en er "til stede" og dermed i stand til også å vurdere beboerens situasjon. Vi ser også erkjennelser som er knyttet til at situasjoner kan oppleves som riktige eller uriktige, og at de som kjennes tunge og ubehagelige er de hvor en tenker at det hadde vært mulig og løst dette uten bruk av tvang. Dette betyr at ansatte i barneverninstitusjoner også erfarer å gå til det skritt å anvende tvang selv om de mener at situasjonen kunne vært håndtert uten en slik alvorlig inngripen.

4.7.2 Tvang kan skade og ødelegge relasjoner

Både ledere og ansatte svarte på spørsmål som angikk relasjoner og samhandling mellom beboere og ansatte og hvordan tvang eventuelt innvirket på disse. Hvilke erfaringer har de, og hvilke tanker gjør de seg med hensyn til bruk av tvang og mulige konsekvenser dette kan få for (tillits)forholdet mellom den/de som utøver tiltaket og den som utsettes for det?

Datamaterialet viser at flere ledere enn ansatte gir klart uttrykk for at tvangstiltak kan skade og ødelegge relasjonen mellom ansatte som utøver og beboere som utsettes for dette. Ingen av lederne påstår at slike tiltak alltid skader og/eller ødelegger, men mange hevder at dette kan skje. De ansatte er noe mer vage i sine uttalelser, men ingen kan forstås dit hen at de mener at tvang på noen måte er oppbyggende i denne sammenheng. Mange av informantene – og dette gjelder både ledere og ansatte, er opptatt av å beskrive faktorer som de mener vanskeliggjør eller muliggjør forsoning og videre tillit i etterkant av tvangsbruk. Nok en gang er det oftest fysisk makt og tvang som blir belyst, når det drøftes og vises til spesifikke eksempler. Følgende spørsmål- (og de svar som fremkommer på dem), synes å være vesentlige med hensyn til hvilket utfall et tvangstiltak får for den videre relasjonen og for tillitsforholdet mellom ansatt og beboer:

- Hva ble gjort i forkant av tvangstiltaket?
- Hvem utøver tvangen?
- Hvordan utføres tvangen?
- Hvordan følges beboeren opp i etterkant av tvangstiltaket?

Som nevnt ovenfor erfarer ledere og ansatte som arbeider i barneverninstitusjoner at det er faktorer/fremgangsmåter som vanskeliggjør forsoning og videre relasjonsbygging, og som snarere kan være skadelig og ødeleggende for tillitsforholdet. På den annen side er det faktorer/fremgangsmåter som de mener muliggjør/tilrettelegger for et (videre) tillitsforhold mellom de involverte. Svarene på de ovennevnte spørsmål synes å være sentrale, og vi skal derfor se litt nærmere på dem.

Dersom tvangstiltaket gjennomføres av en vikar som ikke kjenner beboeren godt og/eller en ansatt som i utgangspunktet ikke har et godt tillitsforhold til beboeren, så opplever informanter at dette vanskeliggjør situasjonen, også i etterkant. Dette betyr at de har erfaring med at beboerne håndterer grensesettinger og tvangstiltak bedre, dersom disse gjennomføres av noen de kjenner, som de har et godt forhold til og er trygge på. *"Gode, trygge relasjoner tåler mer"*, sier en kvinnelig ansatt. En kvinne som arbeider ved en annen institusjon sier dette: *"De verste situasjonene oppstår egentlig i de tilfellene hvor forholdet mellom en ansatt og en beboer ikke er bra i utgangspunktet. Da blir det gjerne en enda vanskeligere relasjon etter tvangsbruken"*.

Når det gjelder antall voksne som går inn i en situasjon hvor det anvendes tvang synes informantene å ha delte oppfatninger med hensyn til hva som er til det beste for barnet/ungdommen. Vi vet ikke sikkert hvorfor det er slik, men det kan for eksempel ha å gjøre med hvilken type institusjon en arbeider ved. Lederen ved en omsorgsinstitusjon, som for øvrig også har erfaring fra barne- og ungdomspsykiatriske institusjoner, hevder at det aldri eller i hvert fall svært sjelden, vil være behov for at flere voksne går sammen om å utøve fysisk maktbruk overfor et barn/en ungdom. Hun mener at en slik fremgangsmåte er unødvendig, og at opplevelsen av krenkelse og det å bli utsatt for et overgrep gjerne øker i takt med antall tvangsutøvere. Andre informanter - blant annet en leder ved en institusjon hvor beboere plasseres etter tvang/atferdsparagrafer, hevder at den fysiske maktbruken blir mer skånsom dersom flere enn én går inn i situasjonen. Maktbruken opphører gjerne raskere. Det synes også som at enkelte institusjoner har stort fokus på opplæring i fysisk maktbruk og holding. Ved disse institusjonene øver ansatte regelmessig på gjennomføring av slike tiltak, og de er av den oppfatning at flere ansatte som regel bør gå sammen om å utøve fysisk tvang. Andre institusjoner gir uttrykk for det motsatte. De synes å være av den oppfatning at det man gir fokus, det vokser. Disse bruker ikke tid på opplæring og jevnlig trening blant ansatte i fysisk

tvang, men noen av dem gir uttrykk for viktigheten av "å være i forkant", og dersom de skal kurses i temaet tvang ønsker de opplæring og trening i å forebygge dette. I vårt materiale er det fremfor alt de statlige barneverninstitusjonene som bedriver opplæring/trening i fysisk tvangsbruk.

Mange informanter fremhever betydningen av at ansatte viser tålmodighet og prøver å løse den vanskelige situasjonen på andre måter før det anvendes tvang. De har erfaring med at beboere som utsettes for tvang/fysisk maktbruk i etterkant av en slik fremgangsmåte restituerer forholdet til den/de ansatte som utøver tvang raskere, sammenlignet med i de tilfeller hvor voksne går kjapt, kontant og mer overraskende inn med tvang. Når beboeren har hatt mulighet til å forutse et tvangstiltak, fordi personalet har brukt tid og forsøkt andre midler først, håndterer hun/han dette på en bedre måte i etterkant. Det handler om trygghet. Den uforutsigbare og spontane tvangen medfører større utrygghet, redsel og engstelse og det kan da være mye vanskeligere å (gjen)opprette tillitsforhold(et) mellom ansatt og beboer. Noen informanter forteller om relasjoner som har blitt ødelagt, fordi ansatte har gått hardt inn i situasjonen og vært for hardhendte:

Jeg tenker på de ungene som kommer hit som har vært utsatt for mange forskjellige ting og er vant til hjemmefra at ting løses med vold. Så kommer de til institusjonen, og så er det kanskje noe de opplever her også. Da har vi gjort noe alvorlig galt.

Dette sitatet er hentet fra en kvinnelig ansatt i en akuttinstitusjon. Flere informanter med henne påpeker at enkelte barn som bor i barneverninstitusjoner kan oppleve flashbacks, dersom de blir utsatt for fysisk tvang. Det handler om historikken deres, og hva de har blitt utsatt for i oppveksten. Noen kan få assosiasjoner til tidligere overgrepssituasjoner og blir svært utrygge og redde, når voksne anvender fysisk makt. (Dette kan også knytte spesielt an til om det er mann eller kvinne som utøver tvangen).

Hvordan institusjonen/de ansatte arbeider overfor barnet/ungdommen i etterkant av tvangssituasjonen er også, i mange tilfeller, avgjørende for det videre forholdet mellom partene som har vært involvert. Dette poengterer både ledere og ansatte. Det handler for det første om å sette av tid til å snakke med beboeren om det som skjedde. Der nest om hvordan en evner å forklare det. Dette uformelle arbeidet, som går utover selve tvangsprotokollføringen og gjennomgangen av den, betraktes som viktig. Mange informanter oppfatter at det er helt fundamental for det enkelte barn/ungdom, for den videre relasjonen- og tillitsforholdet mellom ansatt(e) og beboer. Samtidig er det noen som formidler at de i en del tilfeller ikke lykkes med å gjennomføre det uformelle forklaringsarbeidet, slik de i utgangspunktet ønsker det. Dette kan komme an på situasjo-

nen og forholdene i institusjonen. En kvinnelig ansatt uttrykker det slik: *"Det er jo alt etter hvor rolig eller urolig det er på huset også da., om vi får til de gode samtalene. (...). Det kan være vanskelig i perioder å få til denne settingen, spesielt når det er urolig på huset og nedlegging hver dag. (...). Det kan ta tid, gå over tid dette i forhold til hvilken sjanse man har til å komme i dialog"*.

4.8 Regelverk og bruk av tvang – kunnskap og kompetanse

I forbindelse med intervjuguidenes temaer som omhandlet kunnskap/kunnskapsbehov og evaluering av tvangstiltak ble ledere og ansatte stilt spørsmål om institusjonenes praksis med hensyn til opplæring/gjennomgang av lovverket - spesielt rettighetsforskriften, om opplæring/kursing i håndtering/utøvelse av tvang samt om hvordan de oppfattet/vurderte institusjonens kunnskap og kompetanse på disse feltene.

Informanter fra de statlige institusjonene (på den ene side) og informanter fra de private institusjonene (på den andre) svarer noe ulikt på de ovennevnte spørsmål. Spesielt hva angår opplæring/kursing i utøvelse av tvang og opplæring/kursing i (tolkning av) rettighetsforskriften.

4.8.1 Opplæring i utøvelse av tvang

Samtlige statlige institusjoner som deltar i studien gjennomfører opplæring av ansatte i utøvelse av (fysisk) tvang og holdeteknikker, og de trener mer eller mindre jevnlig på håndtering av slike situasjoner. Enkelte informanter gir uttrykk for at de er pålagt å ha sikkerhetsopplæring. Noen av de statlige institusjonene foretrekker å hente inn kompetanse utenifra. Blant annet fra et kursopplegg hvor man trener på at to ansatte alltid skal gå sammen inn i en fysisk tvangssituasjon, og hvor man i tillegg «utdanner» resurspersoner i den enkelte institusjon; ansatte som har som oppgave å trene sine kollegaer. Det gis uttrykk for at trening i holdeteknikker, støttegrep, stemmebruk og så videre, hvor ansatte øver på hverandre, helst skal skje daglig - og i alle fall ukentlig, innenfor institusjonen. Andre statlige institusjoner bruker Bufetats eget kursopplegg. Det hevdes at dette søker å gi opplæring i hvordan én ansatt alene kan gå inn i en situasjon og utøve fysisk tvang. En del av informantene mener at det er mer humant, mer skånsomt og tryggere (både for ansatte og beboere), dersom to voksne går sammen om å håndtere tvangssituasjonen. Det sies at tvangen blir mindre fremtredende, og at denne fremgangsmåten ivaretar rettssikkerheten til beboeren på en bedre måte.

Det rettes noe kritikk mot Bufetats kursing i utøvelse av tvang, fordi den vektlegger den fysiske maktbruken i for stor grad. Mange informanter - både av de som gjennomgår opplæring og de som ikke gjør det, gir uttrykk for at de ønsker mer kompetanse og

kunnskap om hvordan de kan «være i forkant» og lykkes med å avverge tvangssituasjoner. De etterlyser med andre ord opplæring/kursing i forebygging av tvang og noe mindre fokus på gjennomføring av tvangssituasjoner og fysisk maktbruk overfor barn og unge: *"En ting er å lære seg de konkrete holdeteknikkene som er mest mulig skånsom, men jeg savner litt den der: Hva gjør man i forkant for å unngå å komme i situasjoner som ender med tvang?"*, sier en mannlig ansatt ved en akuttinstitusjon. En kvinnelig ansatt ved en omsorgsinstitusjon for små barn uttrykker dette: *"Litt sånn i forhold til forebygging og hva man kan gjøre før man kommer så langt som til tvangen: det er der det skorter litt"*, og en mannlig ansatt ved en atferdsinstitusjon ytrer seg slik: *"Vi skulle hatt enda mer kursing i forhold til det å være i forkant, altså konfliktløsning i form av verbal bruk og samtaleteknikk. Hvordan man legger fram sine egne synspunkter for å avverge en situasjon og unngå å komme i verbal krangel. For i mange situasjoner kan dette kunne ut i vold"*.

De private institusjonene som deltar i studien gjennomfører ikke opplæring/kursing av ansatte i utøvelse av (fysisk) tvang og holdeteknikker. Dette betyr antakelig at de ikke er pålagt å gjennomføre denne typen sikkerhetsopplæring. Det går ikke frem av informantene ved de private institusjonene at de ønsker og/eller har behov for denne typen kursing. Ved én av institusjonene er leder og ansatte svært opptatt av at det er forebygging av tvangssituasjoner og bruk av tvang – ikke praktisering av fysisk makt, som bør stå i sentrum. Som nevnt tidligere har lederen den oppfatning at: «det de gir fokus, det vokser». Han tenker at det faktisk kan bli lettere å gå inn og bruke fysisk tvang og makt overfor beboerne, dersom de trener på utførelse ukentlig eller daglig. Om institusjonen derimot velger å ha fokus på forebygging og å være i forkant, så holdes tvangsbruken nede. Dette er lederens tese, som også synes å være godt nedfelt i holdningene til de ansatte. Av de åtte institusjonene som deltar i studien er det denne private omsorgsinstitusjonen som har færrest tvangstiltak på årsbasis. Den statlige omsorgsinstitusjonen for små barn er derimot én av de institusjonene som utøver mest tvang.

4.8.2 Opplæring i rettighetsforskriften

I "Endringer i barnevernloven" (Prop. 106 L 2012-2013) påpekes viktigheten av ansattes kompetanse når det gjelder rettigheter og bruk av tvang. Det står blant annet som følger: *"Barnevernloven og rettighetsforskriften gir rettigheter til barn plassert på barneverninstitusjon og setter rammer for bruk av tvang. Mange av reglene i forskriften forutsetter en konkret skjønnsmessig vurdering av om vilkårene for bruk av tvang er til stede. Skal reglene fylle sitt formål er det viktig at de ansatte er seg bevisst dette ansvaret og utøver sitt skjønn på en god faglig og etisk måte. Det er derfor svært viktig*

at ansatte mottar jevnlig opplæring og veiledning. Bufetat holder kurs i rettighetsforskriften for alle institusjoner" (: 77).

Det påpekes her at Bufetat holder kurs i rettighetsforskriften for alle institusjoner, men vår studie synes imidlertid å vise at statlige og private institusjoner forholder seg til noe avvikende opplegg hva angår opplæring/veiledning knyttet til rettigheter og bruk av tvang i barneverninstitusjoner. De statlige institusjonene sier at de får, eller i hvert fall i utgangspunktet skal få, jevnlig gjennomgang/kursing i rettighetsforskriften via avdeling for kvalitet og opplæring i Bufetat. De kommersielle private institusjonene gir uttrykk for at de ikke får det samme tilbudet. Vi får inntrykk av at disse søker å få slik kursing/opplæring av andre; for eksempel frelsesarmeen og/eller fylkesmannen. Flere ledere og ansatte ved statlige institusjonene hevder at Bufetat skal tilby årlige opplæringer/gjennomganger av rettighetsforskriften, men de opplever at det ikke blir gjort. På dette punktet rettes det derfor kritikk mot Bufetat. Én institusjonsleder sier det slik: *"Vi har jo opplæring av Bufetat, men de kunne ha vært her oftere for å si det sann.(...). Regionkontoret har hovedansvaret for å informere om rettighetsforskriften. (...). Vi har etterspurt i ett år nå at de skal komme, og vi sa at vi trengte et kurs tvert den nye forskriften kom, men det har ikke skjedd ennå".*

Institusjonenes egen praksis med hensyn til å holde ansatte oppdaterte på rettighetsforskriften og regelverket rundt håndtering/bruk av tvang, synes ikke å avvike i betydelig grad mellom de statlige og de private. Lederen ved en av de private institusjonene understreker at det er et krav at de tar årlige gjennomganger av forskriften med de ansatte. Dette gjøres derfor jevnlig - én gang i halvåret, samt i forbindelse med eventuelle nytilsetninger. Institusjonen må dokumentere dette i opplæringsplanen som hvert år forelegges både Bufetat og Fylkesmannen.

Lederne ved de ulike institusjonene gir uttrykk for at de bør gi alle ansatte samme type opplæring uavhengig av tilsettingsforhold, men mange opplever at det i praksis er en utfordring å få dette til overfor vikarer, og de som går i små stillinger:

Vi bør gå gjennom forskriften og regler rundt bruk av tvang med en gang en ny vikar hentes inn, men vi får det nok ikke alltid til i praksis. Vi vil ikke påstå at vi gjør dette godt nok til enhver tid, nei. Det er ikke alltid vi rekker det. (...). Det hadde vært ønskelig med en bedre dialog mellom Bufetat, Fylkesmannen og institusjonsverdenen om dette viktige temaet. (Mannlig leder)

De som jobber her i 100 prosent stillinger har bra innsikt, men de som har mindre stillinger og kanskje jobber nattevakter, som ikke er så deltakende i arbeidsmiljøet her - for de går jo stort sett alene, er det vanskelig å få diskutert og reflektert med rundt det som har skjedd. (Mannlig leder)

Også ansatte bemerker at det er forskjell i kunnskap og kompetanse på dette feltet. Selv om det er urealistisk å tro at det er mulig å få alle ansatte (i store og små stillinger) og vikarer opp på samme nivå med hensyn til tolkning av rettighetsforskriften, og hva den sier om bruk av tvang, så mener mange at det foreligger et forbedringspotensial her.

Jeg kjenner at jeg blir veldig usikker hver gang noen spør meg om vi skal gå gjennom rettighetsforskriften. Jeg tenker mange ganger: 'hva er det for noe?' Jeg tror aldri det kan gjentas ofte nok for det er veldig utskifting i personalgruppen her, (...) mange nye vikarer og alle disse går jo i hverdagen med ungdommene. Då det er helt sikkert at det kunne vært repetert og oppdatert sånn regelmessig, det tror jeg nok. (Kvinnelig ansatt)

Vi er nok ikke drillet i rettighetsforskriften, nei. (...). Alle får ikke samme opplæring uansett ansettelsesforhold, dette varierer nok litt.

Jeg kan bare svare for meg selv, men for å være helt ærlig så skulle jeg gjerne ha hatt mer kunnskap enn det jeg har i dag. Jeg skulle nok det.

De to siste sitatene er hentet fra en samtale mellom to kvinnelig ansatte ved en omsorgsinstitusjon.

Institusjonenes interne rutiner/praksis, som skal bidra til at personalet innehar kunnskap og kompetanse på beboeres rettigheter og hva lovverket sier om bruk av tvang og om klageadgang, synes å være nokså like. De fleste peker på at både institusjonens ledelse og den ansatte selv har ansvar i forhold til [opp]læring, kunnskap- og kompetanseutvikling på dette feltet. Standard tiltak, materiell og fora innad i institusjonene, som de mener er med på å bidra til denne typen utvikling er:

- Felles gjennomgang/opplæring i institusjonen (gjern e årlig)
- Personalmøter hvor tvangsbruk diskuteres/drøftes (ukentlig)
- Avdelingsmøter og/eller fagmøter hvor tvangsbruk diskuteres/drøftes (ukentlig)
- Opplæringspermer/prosedyrepermer med lover, forskrifter, retningslinjer og regelverk

Utover de ovennevnte tiltak, materiell og fora, som de fleste institusjonene henviser til, er det noen institusjoner som oppgir at de har opplæringsvakter og/eller kontaktpersoner/faddere som bistår nytilsatte, også i forbindelse med spørsmål om rettigheter og bruk av tvang.

4.8.3 Institusjonenes vurdering av egen kunnskap og kompetanse om rettigheter og bruk av tvang

Lederne vurderer sine respektive institusjoners kunnskap og kompetanse med hensyn til regelverket rundt bruk av tvang og håndtering/bruk av tvang, som mer eller mindre god (se også punkt 4.1, 4.1.1 og 4.1.2). Begreper som rimelig god, middels god og svært god blir brukt. Her er noen sitater som er hentet fra intervju med ledere:

Jeg vil si at vi har rimelig god oversikt. (Kvinnelig leder)

Den er god, men den kan bli enda bedre. (Mannlige leder)

Den er vel akkurat nå middels. Det skal jo komme en opplæring fra Bufetat nå i den nye rettighetsforskriften. (Mannlig leder)

Jeg vurderer institusjonens kunnskap som høy. (Mannlig leder)

Jeg vurderer det slik at kunnskapen er god, ja. Dette har vi fått tilbakemelding på også fra kvalitets- og opplæringsavdelingen i Bufetat, når de er ute på sin årlige kontroll. (Kvinnelig leder)

Det er jo noe en aldri kan bli gode nok på - aldri kan drøfte nok, men jeg tror de ansatte etter hvert har blitt mer trygge på hva som er tvang og hva som ikke er det. (Kvinnelig leder)

Vårt materiale viser ikke at statlige institusjoner oppfatter å ha mer kunnskap og kompetanse om rettighetsforskriften enn private institusjoner, eller viseversa. Det synes heller ikke å være noen klare forskjeller mellom for eksempel omsorgsinstitusjoner og atferdsinstitusjoner. Når det gjelder håndtering/bruk av tvang mener ledere og ansatte at de søker å utøve denne så skånsomt som mulig og noen hevder at opplæring i grep, holdeteknikker, nedleggelse, stemmebruk og så videre, gjør dem tryggere i situasjonene. Andre gir uttrykk for at de ikke ønsker et fokus på utøvelse av fysisk makt. En del informanter poengterer at en aldri kan bli god nok på dette med tolkning av regelverket knyttet til rettigheter og bruk av tvang, og at det er rom for forbedringer.

Det som fremheves som et behov - både av enkelte ledere og en god del ansatte, er styrking av kunnskap og kompetanse i konfliktløsning og forebygging av tvang. De ønsker at all opplæring og kursing i håndtering av tvang skal vektlegge hvordan en kan stoppe eller snu en situasjon uten bruk av fysiske maktmidler. I den forbindelse er det noen informanter som kritiserer tilbudet/kursingen de har per i dag, fordi de mener at det mangler et grunnleggende og nødvendig forebyggende perspektiv.

I enkelte tilfeller ser vi at leder og ansatte (i én og samme institusjon) kan ha noe ulike oppfatninger av institusjonens kunnskap og kompetanse på rettighetsforskriften og

håndtering/utøvelse av tvang. Leder kan for eksempel vurdere den som svært høy, mens ansatte gir uttrykk for at den er middels.

4.8.4 Institusjonenes informasjon om rettigheter og bruk av tvang overfor beboere

En ting er å lage planer om at man gjør dette da og da. Det ser fint ut overfor fylkesmannen det, og de blir veldig fornøyde. Noe annet er det å gjøre dette slik at det faktisk har en hensikt. (...) Det viktige er hva vi faktisk gjør i virkeligheten. (Mannlig leder)

Utsagnet ovenfor er interessant fordi det forteller noe om at institusjonshverdagen og det virkelige liv i institusjonene er mangesidig. Det er ikke alltid mulig og formålstjenlig å forene livet med det som står nedfelt av pålegg, anbefalinger og/eller strategier i statiske planer og dokumenter. Hverdagen i barneverninstitusjonene er mangefasettert, og den enkelte beboer er unik. Dette betyr at det i praksis sjelden er slik at én fremgangsmåte alltid vil fungere overfor alle. Institusjonen kan velge "å gjennomføre etter boka" med en fast inntaksrutine/prosedyre hvor den enkelte beboer opplyses om rettigheter og bruk av tvang sånn og slik, og på et eksakt tidspunkt. Denne rutinen/prosedyren kan institusjonen deretter forelegge fylkesmannen, som på sin side vil være fornøyd med at informasjonen overføres planmessig og på et bestemt tidspunkt. Dette betyr imidlertid ikke at den fastlagte prosedyre faktisk fører til at den enkelte barn opplyses på en god måte. Det kommer an på situasjonen, hvem som gir informasjon, hvem som mottar denne og så videre.

Svarene fra informantene på spørsmål om og hvordan de opplyser beboerne om deres rettigheter, bruk av tvang og klageadgang viser at samtlige institusjoner gjennomfører slikt arbeid. Dette gjøres som regel både skriftlig og muntlig samt individuelt - det vil si at institusjonene informerer hvert enkelt barn alene. Utover dette synes det å foreligge litt ulike metoder med hensyn til hvilke tidspunkt denne typen informasjon/kunnskapsoverføring iverksettes. Noen institusjoner poengterer at de har helt klare rutiner/prosedyrer, som de alltid følger. Disse gir opplysninger om rettigheter og bruk av tvang som en del av inntaksprosedyren, og det gjøres som regel av barnets hovedkontakt/primærkontakt og/eller ansatte som er spesielt drillet i dette. Noen få institusjoner praktiserer en inntaksprosedyre hvor to ansatte reiser på hyttetur med den nyankomne beboeren. Her har de blant annet som mål å opplyse barnet/ungdommen om rettigheter, regler og bruk av tvang og klageadgang. Lederen ved en omsorgsinstitusjon beskriver det slik: *"Ved inntak har vi alltid to dager på ei hytte med den nyankomne. Da går vi gjennom rettigheter, plikter, regler, struktur, skoleopplegg og så videre"*.

Andre institusjoner understreker at de har rutiner, men at de forsøker å vurdere hva som er den mest hensiktsmessige fremgangsmåten i hvert enkelt tilfelle. I en del tilfeller erfarer de at det er lite formålstjenlig å informere beboere om dette i det de ankommer institusjonen. Enkelte barn/ungdommer opplever institusjonsplasseringen som svært kaotisk og stressende. I slike tilfeller er de ikke mottakelige for opplysninger av en slik art. Det poengteres av både ledere og ansatte at det da er mer formålstjenlig og fruktbart å vente litt, slik at beboeren faktisk kan dra nytte av informasjonen om sine egne rettigheter, bruk av tvang og klageadgang.

Undersøkelsen viser også at institusjonene erfarer at det ofte er nødvendig å repetere og gjenta, fordi de ikke når fram med budskapet sitt og/eller at beboere misforstår. Som lederen ved en akuttinstitusjon sier: *"Alt blir gjentatt hele veien, til vi føler at det er forstått. (...) Vi bruker mye tid på dette. Det har vi alltid gjort"*. En mannlig ansatt ved en atferdsinstitusjon beskriver informasjonspraksisen på følgende måte: *"De får informasjon allerede på forvern. Deretter repeterer vi det én av de første dagene de er her"*. Lederen ved en omsorgsinstitusjon ytrer seg slik: *"Vi må sørge for at det blir vitalisert. Dette med forskriften må gjentas hele tiden. Det må være mengdetrening på dette"*. I forbindelse med at informantene fremhever betydningen av repetisjon er det mange som etterspør "rettighetsplakaten" eller brosjyren/folderen til Bufetat. De mener at den er veldig godt utformet, og de har i flere år brukt den aktivt i arbeidet med å informere beboere. *"Før hadde vi en fin folder som vi kunne dele ut, men nå må vi bare gi dem utskriften av denne. (...) Når det gjelder ytterligere informasjon, så er det jo det å få laget en slik folder igjen da. Vi vet ikke noe om det skal komme en ny, men det er det behov for"*. Dette er én av mange lignende uttalelser om "rettighetsplakaten". Institusjonene har god nytte av rettighetsmaterieell som er tilrettelagt og utformet spesielt til beboerne.

For bedre å kunne ivareta brukermedvirkning, trivsel, trygghet, rettigheter, skole, familie, nettverk, handlingsplan og så videre har én av institusjonene som deltar i studien iverksatt en spørreundersøkelse som del av sine interne rutiner. Den enkelte beboer besvarer denne 3, 6 og 9 måneder etter inntak. På denne måte får institusjonene blant annet svar på hva den enkelte er opplyst om, for eksempel hvem fylkesmannen er og hva fylkesmannen kan hjelpe ham/henne med.

Samtlige institusjoner poengterer at informasjonen som gis til det enkelte barn/ungdom må tilrettelegges i forhold til dets alder og modenhet. De søker å tilpasse informasjonen ut i fra hvilke forutsetninger de mener barnet/ungdommen har for å forstå hva rettighetsforskriften sier.

Intervjumaterialet viser videre at de fleste informanter som uttaler seg spesifikt om den informasjon som institusjonene søker å gi beboerne om rettigheter, bruk av tvang og klageadgang, synes denne er god/god nok. Noen få bemerker at det nok kan være mulig å forbedre den ytterligere, og ved én institusjon uttaler en ansatt at den ikke gjennomføres godt nok: *"Ved inntak blir det gjort, men ikke alltid så godt. Jeg har vært med en gang og da tenkte jeg at akkurat den biten ikke var godt nok ivaretatt"*.

4.8.4.1 Institusjonenes vurdering av beboernes kunnskap om rettigheter og bruk av tvang

Svarene på spørsmål om hvordan institusjonene vurderer beboernes innsikt i rettigheter og bruk av tvang viser at den varierer. I følge informantene kommer dette an på den enkeltes alder/modenhet, hvor mottakelig beboeren er for denne type informasjon, eventuelle tidligere erfaringer med opphold i institusjon samt den enkeltes interesse for egne rettigheter. Noen ungdommer er så opptatt av rettighetene sine at de etterspør mer informasjon, mens andre ungdommer opplever en rettighetsforskrift basert på paragrafer og regelverk som nærmest "truende", i følge en mannlig leder.

Ungdom har som regel noe mer innsikt enn yngre barn (mellom sju og 12 år), og ungdom som har flere institusjonsopphold bak seg har som regel mer erfaring og kunnskap, enn ungdommer som opplever å bli plassert for første gang.

Informanter sier at de føler at beboerne er ganske godt opplyste. De vet godt hvem fylkesmannen og tilsynet er og ringer gjerne til dem. Samtidig opplever de sjelden å få gehør for det de tar opp, og da hender det at de gir opp. Noen informanter understreker at det er stor forskjell på beboerne i forhold til hva de har evne til å oppfatte og forstå. Bakgrunn og problematikk er til dels ulik, og det kan være vanskelig å få formidlet dette med rettigheter og bruk av tvang på en god og forståelig måte til alle.

4.9 Informasjon og oppfølging knyttet til regelverk og bruk av tvang – fylkesmannens rolle

4.9.1 Tilsynet – kontrollorgan, rådgivende organ eller begge deler?

De fleste institusjonene gir uttrykk for at de er fornøyde med fylkesmannens arbeid med hensyn til informasjon, veiledning og oppfølging overfor institusjonene på rettigheter og bruk av tvang. I to av de tre fylkenes opplever institusjonene at fylkesmannens tilsyn fungerer både som et kontrollorgan og et rådgivende organ. I det tredje fylket opplever institusjonen at fylkesmannens tilsyn fungerer kun som et kontrollorgan. Det tegnes i tillegg et bilde av et noe anspent forhold mellom dem selv (som institusjon) og tilsynet. Informanter forteller at det har vært diskusjoner gjennom mange år

om ulike synspunkter på regelverk, rettigheter og bruk av tvang samt interne institusjonsregler og metoder. Lederen ved institusjonen forteller at de ikke har tatt mye kontakt med fylkesmannen selv, og at én av grunnene til dette er at tilsynet har uttrykt at de ikke kan gi mye veiledning, siden de fremfor alt skal ivareta rollen som kontrollør.

Institusjonene karakteriserer samarbeidet med tilsynet som ok, godt, bra eller svært godt. Én karakteriserer det som problematisk. Noen uttalelser hentet fra intervjusamtaler med informanter kan være illustrerende:

Vi har en jevn og god dialog. De er også en rådgivende instans for oss. Slik har det alltid vært. (...) Vi har en gjensidig forståelse for hva oppgavene til hverandre er, føler jeg. De er jo litt kontrollorgan også, når de har tilsynet. (Kvinnelig leder)

De er jo kjempeflinke de. De følger opp, ringer, sier i fra og gir oss tilbakemeldinger om de ikke synes vi er gode nok, eller om vi gjør noe riktig. De skriver lange brev. Det er jo tilbakemelding fra dem som gjør at vi kan forbedre oss. (Kvinnelig ansatt)

Vi er i dialog med fylkesmannen hele tiden om denne balansegangen. Men, det varierer litt, for noen ganger sier de at vi heller må skrive litt flere tvangsprotokoller, så går det en stund så sier de at dette behøver vi ikke å skrive på. (Kvinnelig ansatt)

Vi har hatt mye diskusjon, og det har til tider vært svært vanskelig. (Kvinnelig leder)

Ok. Men, vi tar gjerne en diskusjon med dem også. Har diskutert veldig mye tidligere om dette med mobiltelefonene.(...). (Kvinnelig leder)

Svært godt. Det diskuteres hver eneste tvangsprotokoll neste gang de kommer på besøk her. Vi får kommentarer enten skriftlig eller muntlig, og mener de at noe må justeres her eller der, så melder de i fra om det. (Mannlig leder)

Utsagnene tyder på at de fleste institusjonene er i en forholdsvis tett dialog med fylkesmannens tilsyn, og at det veiledes og korrigeres ut fra spørsmål som institusjonene eller fylkesmannen stiller angående tolkning av regelverk, rettigheter og bruk av tvang.

4.9.2 Tilsynet i kontakt med beboerne

Vi kommer aldri til å bli en familie, men vi strekker oss langt for å få til at ungene her skal føle at dette virkelig er et hjem. Men, når fylkesmannen kommer med disse papirene og forskriftene så blir det litt annerledes. Det kan være litt rart for ungene også. (...). Men, det er svært viktig at de er der. Viktig rolle.

Sitatet er hentet fra et gruppeintervju med personalet ved en omsorgsinstitusjon, hvor en mannlig ansatt gir uttrykk for ambivalens når det gjelder kontakten mellom ungene og tilsynet. På den ene siden poengterer han at rollen og arbeidsoppgavene de utfører er svært viktige. De skal påse at de som bor i barneverninstitusjoner har det bra, og at de får den omsorg og behandling de har krav på. På den andre siden er det også mulig

å tolke ham dit hen at tilsynets rolle blir noe abstrakt og/eller fremmed, når institusjonen har et ønske om og et behov for å fremstå som så familielik og hjemlig som mulig.

Informantene formidler mye likt, men også noe ulikt, når de beskriver hvordan tilsynet er i kontakt med beboerne. Noen erfarer at de alltid utfører tilsyn på tidspunkter hvor de vet at beboerne er til stede, og at de som regel søker kontakt med den enkelte. Andre erfarer at de i for mange tilfeller kommer på tilsynsbesøk, når mange av beboerne er på ulike aktiviteter utenfor institusjonen. Tilsynet får dermed ikke anledning til å treffe og eventuelt snakke med hvert enkelt barn. Enkelte informanter mener at tilsynet kunne vært "litt mer på" - litt tydeligere og mer direkte, med hensyn til å informere beboerne om deres rettigheter. De har ikke et inntrykk av at fylkesmannen har et klart opplegg i forhold til å opplyse den enkelte om dette. Dermed kan det synes som om tilsynet ikke er spesielt opptatt av det. Utover dette, som kan tolkes som en form for kritikk, er det flere som bemerker at tilsynet er flinke og har blitt flinkere til å oppsøke og hilse på det enkelte barn når de er på besøk i institusjonene. En mannlig ansatt ytrer det slik:

De har blitt flinkere til å gå opp til ungdommene og hilse på dem, selv om ungdommene har gitt uttrykk for at de ikke har noe på hjertet.

Lederen ved en annen institusjon, i et annet fylke, forteller at tilsynet er veldig flinke til å oppsøke alle ungdommene, når de kommer. De ønsker å snakke med den enkelte ungdom, de kommer alltid når ungene er til stede i institusjonen, og de kan bruke et par dager på å gjennomføre tilsynsbesøket.

Ved en omsorgsinstitusjon for små barn bemerker lederen at tilsynet også bør være opptatt av de institusjonene som aldri bruker tvang. Informanten hevder at det er den fordømte plikten de har å bruke tvang av og til, og at det er vanskelig å se for seg en god ivaretagelse av barn uten at det forekommer situasjoner hvor en som voksen må si at nå er det bra, hit, men ikke lenger.

4.9.3 Tilsynets oppfølging av tvangsprotokoller og klager

Ut i fra de beskrivelser som informantene gir av fylkesmannens praksis når det gjelder gjennomgang og oppfølging i forbindelse med protokollerte tvangstiltak og eventuelle klager, synes disse å være nokså like i de tre fylkene som er representert i studien. Institusjonene sender protokoll til tilsynet etter utøvelse av tvang. Denne leses av tilsynet og går som regel igjennom med institusjonens ledelse ved neste tilsynsbesøk. Dette kan skje både ved uanmeldte og anmeldte besøk, og det tas gjerne opp (til diskusjon) hvordan protokollen er ført/skrevet og hvordan tvangstiltaket er begrunnet. Tilsynet er blant annet opptatt av at det foreligger gode begrunnelser. I de tilfeller hvor protokoll-

føringen er godkjent, og det ikke er rettet en klage på tvangsbruken, snakker ikke institusjonen og tilsynet nødvendigvis med hverandre om det spesifikke tiltaket²².

Ved klager fra beboere gir tilsynet alltid tilbakemelding, både til den som klager og til institusjonen. Da kan det hende at de ringer for å snakke om klagen og for å få/gi informasjon, i tillegg til at både beboeren (som klager) og institusjonen får skriftlige tilbakemeldinger per brev. I muntlige og skriftlige tilbakemeldinger gis det en begrunnelse for hvorfor fylkesmannen gir medhold eller ikke på klagen. Det synes ikke å være en del av prosedyren at tilsynet oppsøker beboere som klager for å snakke med vedkommende ansikt til ansikt.

Lederen ved én av institusjonene som deltar i studien forteller at de, i forbindelse med klager, har fått ordnet det slik at de får tilbakemeldingen per brev litt før ungdommen mottar sitt eget svarbrev fra fylkesmannen. Denne praksisen gjør det mulig for institusjonen å være litt forberedt, når de skal gjennomgå svaret fra fylkesmannen med ungdommen. Lederen sier at det er viktig for institusjonen å gi beboeren som har klaget en god forklaring, slik at det ikke blir noen misforståelser eller unødig oppstyr.

Når det gjelder klageadgang synes det generelle inntrykk blant informantene å være at det er få beboere som benytter seg av denne muligheten, og at de sjelden får medhold fra fylkesmannen i de tilfeller de velger å gjøre det. Lederen ved en atferdsinstitusjon forteller at ungdommene som bor hos dem svært sjelden får medhold på sine klager. Vedkommende anslår at det kan ha skjedd to til tre ganger i løpet av seks år, og institusjonen utøver mellom 100-150 tvangstiltak årlig. I de få tilfellene hvor beboere har fått støtte har likevel ikke institusjonen alltid vært enig med fylkesmannen, og lederen hevder derfor at de trolig ville ha løst situasjonen på nøyaktig samme måte dersom noe lignende skulle oppstå igjen. Lederen ved en omsorgsinstitusjon sier at hun er opptatt av at ungdommene skal klage, fordi det er en mulighet de faktisk har. Samtidig ser hun at det er et dilemma for barna/ungdommene at hele prosessen tar såpass lang tid. De får ikke tilbakemeldingen fort nok, og når de endelig får svar viser det seg at klagen som regel ikke tas til følge. Det hender ofte at de gir opp å klage, hevder lederen. Dette er i samsvar med det beboere i barneverninstitusjoner selv har gitt uttrykk for (Tjelflaat og Ulset 2007; Ulset og Tjelflaat 2012).

²² Det kan i denne forbindelse bemerkes at det i en del tilfeller er slik at den som har blitt utsatt for tvangstiltaket ikke undertegner protokollen, fordi hun/han ikke er enig i det som står der. Vedkommende velger likevel ikke å rette en direkte klage til fylkesmannen, men en kan kanskje tolke den manglende underskriften som en stille protest mot det som har skjedd. Fylkesmannen behandler imidlertid ikke tvangsprotokoller med manglende underskrifter som en direkte klage.

4.10 Faglig og etisk refleksjonsarbeid

Etikk innbefatter ideologier, normer, verdier, holdninger og handlinger. Yrkesetisk grunnlagsdokument (2002/2010) summerer opp og beskriver nettopp denne svært viktige delen i yrkesutøvelsen til barnevernspedagoger, sosionomer, vernepleiere og velferdsarbeidere. I dette avsnittet belyses ulike aspekter ved institusjonenes faglige og etiske refleksjonsarbeid når det gjelder bruk av tvang. Hva mener ledere og ansatte at det er spesielt viktig å tenke igjennom og diskutere i denne forbindelse, og har de noen bestemte ideologier og/eller tenkemåter som er med på å styre deres praksis?

Datamaterialet viser at samtlige institusjoner foretar faglig, etisk refleksjonsarbeid knyttet til håndtering av tvang, men betydningen og omfanget av dette synes å variere. De fleste institusjonene har ikke innarbeidet spesifikke møtetidspunkter hvor temaet drøftes, men det gis uttrykk for at det diskuteres og reflekteres mer eller mindre kontinuerlig. I en del institusjoner synes det å være avhengig av om det "skjer noe". Med andre ord: Dersom det gjennomføres en del tvangstiltak i praksis blir temaet satt på dagsorden. I perioder hvor det ikke "skjer noe" er det lite oppe til diskusjon. Som en kvinnelig ansatt sier det: *"Vi har ingen rutiner knyttet til dette. Det er ikke satt i system"*.

Ansatte i enkelte institusjoner gir uttrykk for at de ønsker at ledelsen skal ta mer tak i tematikken og vektlegge det i sterkere grad. De synes det arbeides for lite med bevisstgjøring i forhold til forebygging av tvang og hva man gjør riktig i de tilfellene hvor man evner å snu situasjonen, slik at tvang unngås. Noen etterlyser også et sterkere fokus på en faglig felles forståelse innad i institusjonen.

Én privat institusjon utmerker seg i den forstand at den gjennomfører regelmessige felles kurs med ansatte, skole og oppdragsgiver for å forsøke å skape en plattform, en felles forståelse som skal føre til at beboerne får noenlunde samme reaksjoner hjemme, i skolen og på fotballbanen. Dette oppfatter informantene ved institusjonen som forebyggende arbeid. Det er med på å skape mindre forvirring og frustrasjon blant barna og ungdommene, det bidrar til å hindre konfliktsituasjoner og redusere bruk av tvang. Leder og ansatte ved denne institusjonen understreker dessuten betydningen av det tette samarbeidet med skolen. For mange av beboerne er skolen/skolegangen svært utfordrende. Nettopp derfor mener de at det er viktig å bruke ressurser på å forsøke å skape en felles forståelse og et godt samarbeidsgrunnlag mellom institusjonen og de skolene som deres beboere er elever ved.

I de institusjonene som utøver til dels mye tvang gir de fleste informanter uttrykk for at faglig og etisk refleksjon rundt temaet og praksis skjer daglig. Avdelingsledere drøfter med ledere, og ansatte bedriver refleksjonsarbeid med ledelsen i forbindelse med ukentlige personalmøter. Noen av disse institusjonene diskuterer håndtering av konfliktsituasjoner og bruk av tvang med rådgivende psykologer, og de kan ha temaet oppe med Barne- og ungdomspsykiatrisk poliklinikk (BUP). Det presiseres at det spesielt reflekteres og diskuteres rundt håndteringer av tøffe episoder hvor det er snakk om fysisk tvang og maktbruk, samt rundt betydningen av det å være et barn/en ungdom som er i krise og som i tillegg er plassert i institusjon mot sin vilje. Ved én av institusjonene (som gjennomfører flest tvangstiltak i løpet av et år) hevder lederen at de også har diskusjoner og "høyt fokus" på personalatferd. De er opptatt av hva de - som institusjon og som voksne ansatte gjør, som eventuelt trigger atferden til ungdommene.

Det er et kunstig miljø å bo på institusjon med masse ansatte som går rundt her og peker på regler og grenser. Det er ikke ungdommenes skyld alt, slettes ikke.

Her gir lederen uttrykk for at årsakene til at situasjoner ender med bruk av tvang kan være flere, og at én av disse, i en del tilfeller, er personalets atferd. Å være opptatt av og å prøve å forstå hva slags handlingsmønster og opptreden blant ansatte som utløser reaksjoner fra ungdommen kan derfor være et viktig forebyggende element.

Mer generelt fremgår det av intervjumaterialet at institusjonene (deres ledelse og ansatte) diskuterer og reflekterer rundt temaet tvang, når dette oppfattes som nødvendig og formålstjenlig. Det gjøres blant annet i forbindelse med føring og gjennomgang av tvangsprotokoller og ved overlappingsmøter/vaktskifter og personalmøter.

4.10.1 Viktige elementer i refleksjonsarbeidet

Ledere og ansatte nevner flere, ulike elementer som de anser som viktige å integrere i det refleksjonsarbeid som bør gjøres ved institusjonene, som har med forståelse – og håndtering av tvang å gjøre. Alt fra å drøfte hvordan en kan komme i posisjoner som gjør det mulig å forebygge konflikter/tvang, om fysisk maktbruk - mulige konsekvenser og barn/unges opplevelser knyttet til dette, om holdninger og personalatferd, involvering av deltidsansatte/vikarer i refleksjonsarbeidet, bevisstgjøring og læring gjennom suksesshistorier - til å vurdere koordineringen av miljøteamene.

Noen sitater fra informantintervjuer beskriver dette nærmere:

Det handler selvfølgelig om at de voksne må anerkjenne barnets følelser og fortvilelse (...). Det som slår meg er at det kan virke som det ofte er så dårlig kommunikasjon mellom beboere og ansatte. Er det virkelig., snakker de virkelig så lite sammen og kjenner hverandre så dårlig? Det kan av og til virke som det er en avgrunn mellom

ansatte og beboere i institusjoner. (Mannlig leder som, i denne forbindelse, viser til barnevernsproffene i forandringsfabrikken).

Det må jo gå på det der med holdningen til tvangsbruken. At tvang er ikke noe mål i seg selv, tvang er ikke en form for behandling. (Kvinnelig leder)

Det går jo både på hvordan man skal forebygge det før man kommer dit, og hvordan man skal utøve minst mulig tvang når man er i en situasjon. Hvordan man skal utføre dette mildest mulig for barnet. Det er jo på en måte det vi diskuterer og snakker om hele tiden. Hvordan kan ting gjøres annerledes? Det blir veldig individuelt i forhold til hvert enkelt barn også. (Kvinnelig ansatt)

Det viktigste aspektet er hvordan ungdommene opplever dette. Det synes jeg er viktigst. Hva er det vi som voksne påfører ungdommen? Ikke bare fysisk, men også psykisk. Hvordan kan dette påvirke ungdommenes forhold til voksne mennesker og samfunnet? Hva er det vi, ved vår måte å handle på., hva leder det til hos ungdommene? Det skal ligge høyt. (Mannlig leder)

Utsagnene viser betydningen av å forsøke å se og tolke barnet/ungdommen i den situasjonen hun/han er i, videre hva tvang kan føre med seg (konsekvenser både fysisk og psykisk), betydningen av kommunikasjon og relasjon, felles holdninger til – og forståelse av tvang, personalatferd i utøvelse av tvang samt det å ha fokus på forebygging.

4.10.2 Ideologier, holdninger, tenkemåter

Ledere og ansatte blir også spurt om deres institusjon har en uttalt ideologi, holdning og/eller tenkemåte med hensyn til bruk av tvang. De fleste av dem hevder ikke å ha en bestemt ideologi og/eller lære, men de gir uttrykk for til dels klare holdninger og tenkemåter. I dataene er det mulig å spore en overordnet felles forståelse og/eller grunnholdning blant de barneverninstitusjoner som deltar i studien. Uttrykk som: "*tvangssituasjoner skal helst unngås*", "*fokuset vårt er: ikke tvang*", "*minst mulig bruk av tvang*", "*alt annet skal være prøvd før tvang anvendes*", "*tvang er siste utvei*" og "*det skal aldri brukes tvang, når det ikke er nødvendig*" synliggjør en type felles forståelse/grunnholdning. Utover dette kan man tolke og kategorisere uttalelsene til ledere og ansatte ved de ulike institusjoner, som mer eller mindre i mot tvang, eller mer eller mindre sentrert rundt forebyggingstenkning.

Ved et par av institusjonene er forståelse og holdning blant ansatte og ledere at bruk av tvang så å si alltid er å anse som unødvendig, at fokuset skal være rettet mot forebygging og at de derfor, i svært liten grad, ønsker å forholde seg til tvang som mulig middel og løsning på vanskelige situasjoner. Disse institusjonene er godkjente for omsorgsplasseringer, og det er å anta at dette har betydning for informantenes erfaring med og holdning til tvangsbruk. Når det er sagt, gir leder og ansatte ved en tredje omsorgsinstitusjon uttrykk for at tvang ikke er ønskelig, men likevel oppleves som helt

nødvendig i mange situasjoner. Ved denne institusjonen anvendes det periodevis mye tvang, og informantene gir uttrykk for at de i mange tilfeller erfarer at situasjoner ikke kan løses/stoppes uten bruk av tvang.

Informanter ved andre institusjoner forteller at de har hatt rykte på seg for å gjennomføre mange tvangstiltak; også fysisk tvang og makt i form av holdesituasjoner og nedlegginger. Ved én av disse institusjonene forklares tvangsbruken ved at de har hatt beboere med utfordrende atferd plassert på "tunge" paragrafer, og at de har hatt en del "dørvakt-ansatte" opp gjennom årene. Informanter forteller at "dørvaktene" nærmest var ansatt for å ta seg av den fysiske maktbruken/tvangen. (Ved en annen institusjon fortelles det om lignende forhold for en del år tilbake). Etter hvert som kravene til faglighet og dokumentasjon kom, skjedde det imidlertid en utvikling som også innbefattet en utskifting av personell. Dette har også hatt betydning for institusjonenes holdninger til og håndtering av tvang. En mannlig ansatt ved denne institusjonen, som deltar i gruppeintervju, sier det slik: *"Det har blitt en positiv utvikling i hvert fall. Før var det kabong inn og pang"*. Utsagnet kan tolkes dit hen at institusjonen har blitt flinkere til å være i forkant, og/eller at de avventer og ser an situasjonen, i større grad enn tidligere, før de bruker tvang og fysisk makt.

"Nei..., ikke noe som er dominerende. Nå har vi hatt rykte på at vi har håndtert ganske tøffe ungdommer over tid, og vi er også sterke nok til å stoppe veldig, veldig mye og da blir det naturlig nok mange tvangsprotokoller". Det er lederen ved en atferdsinstitusjon som svarer dette på spørsmål om de har en overordnet, uttalt ideologi med hensyn til bruk av tvang overfor ungdommene som bor hos dem. Utsagnet må kunne tolkes som en holdning eller tenkemåte hvor en anser bruk av tvang/tvangsmidler som uunngåelig og nødvendig, og vi ser også at informanten tydeliggjør at dette har å gjøre med institusjonens målgruppe; de tøffe ungdommene. Med utgangspunkt i den samme spørsmålsstilling uttaler lederen ved en institusjon som er godkjent for både omsorgs- og atferdsplasseringer følgende:

Vi innser eller har tenkt eller forstår at noen ganger så må man bruke tvang. Det betyr ikke at en skal bruke tvang hver gang en anledning byr seg. Tvert i mot. Vi har blitt flinkere og flinkere gjennom årene. (...). Det å bli flink til å forebygge tvang er selvfølgelig en kunst som må øves på, og nok en gang så handler det om den voksnes trygghet, den voksnes opplevelse av å være en del av et system som har et avklart forhold til tvangsbruk. Det er et krav at der det er mulig å unngå tvang, så skal man gjøre det, men ikke på bekostning av ungdommen eller en akutt situasjon som skal forebygge liv og helse. Da er det ikke noen diskusjon! (...). Hvis forventningene er klare og man går inn og forebygger usikkerhet og produserer forutsigbarhet, så unngår man også tvang. Det er ideologien vår.

Informanten gir her uttrykk for at institusjonen nå har fokus på forebygging av tvang i langt større grad enn i tidligere år. Trygge voksne som tydeliggjør forventninger og skaper forutsigbarhet evner også å unngå bruk av tvang. Lederen omtaler denne fremgangsmåten eller væremåten som en kunst, som må læres. Samtidig som informanten understreker betydningen og viktigheten av å forebygge bruk av tvang, hevder han også at tvangstiltak i en del tilfeller er udiskutable og derfor også en riktig løsning.

Studien viser at mulige ideologier, holdninger og tenkemåter med hensyn til bruk av tvang i barneverninstitusjoner er ulike i den forstand at noen oppfatter tvang så å si som unødvendig, andre oppfatter tvangstiltak som unnværlige mens atter andre gir uttrykk for en tenkning hvor tvang ikke bør brukes, men likevel kan oppleves som nødvendig i en del situasjoner. Det ser ut som det kan være noe sammenheng mellom type institusjon/type målgruppe og holdning/tenkemåte, men som nevnt (tidligere) viser dataene også interessante unntak her. Institusjoner som er godkjent for atferdsplasseringer og akuttplasseringer synes å ha mest erfaring med bruk av tvang, og de "forsvarer" også slike tiltak og opplever dem som nødvendige. De rene omsorgsinstitusjonene, med unntak av to, anvender tvangstiltak i svært liten grad og opplever at situasjoner kan løses uten bruk av tvang. Selv om samtlige institusjoner gir uttrykk for at de i utgangspunktet ønsker å hindre bruk av tvang, tydeliggjør de sistnevnte et forebyggingsperspektiv som er noe sterkere enn de øvrige.

4.11 Forebygging

Informantene ble stilt overfor spørsmål om forebygging av tvang helt avslutningsvis i intervjuenesesjonene. De hovedmomenter som var oppe til diskusjon i forbindelse med forebygging var: hvordan institusjonene arbeider for å forebygge tvangssituasjoner og tvangsbruk, om og eventuelt hvordan beboerne involveres i det forbyggende arbeidet og hva som kan/bør gjøres i fremtiden for å redusere og hindre bruk av tvang? Momentene er i befatning med hverandre, men for oversiktens skyld velger vi å presentere funnene ved en inndeling i tre punkter som tar utgangspunkt i disse. Likesom i de andre punktene i kapittel fire presenteres ledere og ansattes svar samlet. Der hvor det eventuelt divergerer klart mellom informantgruppene med hensyn til ytringer, meninger og svar, presiseres og drøftes dette.

4.11.1 Faktorer som har betydning i arbeidet med å forebygge tvang

Informantene peker på mange forhold - både indre og ytre, som de mener har betydning for om/hvordan de lykkes med å forebygge bruk av tvang. Selv om vi ikke kan gå nærmere inn på alle forhold som benevnes er det viktig å vise hvilket mangfold av erfaringer og ideer det er snakk om. Å lykkes med forebygging av tvang kan ha sam-

menheng med – og dreie seg, om: barneverntjenestenes informasjonsarbeid, samhandling og tydelighet overfor barn/unge som plasseres i barneverninstitusjon, det daglige miljøterapeutiske arbeidet, relasjonsarbeid og medvirkning – å være sammen med beboerne, snakke med dem og høre på dem, samarbeid med sentrale instanser, skole, nettverk og familie, felles kursing og faglig utviklingsarbeid, ledelsens kompetanse, fokus og perspektiv, personalets forståelse av og holdninger til bruk av tvang, at personalet har kompetanse på metoder som lærer beboere sinnekontroll, impulskontroll, sosiale ferdigheter, kognitiv tilnærming/atferdsterapi, tydeliggjøring av regler, grenser, rettigheter, forventninger og konsekvenser, arbeidstidsordning/turnus, nok tid og personalressurser i arbeidshverdagen og ressurser til aktiviteter og turer som bidrar til mestring.

Det er svært mange (bakenforliggende) forhold/faktorer som nevnes, men mange av dem synes å virke sammen. Det vil si at én faktor kan ha ringvirkninger og innflytelse på én eller flere andre faktorer, og vise-versa. Når det gjelder forhold som kan betraktes som ytre – i den forstand at institusjonene ikke alltid rår direkte over dem, som for eksempel barneverntjenestens informasjonsarbeid, samhandling og tydelighet overfor beboerne i forkant av plasseringen, institusjonens arbeidstidsordning/turnus og/eller dens materielle/fysiske utrustning, så oppleves disse kan hende som noe mer isolerte. De betraktes som mer eller mindre gode forutsetninger/rammer for å bedrive forebyggende arbeid og å lykkes med dette. Når det gjelder arbeidstidsordning/turnus har institusjonene til dels ulike oppfatninger med hensyn til hva som er mest gunstig. Noen gir uttrykk for at medleverturnus kan være ugunstig i den forstand at de ansatte blir slitne, «lunta blir kortere» og at de ikke gjør en like god jobb på det fjerde døgnet. Andre hevder at medleverturnus er svært gunstig for beboerne. De voksne er nært og tett på over tid, og det blir oversiktlig og trygt. Det rullerer ikke mange voksne inn og ut av institusjonen hver eneste dag. Det blir færre overlappinger og mindre stress for ungene.

Det daglige miljøterapeutiske arbeidet betegnes som en vesentlig faktor av mange informanter, både ledere og ansatte. En kvinnelig leder sier det slik:

Jeg synes det er det jobben vår går ut på. Det gjøres via den daglige miljøterapien. Hvordan vi håndterer ulike situasjoner og de ulike ungdommene for at det ikke skal eskalere.(...) Hindre at en kommer i kampposisjoner, men heller komme i samarbeidsallianser og samarbeidsrelasjoner for å kunne påvirke til utvikling og endring uten å måtte bruke tvang.

Andre informanter forteller at det å forebygge tvang handler om å tørre å gå inn i samtaler med ungene for å oppnå sterke relasjoner. Å være gode på det relasjonelle, å ska-

pe noe trygt for barna og ungdommene; det hindrer bruk av tvang. Det poengteres også at det er viktig å komme i gode arbeidsallianser med beboerne, slik at de kan kjenne at de voksne er på lag med dem og jobber sammen med dem mot et felles mål. Å planlegge godt sammen med den enkelte beboer oppfattes som et viktig aspekt som kan være med på å forhindre tvangstiltak. Både institusjoner godkjente for plasseringer etter hjemler for omsorg, for atferd og akutt- og tvangsplasseringer fremhever betydningen av det miljøterapeutiske arbeidet med hensyn til forebygging av tvang. Tilrettelegging for utvikling og mestring, fokus på relasjon og planlegging sammen med den enkelte beboer er viktige bestanddeler i dette arbeidet. En mannlig ansatt ved en omsorgsinstitusjon sier at det i bunn og grunn handler om *"å være dedikert til barnet"*. De må investere tid i skolesituasjonen deres, i familiesituasjonen deres, i livene deres. Han snakker om verdighet og hvor viktig det er *"å se dem"*; hvor viktig det er for dem *"å bli sett"*. En må rett og slett bruke tid sammen med dem. Ved denne institusjonen synes både leder og ansatte å være spesielt opptatt av fellesopplevelser og mestring gjennom aktiviteter og felles turer. Dette vektlegges i betydelig grad. *"Vi bygger relasjoner, fellesopplevelser og mestringsopplevelser, dette er avgjørende viktig, og vi gjør det spesielt gjennom våre felles turer i helgene"*, sier lederen. Dette mener både leder og ansatte er med på å forebygge tvang.

En kvinnelig ansatt ved en annen omsorgsinstitusjon gir uttrykk for at forebyggingsarbeid foregår, mer eller mindre ubevisst, gjennom hele dagen. De tenker ikke så mye over det, men det skjer hele tiden. Det planlegges og tilrettelegges kontinuerlig i forhold til å minske faren for at (konflikt)situasjoner skal oppstå, og hvor tvangstiltak kan bli et utfall. Ett eksempel på dette er at de på forhånd kan planlegge hvor det enkelte barn skal sitte i bilen, slik at de unngår mulige konflikter. Lederen ved institusjonen hevder at oppfølging, veiledning og opplæring av de voksne ansatte er alfa og omega med tanke på å forebygge tvang og unngå nødvendig bruk av tvang. Han mener det er viktig å rydde bort den tvangen som kommer på grunn av misforståelser og kaos, fordi de voksne ikke kommuniserer godt nok seg i mellom.

Ved en institusjon godkjent for plasseringer etter både omsorgs- og atferdshjemler legger lederen og de ansatte vekt på tydelighet. Ledelsen må være tydelige overfor personalgruppen, og personalet bør være tydelig i kommunikasjon med beboerne. De opplever det imidlertid som et dilemma, når barneverntjenesten ikke etterstreber samme praksis. Dersom barna og ungdommene som kommer til institusjonen er usikre, frustrerte og maktesløse, fordi de for eksempel ikke vet hvor lenge de skal bo der og/eller om de får fullført et helt år på samme skole, så opplever de at det blir ekstra vanskelig for dem å slå seg til ro. *"Det er jo litt av problemet det vi snakket om tidlige-*

re, altså tydeligheten fra forskjellige barneverntjenester avviker for mye i forhold til tydeligheten som vi legger opp til. Det er grobunn til mye frustrasjon(...) Tydeligere beskjeder fra barneverntjenesten om oppholdstid kunne ha hindret en del konflikter. Dette har vi sett gjennom flere år". Det er en mannlig ansatt som uttrykker dette. De øvrige som deltar i gruppeintervjuet synes å støtte uttalelsen. I begynnelsen av et barn eller en ungdoms institusjonsopphold har de erfaring med at det kan bli mange konflikter og utageringer, nettopp fordi han/hun er usikker omkring fremtiden og tidsperspektiv på oppholdet. Denne usikkerheten frembringer også en utrygghet. Lederen og ansatte mener at en tydeligere kommunikasjon rundt de nevnte forhold kan bidra til å redusere tvangsbruken.

Informanter ved enkelte institusjoner fremhever kommunikasjonskompetanse og kognitiv atferdsterapi/miljøterapi som viktige tilnærminger i arbeidet med beboere og forebygging av konflikter og tvang. Noen av institusjonene forteller at de har regelmessig veiledning i kognitiv atferdsterapi. Andre har valgt å bruke kompetansemidler til å (videre)utdanne ansatte i kognitiv miljøterapi. Tilnærmingen beskrives som det å være trent i å møte affekter gjennom kognitiv forståelse. En skal søke å tone ned konfliktnivået, slik at barnet/ungdommen slipper å gå ut av situasjonen med avmakt. Fremfor å gå inn fysisk skal en søke en kognitiv tilnærming som innebærer å ta tak i affektene i situasjonen, møte barnet der og da og forsøke å benevne og fortolke hvilke følelser som er oppe i dagen. En må ikke bli med opp i affektene. Det kan føre til at en mulig konflikt eskalerer og ender med utøvelse av tvang. Lederen ved en omsorgsinstitusjon håper at opplæring i kognitiv miljøterapi blant de ansatte, skal være et tiltak som bidrar til å redusere tvangsbruken. Hun tror at det blir et løft for institusjonen og personalgruppen, når kommunikasjonskompetansen styrkes. Det å kunne snakke med beboerne på en slik måte at de føler at de har nytte av det, å lære å stille de viktige utviklingsspørsmålene, det å være nysgjerrige på deres liv og deres agenda og å finne nøkkelen som "låser opp" den enkelte beboer. Alt dette beskriver lederen som vesentlig for å nærme seg og å forstå de ulike væremåter og reaksjoner fra barna/ungdommene. Å oppleve en styrking på dette området vil forhåpentligvis gjøre dem bedre på å manøvrere riktig, slik at de også unngår tvangssituasjoner og bruk av makt.

Humor/bevisst bruk av humor er også et verktøy som anvendes for å avlede, for å roe ned og løse opp stemningen i spente situasjoner. Informanter sier at når de lykkes med bruk av humor, så gir dette personalet en mulighet for videre samtale og diskusjon med beboeren, i stedet for at situasjonen fortsetter i feil retning og raskt kan ende i et tvangstiltak.

Videre nevnes grunnleggende holdning til bruk av tvang i ledelsen og personalgruppen, som et mulig forebyggende element. Én informant - en leder, sier at hun har et inntrykk av at dersom en institusjon har den innstillingen at tvang er en "naturlig" del av hverdagen, at det er noe de driver med og bruker rett som det er, så virker dette lite forebyggende. Da vil det tvert i mot være en fare for at man bare bruker mer av det samme. En er rett og slett ikke kritisk nok.

4.11.2 Beboeres deltakelse i det forebyggende arbeidet

På spørsmål om beboere kan/bør involveres i det forebyggende arbeidet, og om dette gjøres i praksis i institusjonene, viser vårt materiale at de fleste mener at de både kan og bør. Det er likevel ikke slik at alle kommer med konkrete eksempler på om – og eventuelt hvordan dette gjøres i praksis. En del informanter tenker seg nøye om før de svarer. Det kan synes som om spørsmålet kommer noe overraskende, og at beboernes involvering på dette området ikke har vært oppe til diskusjon og refleksjon blant ledere og ansatte i alle institusjoner. At svarene som etter hvert gis ofte viser til generell brukermedvirkning i institusjonshverdagen, og ikke spesifikt knyttet til forebygging av tvang, kan støtte opp om en slik tolkning. Likevel er det stor sannsynlighet for at institusjoners vektlegging av å tilrettelegge for (generelt) god medvirkning i hverdagen vil ha betydning for grad av tvangsbruk. Det vil med andre ord kunne bidra til å forebygge tvang.

Informanter ved enkelte institusjoner, de fleste godkjente for plasseringer etter omsorgshjemler, gir imidlertid konkrete eksempler på hvordan de søker å involvere beboerne i arbeidet med å forebygge tvang. Noen arrangerer ukentlige husmøter hvor beboerne oppfordres til å si sine meninger og ønsker om blant annet miljøet i institusjonen; hvordan løse konkrete situasjoner som for eksempel bråk og krancling rundt middagsbordet. Én institusjon gjennomfører jevnlig brukerundersøkelser (skriftlige sådanne) blant sine beboere. Disse mener både leder og ansatte kan ha en forebyggende effekt, siden de gir dem en pekepinn på hvordan den enkelte beboer har det og hvordan de bør jobbe videre. Brukerundersøkelsene kan fange opp hvordan beboerne reagerer på ansattes væremåter, hvordan de bør gå fram for at situasjonen og oppholdet skal fungere bra for den enkelte, slik at de også, i neste omgang, kan unngå at det oppstår tvangssituasjoner.

Ved en annen omsorgsinstitusjon fremheves arbeidet med å øke forståelsen og toleransen for hverandre, også beboerne i mellom. Lederen forteller at personalet bruker tid på å forklare ungene om ulike problemer og utfordringer. Når de får forklaringer fra de voksne, slik at de har kunnskap og mulighet til å forstå hvorfor noen kan bli så sinte og reagerer sånn og slik, kan dette virke forebyggende og forhindre konfliktsituasjoner.

Ansatte ved denne institusjonen supplerer med å fremheve betydningen av å innhente god informasjon fra det enkelte barn som bor hos dem samt fra deres foreldre, om det lar seg gjøre. Dette setter institusjonen og de ansatte i stand til å arbeide godt rundt barnet.

Handlingsplaner og ansvarsgruppemøter blir også nevnt som tiltak som skal bidra til å ivareta brukermedvirkning, og som derigjennom også kan forebygge tvang. Når det gjelder handlingsplanen samarbeider den enkelte beboer med sin hovedkontakt om denne. Hun/han får medvirke i prosessen, være delaktig i de planer som legges. For at de ansatte i institusjonen skal kunne hjelpe barna/ungdommene på en god måte påpekes det at dette bør gjøres i samråd med den enkelte. I motsatt fall vil prosessen og oppholdet kunne medføre unødige avmakt, frustrasjon og misnøye fra beboernes side, noe som vil kunne gi seg utslag i utagering, konfliktsituasjoner og bruk av tvang. Gjennom ansvarsgruppemøter, hvor barnet/ungdommen, foresatte og representanter fra ulike faginstanser som brukeren mottar tjenester fra kan delta, er det mulig å finne løsninger på vanskelige situasjoner og konflikter. Det er et mål at man sammen med barnet/ungdommen kommer frem til løsninger som fører til positiv endring. For eksempel hva som, helt konkret, kan gjøres for å forebygge at (konflikt)situasjoner som er i ferd med å eskalere, skal resultere i tvangstiltak.

Noen informanter opplever også gjennomgangen av protokollen i etterkant av tvangstiltak som en form for forebyggende arbeid hvor beboere kan delta aktivt. En mannlig ansatt ved en atferdsinstitusjon sier det på denne måten: *"Det handler jo om det at når vi går gjennom rapportene med dem, så spør jeg om hva som kunne vært gjort annerledes både fra deres side og fra vår side. Noen ungdommer sier da at vi kunne ha pratert mer først. Av og til kommer det noen innspill som er greie å ta med seg videre, men ofte kan svaret være at hvis dere ikke hadde brydd dere, så hadde dette gått bra".* Lederen ved denne institusjonen forteller at ungdommene får velge til seg miljøkontakter samt bytte ut/skifte for en periode, dersom de mener at det vil være hensiktsmessig. Dette kan muligens også bidra til å forebygge og redusere bruk av tvang. Samtidig forteller lederen at institusjonen er opptatt av å ufarliggjøre tvang: *"Vi er opptatt av at tvang er noe vi må bruke, når det er helt nødvendig".*

Én informant, en kvinnelig leder, svarer "i større eller mindre grad" på spørsmålet om beboerne kan/bør delta i det forebyggende arbeidet. Hun er opptatt av at ansvaret i forbindelse med bruk av tvang ligger hos institusjonen, ledelsen og de ansatte og gir uttrykk for usikkerhet med hensyn til hva ungene egentlig bør involveres i: *"Vi må ikke komme i skade av å ansvarliggjøre ungene i tvangsbruken. Du skal gjøre slik; da unngår du dette! Nei, det er vi som har ansvaret".*

4.11.3 Barneverninstitusjonene og fremtidig forebygging av tvang

Intervjuene ble avsluttet med meningsutvekslinger om dagens barneverninstitusjoner, og hva som eventuelt kan gjøres annerledes og bedre i fremtiden for å forebygge og redusere antall tvangstiltak. I denne forbindelse formidler informantene mye av det samme som er presentert under punkt 4.11.1. Med andre ord: ulike ytre og indre faktorer som har innvirkning på utøvelse av tvang, i hvilken grad de ulike tiltak anvendes og i hvilken grad en evner å forebygge konflikter og tvang.

Én aktuell faktor som informanter ved fire institusjoner (godkjente for plasseringer etter hjemler for omsorg), helt uavhengig av hverandre, bemerker i den avsluttende meningsutveksling er dagens fremtredende differensieringstenkning. Flere viser i denne forbindelse til beskrivelser av differensierte målgrupper og inndeling av institusjoner med ulik målsetting og funksjon, som står i BUFdir sin rapport «Kvalitet i barneverninstitusjoner» (2010). Både ledere og ansatte bringer dette på banen og gir uttrykk for at de opplever retningen som problematisk; også med tanke på forebygging av tvang. Det går fram at de har liten tro på tenkningen, fordi den i liten grad kan relateres til praksis/det virkelige liv. Det bemerkes at det vanskelig lar seg gjøre å dele inn – og plassere barn og unge i rigide båser som beskriver dem og deres problematikk/utfordringer. Det er ikke slik at selve plasseringsparagrafen forteller mye om barnet eller ungdommens utfordringer og behov. En beboer som er plassert etter hjemmel for omsorg kan ha betydelige utfordringer knyttet til atferd, og en beboer som er plassert etter hjemmel for atferd kan ha betydelige omsorgsbehov. Det bemerkes også at det kan være svært vanskelig å drive en god barneverninstitusjon og å yte god omsorg, dersom beboernes vansker er for ensartede. (I denne forbindelse utelukkes imidlertid alvorlig rusproblematikk).

En kvinnelig ansatt er skeptisk, når hun uttaler følgende: *"Det er jo det med å sette mange traumatiserte barn i én og samme institusjon da. Hvor heldig er det?"* En kvinnelig ansatt ved en annen institusjon sier følgende:

Intensjonen med differensieringen er god, det vil si - å få til en mindre smitteeffekt blant ungdommene. Men, da kan en ikke kun se på paragrafene som de plasseres etter. Ungdommene må kartlegges før de skal inn, en må se på hva som er problematikken rundt ungdommen. Og hvis en klarer dette, noe som jeg lurer på hvordan de egentlig skal klare, så vil det fungere godt. (...). Det finnes få rene kategorier blant ungdommene. De fleste har en sammensatt problematikk.

I sitatet ovenfor ser vi at informanten kan forstå intensjonen som ligger bak differensieringspolitikken. Men, hun tviler på at det vil fungere i det virkelige liv, i institusjonene, og poengterer at beboernes faktiske vansker kan være langt mer sammensatte, enn det plasseringsparagrafen tilsier.

En mannlig leder uttrykker seg slik: *"Det tenkes så absolutt, i båser. Det må mykes opp. Fagfeltet er ikke i båser. Nå har man delt opp behovet for institusjonsplasser i fem grupper: alvorlige atferdsavvik med stor fare for videre utvikling, atferdsavvik og rusproblemer, atferdsavvik med mindre sannsynlighet for videre utvikling, ren omsorg, barn under 12 år og minoritetsgrupper.(...). Jeg tror ikke noe på dette! Er det virkelig noen som tror på at dette nytter?"*

Lederen som siteres her gir klart uttrykk for at han er fortvilet over utviklingen. Han mener at det må legges mer vekt på andre kriterier, når en skal finne et nytt hjem for et barn eller en ungdom for en kortere eller lengre periode. Blant annet vil den fysiske avstanden til hjemmet/hjemmemiljøet som regel være viktig. Han spør seg hvordan en skal kunne bygge relasjoner, ivareta og bedrive nettverksarbeid, dersom et barn fra Trondheim flyttes til Stavanger? Dersom det ikke tas hensyn til geografi/nærhet til hjemmemiljøet vil det være svært vanskelig for institusjonene å arbeide godt og konstruktivt i forhold til dette viktige området i barn og unges liv, i følge lederen. Det vil sannsynligvis også medføre betydelig frustrasjon og motstand fra beboerens side, noe som kan intensivere bruken av tvang og hemme forebygging av slike tiltak. Utover dette mener informanten at skole – og opplæringssituasjonen blir altfor lite vektlagt i dagens institusjonssatsning. I tillegg understrekes betydningen av små institusjoner/enheter. En skoledag krever mye for mange av beboerne. Da er det ikke bra å komme hjem til en stor avdeling med mange barn, mange voksne og mye støy og bråk. Flere informanter, både ledere og ansatte, fremhever betydningen av små enheter og færre barn på hver enkelt institusjon. Å ha mulighet til å sette inn enetiltak innenfor institusjonenes rammer nevnes også som ønskelig og hensiktsmessig med tanke på forebygging av tvang.

Rus mener jeg skal være rene institusjoner. Ulik alder og kjønn i én og samme institusjon er bra. Det er problematisk å spesialisere så mye (...). Vanskelig å få barn og unge som passer inn, så må man begynne å ta utenfor målgruppa likevel for å dekke opp. Det tvinger seg fram noen utfordringer. Jeg er redd for at vi bruker masse tid og ressurser på omorganisering og tjo og hei, så har du barn som blir plassert milevis unna og så skal du samtidig klare å jobbe med nettverket? Det går ikke an det!

Som de øvrige, som bringer temaet om differensiering på bane, er også denne informanten skeptisk. Lederen tror at spesialiseringstenkningen, eller den mer eller mindre kunstige uniformiteten hvor barn og unge kategoriseres i grupper, vil by på utfordringer. Hun mener at en bør ha egne rusinstitusjoner, men er redd for at de øvrige skillelinjene som er skapt, og som skal følges, vil føre til at tid og ressurser brukes på en uhen-siktsmessig måte. I tillegg gir informanten uttrykk for bekymring med hensyn til nettverksarbeidet, som hun og flere andre påpeker at de ikke forstår hvordan kan ivaretas

dersom sortering (i grupper/kategorier) alltid skal være førende ved plassering av barn og unge i institusjon.

Noen informanter deler ikke de betenkeligheter som skisseres ovenfor hva angår differensierte målgrupper, og inndeling av institusjoner med ulike målsetting og funksjon. Som nevnt tidligere i rapporten synes også nødvendigheten av tvang å være mer innbakt i tenkningen ved enkelte institusjoner; spesielt de som anser at de har et betydelig omfang av tvangstiltak, sammenlignet med andre. Ved disse institusjonene gir enkelte informanter uttrykk for at tvang ikke alltid skal eller kan forebygges. En leder redegjør for dette på følgende måte:

Vi jobber så faglig her. Vi har et enormt faglig fokus. Og det er dette fokuset som er fasiten. Men, det kan faktisk utløse tvangsbruk også, men vi er nødt til å gjøre det for å få dem til å endre atferd. Hvis vi ignorerer alvorlige ting eller trekker oss unna, så kan det få katastrofale følger. I hvert fall sånn som vi er bygd opp. Det har jo vært en massiv kritikk den senere tid på at institusjoner har unnlatt å gå inn, gjøre ting. Derfor kom også en tydeliggjøring av forskriften. Vi har gjort det vi skal gjøre hele veien vi!

Det er mulig å tolke lederen dit hen, at han forsvarer all den tvang institusjonen har brukt og bruker. Han henviser til deres faglighet, og at de har forstått rettighetsforskriftens reguleringer med hensyn til bruk av tvang, slik de skal forstås. I tillegg fremmer han et syn som synes å innbefatte at tvangstiltak kan bidra til å endre beboeres atferd. Underforstått at bruk av tvang kan ha den virkning at væremåten til et barn eller en ungdom endres til det positive. Akkurat på dette området viser studien at institusjonene, deres ledere og ansatte, kan ha svært ulike oppfatninger. Dette er beskrevet mer inngående i punkt 4.2.

Det er svært delte meninger med hensyn til om tvangstiltak kan forstås som en del av et godt faglig arbeid i barneverninstitusjonene. Type institusjon og målgrupper synes å ha betydning for hvilke oppfatninger som gjelder, men en kan ikke fastslå et klart definert skille mellom atferds- og omsorgsinstitusjoner. Grad av tvangsbruk/tvangs-bruk-praksis ved den enkelte institusjon synes i så måte å være like mye bestemmende for de meninger som ytres.

Mange forhold, utover de overnevnte, belyses i meningsutvekslingene som angår barneverninstitusjonene og hvordan en i fremtiden skal kunne tilrettelegge for å forbygge bruk av tvang overfor de barn og unge som bor der. Som nevnt tidligere korresponderer disse i stor grad med de punkter som er kommentert under 4.11.1. Faglighet, relasjon, mestring, nærhet - det å tørre å være nær, det å tørre å være uproff, fremheves blant de ansatte ved en omsorgsinstitusjon. Dette kommenteres ytterligere, av to ansatte, på følgende måte: *"Hvis man får relasjon som profesjon, så tror jeg vi er kommet*

langt", og "hvis vi ikke gir 'hjerterkontakt' - vi er jo 'foreldrene'; hvordan skal de noen gang kunne gi hjerterkontakt med noen, dersom vi ikke gjør det?" Det er kontakten og tilknytningen mellom barna og de voksne i institusjonen som vektlegges, og som informantene mener har stor betydning med hensyn til å kunne forebygge tvang. For å lykkes med dette arbeidet poengteres det at tid og aktivisering - å bruke tid på å gjøre ting sammen, er helt essensielt. Institusjonen setter av betydelige ressurser som tilrettelegger for mangeartet aktivisering i fritid og helger. Dette mener informantene er av stor betydning for å gi ungene mestringsfølelse, gode opplevelser og minner, som er viktige å bringe med seg videre i livet.

Betydningen av relasjon - det å ha tid og ressurser nok til faktisk å bli kjent med beboerne, fremheves av mange informanter ved flere institusjoner. Ved å lykkes med relasjonsarbeidet settes de ansatte i stand til å planlegge på en god og hensiktsmessig måte sammen med det enkelte barn/ungdom, de vil kunne forstå sammenhenger og bakgrunner for ulike væremåter, reaksjoner og reaksjonsmønstre samt forutse sannsynlig utviklingsforløp i ulike situasjoner og derigjennom også forebygge konflikter og bruk av tvang.

Videre poengteres det, som nevnt tidligere, at ledelsen i institusjonene må ha et fokus på at tvangsbruk skal forebygges og reduseres for at dette skal skje i praksis. Forebyggingsperspektivet kommer ikke av seg selv. Det må løftes fram, arbeides med og holdes varmt innad i institusjonen. En leder hevder at man må ha en ledelse som ønsker - sammen med ansattegruppa og ungdommene, å løfte temaet opp. Han sier at man alltid må tenke på hva som kan gjøres for å unngå tvang, at det helt sikkert er noe som kan endres og at enkelte institusjoner har et forbedringspotensial og kan bli flinkere til å forebygge bruk av slike tiltak. Lederen ved en omsorgsinstitusjon for små barn er av den oppfatning at det vil ha en forebyggende effekt, dersom en i fremtiden legger større vekt på opplæring, veiledning og trening i å håndtere fysisk utfordrende atferd. Opplæring og trening vil blant annet kunne øke skånsomheten i utøvelse av fysisk makt og redusere den smerte som barnet eller ungdommen påføres. I motsetning til lederen ved en annen omsorgsinstitusjon tror ikke denne informanten at de ansatte blir mer opptatt av tvang ved å fokusere - og trene på utøvelse av tvang og makt. Derimot tror lederen at de blir trygget. Informanten anser det som lite gunstig dersom ansatte går rundt og er redde for å komme i situasjoner hvor de må utøve tvang, og stiller seg i denne forbindelse noe tvilende til de institusjoner som svært sjelden eller aldri gjør bruk av tvangstiltak.

Mer fokus på egnethet og en løpende vurdering av studenter som utdanner seg til barnevernspedagoger, mer praksis i utdanningen, mer fokus på etikk og maktrollen i ut-

danningen, samt strengere krav med hensyn til ansattes prøvetid, trekkes også frem som mulige tiltak som kan bidra til å forebygge tvang. Med dette tydeliggjøres betydningen av både personlig egnethet, praksiserfaring og vektlegging av etikk i utdanningen.

Videre er det informanter som mener at et bedre tverrfaglig samarbeid er viktig, og at dette samarbeidet også bør inkludere politiet. Ansatte ved en institusjon, som er godt kjent for plasseringer etter både atferds- og omsorgshjemler, gir uttrykk for at et tettere samarbeid med politiet kan være med på å redusere tvangsbruken. De kan bidra positivt inn i det forebyggende arbeidet om de får slippe til. Per i dag er det slik at politiet har for lite kjennskap både til ungdomsgruppene og barneverninstitusjonene, i følge enkelte ansatte. Det er mulig å tolke informantene dit hen at bedre kjennskap, kunnskap og samarbeid vil føre til bedre holdninger og økt gjensidig forståelse gruppene i mellom. I denne forbindelse bør det imidlertid tilføyes at institusjonenes oppfatninger nok er delte med hensyn til hvor ønskelig og hensiktsmessig det er å samarbeide med politiet. Noen vil nok mene at dette er både unaturlig og unødvendig med tanke på at institusjonene i utgangspunktet er å forstå som et (midlertidig) hjem for de barn og unge som bor der. Det kan imidlertid antas at det foreligger et skille mellom de institusjoner som har erfaring med å utøve mye tvang og de som ikke har det, med hensyn til kontakt med politiet og om et slikt samarbeid er ønskelig eller ei.

For å forebygge tvang i framtiden mener en del informanter at det også er behov for (ytterligere) kompetanseheving blant ansatte i barneverninstitusjoner, og ikke minst, nok personalressurser/nok "antall hoder" på jobb til enhver tid. Når det gjelder akuttinstitusjonen som deltar i studien vises det spesielt til at antall oppholds-døgn blant beboere bør gå ned for å kunne forebygge og redusere bruk av tvang. Informanter ved denne institusjonen forteller at ungene blir urolige av de altfor lange oppholdene. De kan bli boende i mange, mange måneder før de flytter ut, og dette bygger opp en uro i dem. Slik skal det ikke være, i følge ansatteinformantene. De mener at utviklingen ikke er forsvarlig, og at dette ikke er en god nok ivaretagelse av barna og ungdommenes behov. Det er mulig å tolke informantene dit hen at slike uintenderte, lange opphold i akuttinstitusjon driver frem ekstra frustrasjon, motstand og misnøye blant barna og ungdommene. Dette i, sin tur, kan øke konfliktnivået og bruk av tvang.

5. Tilsynsmyndighetens perspektiver på tvang og bruk av tvang overfor barn og unge som bor i barneverninstitusjoner

Det er Fylkesmannen som har ansvar for å utføre tilsyn med barneverninstitusjonene i Norge. Statens helsetilsyn har overordnet ansvar for dette. De som utfører tilsyn kan ha betydelig oversikt over – og kunnskap om institusjonenes holdninger til – og bruk av tvang. I tillegg står de i en posisjon hvor de har mulighet til å belyse flere sider ved de forhold som kan innvirke på bruk av tvang.

I dette kapitlet ser vi på hvordan Fylkesmannens tilsyn i tre fylker forstår og vurderer barneverninstitusjoners bruk av tvang overfor plasserte barn og unge. Kapitlet gir et lite innblikk i tilsynenes forståelse av og kunnskap om tvangsbruk, reglement og grensedragninger, om faktisk tvangsbruk i institusjonene og etiske implikasjoner. Institusjonenes og beboernes innsikt i rettigheter og bruk av tvang, prosedyrer rundt tvangssituasjoner og egen rolle knyttet til dette, samt hvordan det arbeides og kan arbeides for å forebygge tvang.

5.1 Forståelse av tvang og institusjonenes adgang til å bruke tvang

Uttalelser som angår tilsynenes forståelse av tvang/hva som er å anse som tvang viser at de, mer eller mindre, støtter seg til reguleringer som står nedfelt i barnevernloven og rettighetsforskriften. Med dette som utgangspunkt tolkes tvang mer spesifikt som: alle handlinger som gjøres mot beboerens vilje, eller inngripende handlinger som blir gjort overfor beboerne og som reguleres av forskriften, både forhold som de motsetter seg og ikke motsetter seg; det være seg begrensinger i bevegelsesfriheten, nekting av besøk, fysisk holding, ransaking av rom og eiendeler og så videre. Det er grunn til å bemerke at gjennomføring av et tvangstiltak i enkelte tilfeller, for eksempel ved ransaking av rom og eiendeler, skjer uten at beboeren motsetter seg dette. Tiltaket skal likevel føres i tvangsprotokoll og forelegges tilsynsmyndigheten²³. Det er muligens slike tiltak én av tilsynsrepresentantene søker å skille fra de som gjennomføres mot beboernes vilje, når vedkommende gir uttrykk for hva som er å anse som tvang. Informanten peker på at det er en vesentlig forskjell mellom det å motsette seg og ikke å motsette seg, og at en gjengs forståelse av hva tvang er ikke favner om det siste.

²³ Når det gjelder tilbakeføring etter § 20 står det i rettighetsforskrift med retningslinjer at slike tiltak kun må protokollføres og begrunnes dersom de har blitt gjennomført mot beboerens vilje. Da skal protokollen, i tillegg til å forelegges tilsynsmyndigheten, sendes til barneverntjenesten.

Barnevernlovens § 5-9 og rettighetsforskriften regulerer hva slags tvang som kan anvendes overfor barn og unge som bor i barneverninstitusjoner. Både institusjonene og tilsynet må forholde seg til lov og forskrift for å manøvrere så korrekt som mulig med hensyn til å ivareta beboernes rettigheter og vurdere bruk av tvang. Mange situasjoner kan by på utfordringer. Spesielt fordi de reiser spørsmål rundt grensedragninger mellom vern om personlig integritet, ansvaret for å gi beboeren forsvarlig omsorg samtidig som en også skal ivareta hensynet til trygghet og trivsel for alle på institusjonen. Dette er et spørsmål som Fylkesmannens tilsyn er opptatt av, og som de gjerne henviser til når de drøfter dilemmaer knyttet til det å skulle vurdere/bedømme hva som er tvang og hva som ikke er det. I barneverninstitusjonene synes det å foreligge til dels ulike forståelser med hensyn til dette. Som beskrevet i kapittel fire gis det blant annet uttrykk for at det i en del situasjoner er vanskelig å vurdere om et tiltak/en spesifikk håndtering av en situasjon skal protokollføres eller ikke. Da vises det til grensedragninger mellom det som kan være å anse som naturlige begrensninger for å ivareta omsorgen for barnet og/eller av hensyn til fellesskapet, og det som er å anse som inngrep i beboerens integritet, og som ikke kan forstås å ligge innenfor det som følger av omsorgsansvaret, eller ansvaret for trygghet og trivsel. Det sistnevnte inngrep krever egen hjemmel i forskriften.

Tilsynsmyndigheten bekrefter at det foreligger usikkerhet med hensyn til ovennevnte grensedragning, og at skjønn og tolkning vil være avgjørende for om institusjonen vurderer noe som en naturlig begrensning eller et inngrep i beboerens integritet. I denne forbindelse synes det å være en oppfatning blant informantene fra tilsynet at mange institusjoner velger å protokollføre én gang for mye, i stedet for én gang for lite i de tilfeller de er usikre. Dette stemmer for så vidt med det som en del av institusjonsinformantene gir uttrykk for. I tillegg bekrefter både institusjoner og tilsynsmyndigheter - spesielt i to av de tre fylkene som er representert i studien, at de samarbeider og reflekterer sammen om konkrete situasjoner og hendelser som kan være vanskelig å bedømme. Tilsynsmyndigheten i to av fylkene er tydelige på at de veileder og gir råd til institusjonene med hensyn til hvordan reguleringene i barnevernsloven og rettighetsforskriften skal tolkes, samt hvordan enkeltepisoder er å forstå og kan plasseres i forhold til disse. I ett av fylkene er imidlertid tilsynet noe mer tvilende og vag med hensyn til om de bedriver direkte veiledning overfor institusjonene på dette området.

Generelt sett synes tilsynet å være opptatt av å få etablert en mest mulig riktig forståelse av regelverket i institusjonene, slik at en også får riktig dokumentasjon på bordet. Med andre ord; at det som er et inngrep i den personlige integritet og å forstå som et tvangstiltak faktisk protokollføres, og at det som er å anse som en naturlig begrensning

for å ivareta omsorgen for barnet og/eller av hensyn til fellesskapet ikke protokollføres. I denne forbindelse vises det også til den reviderte rettighetsforskriften med retningslinjer, som setter søkelys på den nevnte grensedragning og gir konkrete eksempler for å spesifisere og bistå i institusjonenes tolkningsarbeid. En informant fra tilsynsmyndighetene uttrykker imidlertid en viss bekymring for ordlyden i den nye forskriften, når vedkommende bemerker som følger:

"Det som kan bli problematisk noen ganger det er jo det i forhold til den nye forskriften, der hvor man da skiller veldig mellom at institusjonen kan gjøre veldig mye ut ifra omsorgsansvaret, uten at det skal føres noe form for tvangsprotokoll på det. Jeg tenker at det på en måte svekker ungdommenes rettsikkerhet i en viss grad". Informanten mener at det åpnes opp for at et videre spekter av situasjoner, hendelser og tiltak er å tolke som naturlige begrensninger ut fra omsorgsansvaret. Dette vil kunne medføre at flere situasjoner ikke blir innrapportert, noe som i så fall kan svekke beboernes (retts)sikkerhet. En slik utvikling finner tilsynsrepresentanten problematisk. I denne forbindelse trekker vedkommende også frem synspunkter på at ungdommer som bor i barneverninstitusjoner i utgangspunktet ikke er så flinke til å klage, og at hvis man da heller ikke har en konkret tvangsprotokoll å påklage, vil dette føre til enda færre klager i fremtiden.

Samtlige informanter fra tilsynet deler oppfatningen om at det i utgangspunktet er problematisk og utilfredsstillende å bruke tvang og makt overfor barn og unge som bor i barneverninstitusjoner, men de uttrykker seg noe ulikt og vektlegger i større eller mindre grad hvorfor det i enkelte tilfeller likevel kan anses som nødvendig. Én av informantene er noe mer tydelig, enn de to øvrige. Vedkommende viser til nødvendigheten av at man i institusjonene setter grenser, som i en vanlig familie, da ungdommer på institusjon skal ha en mest mulig normal tilværelse som i et "vanlig hjem". Her beskrives blant annet forhold som det å sitte oppe hele natta og spille data, så man ikke kommer seg på skolen. I slike tilfeller vil det være en rimelig og naturlig begrensning å inndra datamaskinen på nattetid selv om beboeren ikke ønsker dette.

5.2 Tilsynsmyndighetens funksjon – kontroll, veiledning eller begge deler?

Når det gjelder spørsmål som angår tilsynsmyndighetens rolle eller funksjon opp mot barneverninstitusjonene synes informantene å forstå mye likt, men samtidig vekter de også noe ulikt. De viser synspunkter fra en både/og funksjon, der tilsynets funksjon som både et veiledende og kontrollerende organ blir fremhevet (som i sitatet ovenfor),

til å vektlegge veiledningsrollen fremfor den kontrollerende, til å definere kontrollfunksjonen som den primære.

Kontrollfunksjonen handler, i følge alle de tre tilsynene, om å påse at det utøves et forsvarlig barnevern der beboerne får god nok omsorg og behandling. Tilsynet har blant annet samtaler med det enkelte barn for å sikre dette. Hvis det viser seg at en beboer har noe å klage på, snakkes det først med barnet og deretter med institusjonspersonalet. Dersom beboere kommer med klager i tilknytning til samtaler ved tilsynsbesøk blir disse gjerne behandlet som en del av tilsynet med institusjonen. Forholdene skal da tas opp med institusjonen, og de skal beskrives i rapporten eller i vedlegg til denne. Klager kan også bli behandlet i en egen sak, som for eksempel klager på vedtak om tvangsbruk. Noen klager gir grunnlag for pålegg eller begrunnet melding, i følge tilsynet.

Én av informantene beskriver tilsynets veilederfunksjon som primært å være rettet mot barneverntjenestene, men at de i tillegg kan gi noe veiledning til institusjonene. Dette skjer både gjennom fagdager og ulike former for råd og veiledning på tilsynsbesøk. Det beskrives også møter mellom tilsyn og institusjoner der man kan drøfte tolkning av lovverket samt skjæringspunktet mellom fagarbeid og juss.

En annen informant beskriver tilsynsmyndighetens veiledningsfunksjon slik:

Jeg vil jo si at vår oppgave er å veilede institusjonene sånn at de utfører jobben sin riktig, og ivaretar ungdommene så de ikke blir utsatt for ting de ikke skal bli mens de bor på en institusjon.

Informanten utdyper videre med å påpeke at de gjerne veileder i forhold til lovverket, hvor dette også innebærer informasjon om rettigheter til ungdommene og å være tilgjengelig for spørsmål på telefon fra både beboere og personale. Dette kan for eksempel dreie seg om spørsmål fra personalet om forhold som omhandler hva som er tvang/ikke tvang, hva som skal protokollføres, om de kan melde fra til politiet hvis de finner narkotiske stoffer med mer. Når det gjelder beboerne informeres det om rettigheter i forbindelse med tilsynsbesøk. Tilsynet forteller at de forklarer dem hvem de er og gir dem kontaktinformasjon som mailadresser, telefonnummer og mobilnummer, slik at de kan ta kontakt med dem dersom noe viktig skulle oppstå. Videre gir de beskjed om at beboerne kan kontakte tilsynet når det er ting de lurer på, for eksempel hva institusjonen kan nekte dem, hva de får lov til og så videre.

En tredje informant vektlegger, i noe større grad enn de to andre, tilsynets rolle som kontrollør. Vedkommende fremstiller ikke en eventuell veiledningsrolle som sentral i arbeidet opp mot institusjonene. Informanten mener den viktigste funksjonen de har

som tilsynsmyndighet er å kontrollere og ha oversikt over hvordan arbeidet praktiseres i institusjonene, og hvordan de som bor der har det.

På spørsmål om tilsynsmyndigheten opplever utfordringer med hensyn til å skulle ivareta både en kontrollfunksjon og veilederfunksjon, sier to av informantene at de i utgangspunktet ikke gjør det. De opplever det ikke som konfliktfylt, så lenge de er tydelig på rollen der og da. Informantene vektlegger at de søker å gi råd og veiledning på generelt basis, for ikke å møte seg selv i døra som klagesaksbehandler i neste omgang.

5.3 Varierende kunnskap om rettigheter og bruk av tvang i barneverninstitusjonene

5.3.1 Personalet

Informantene fra de tre tilsynene opplever at institusjonenes kunnskap om beboernes rettigheter og håndtering/bruk av tvang er ulik. Det er variasjoner i kunnskap og innsikt både innad i og mellom institusjoner. Forskjeller innad kan for eksempel gjelde mellom ledelse og ansatte og/eller i kunnskapsnivået ansatte i mellom.

Noen institusjoner skriver nesten ikke tvangsprotokoller, mens andre skriver mange og/eller velger også å skrive en for mye, enn en for lite. Stor gjennomtrekk/utskifting av personal nevnes som én faktor som kan påvirke kunnskapsgrunnlaget om rettigheter og bruk av tvang ved den enkelte institusjon. En annen faktor som nevnes er nivå/grad av fagkompetanse i personalgruppen. I forbindelse med at det foreligger forskjeller mellom institusjonene, vises det til at det i ett av fylkene (som deltar i studien) har blitt dannet et institusjonsledernetverk. Dette skal blant annet kunne fange opp og drøfte ulikheter institusjonene i mellom - også med hensyn til håndtering/bruk av tvang. Tilsynet mener at dette kan være et godt tiltak for å - på sikt, få minsket de variasjonene som foreligger per i dag.

Tilsynsinformanten fra ett av fylkene er tydelig på at hun/han ikke er fornøyd med den kunnskap som foreligger, og at det oppleves som skuffende å møte manglede kunnskap. Det poengteres at rettighetsforskriften er grunnleggende, og at den berører hele institusjonsdriften:

Ut ifra det perspektivet bør jo alle sammen ha god kjennskap til innholdet, om ikke i detaljer, så i hvert fall ha det i ryggmargen de retningslinjene som ligger i den forskriften. Så ut ifra det synes jeg det egentlig er for dårlig.

I forbindelse med det ovennevnte sitat vises det dessuten til at (den forrige) forskriften kom for ti år siden, og at den har vært et sentralt tema i alle disse årene. Ut fra dette vurderes det at kunnskapen kunne vært bedre.

I intervju med tilsynene får vi et generelt inntrykk av at innsikten i lovverket og hva det sier om barns rettigheter under opphold i institusjon, og institusjonenes adgang til å bruke tvang, varierer blant ansatte i barneverninstitusjoner. Tilsynsmyndigheten opplever nokså ofte at institusjoner bommer i forhold til å hjemle bruk av tvang riktig. Dette ser de i sammenheng med manglende kunnskap og/eller også dårlige rutiner. (Leder/ledelse skal alltid kontrollere de protokollføringer som gjøres).

5.3.2 Beboere

Også beboernes kunnskap om egne rettigheter under opphold i barneverninstitusjon og institusjonenes adgang til bruk av tvang overfor dem, opplever tilsynet som varierende. Det gis uttrykk for at dette har variert over tid, og at det går i bølgedaler. En informant sier at det har vært gode rutiner i institusjonene med hensyn til å gi informasjon til den enkelte beboer om rettigheter og bruk av tvang, men at hun/han har inntrykk av at disse "faller litt ut". Dette kan, i følge informanten, ha å gjøre med endringer i personalgruppen, utskiftning av ledelse, ulikt fokus på rutiner og også utfordringer i forhold til å få informert fremmedkulturelle ungdommer godt nok. (Én faktor som ledere og ansatte i flere institusjoner fremhever i denne forbindelse er tilgangen på godt informasjonsmateriell, som de kan bruke overfor beboerne. Helt konkret etterlyser de Bufetats tidligere brosjyre om rettigheter og begrensninger. Denne var utformet spesielt til beboerne, og de opplevde å ha stor nytte av den. Institusjonene gir i denne forbindelse uttrykk for at de ønsker en ny/revidert brosjyre velkommen).

En annen tilsynsinformant beskriver variasjonen i kunnskap som individuell:

Det er jo veldig individuelt, for det kommer an på om det er første institusjonen deres eller om de har vært igjennom noen. Noen er jo veldig oppdatert, dem vet jo alt av sine rettigheter, og dem har fullstendig kontroll på rettighetsforskriften og paragrafer og alt. Også er det noen som nesten ikke har hørt om det.

Her ser vi at informanten understreker betydningen av erfaring med hensyn til det å bo i barneverninstitusjon. Grad av kunnskap og innsikt om egne rettigheter henger blant annet sammen med grad av kjennskap til institusjonslivet. En beboer som har opplevd flere opphold i ulike institusjoner får gjerne repetitiv informasjon om rettigheter, begrensninger og bruk av tvang. En beboer som ikke har denne typen erfaring har som regel mindre kjennskap til dette.

Informantene beskriver videre at rutiner for hvordan, av hvem og når beboerne får informasjon om sine rettigheter og institusjonens adgang til å bruke tvang kan variere mellom institusjonene. En informant sier det slik: *"Det er veldig forskjellig da, veldig ulikt har jeg inntrykk av hvordan man informerer beboerne om det, fra institusjon til*

institusjon". Det hevdes også at det forekommer variasjon innenfor én og samme institusjon. Informasjonen til den enkelte beboer kan for eksempel gis på ulike tidspunkter og i noe ulike sammenhenger. I tillegg er den ofte individuelt tilrettelagt i forhold til alder og hvordan institusjonen vurderer den enkeltes situasjon og modenhet.

Når det gjelder tilsynsmyndighetenes synspunkter på beboernes informasjonsbehov utover dagens situasjon, pekes det på forhold som omhandler institusjonens rutiner. Det er forbedringspotensial i en del institusjoner med hensyn til innarbeiding av rutiner, vedlikehold og opprettholdelse av disse i forbindelse med å informere beboerne om deres rettigheter og om begrensinger og bruk av tvang.

5.3.3 Opplæring i regler og rutiner som gjelder rettigheter og bruk av tvang

På spørsmål om hvordan og av hvem institusjonene får opplæring fremhever tilsynet Bufetat sitt ansvar. Én av informantene poengterer at Bufetat etter hvert, i mye sterkere grad, har overtatt ansvaret som kompetanseformidler. En informant som representerer tilsynet i et annet fylke er i tillegg tydelig på - og også langt tydeligere enn de to øvrige informantene, at opplæring av ledere og ansatte i institusjonene ikke er en del av tilsynsmyndighetens rolle:

I over år så har vi jo hatt denne her, at institusjonene har etterspurt, hva skal jeg si, veiledning eller... at fylkesmannen skal si de hvordan de skal håndtere en situasjon for eksempel, og vi har jo oppfatta at det må de avgjøre og så kan jo vi i ettertid etterprøve om det var lovlig eller ikke.

Tilsynet i de ulike fylkene svarer i tillegg noe ulikt på spørsmål om alle institusjoner, (både statlige, private og ideelle), får tilbud om samme opplæring. En av informantene uttrykker det slik:

Nei, det varierer helt sikkert. (...). Som jeg sa innledningsvis: vår råd –og veiledningsplikt er jo i første rekke til barneverntjenestene, men vi har og i en viss grad gjort det i forhold til institusjonene. Bufetat har jo i tillegg definert sin opplæringsplikt til statlige, men har og i den senere tida innlemma de private. Sånn at retten dem har er vel mer en plikt til å gi eller sørge for god nok kunnskap og opplæring i egne institusjoner, men det vil sikkert variere.

Tilsynet i et annet fylke sier dette:

Nå får de jo i alle fall det, men tidligere så har det vært litt skille mellom private og offentlig, men nå får de jo komme på samme kurs, både offentlig og privat. Og når vi har opplæring så får alle institusjonene innkalling, og vi har jo hatt opplæring i den gamle rettighetsforskriften fylkesmannen også. Så vi skiller ikke på det, alle får det samme av det vi har i alle fall.

Som det også bemerkes i kapittel fire synes det å være noe ulikt fra fylke til fylke med hensyn til opplæring, råd og veiledning fra tilsynsmyndighetens side overfor barne-

verninstitusjonene. Noen tilsyn er mer aktive enn andre på dette området. Det ser vi også av uttalelsene ovenfor. Dette må bety at fylkesmannens tilsyn ikke er pålagt å bedrive spesifikk opplæring av ledere og ansatte i institusjonene, men at de selv vurderer om det er behov for dette og om de kan tilby det. Når det gjelder Bufetats rolle i opplæringsøyemed synes den å ha vært rettet spesielt mot de statlige institusjonene, og ikke de private. Likevel gis det uttrykk for, i ett av sitatene ovenfor, at den også kan dekke de private. Informanter ved noen av de private institusjonene som deltar i studien gir imidlertid uttrykk for at de er i en tettere dialog med tilsynsmyndigheten enn med Bufetat, og at råd, veiledning og eventuell opplæring når det gjelder rettigheter og bruk av tvang oftere kommer fra tilsynet, enn fra Bufetat.

Av ytterligere opplæringsbehov i institusjonene oppfatter tilsynsmyndigheten blant annet at kompetansen på internkontroll kan styrkes. Det understrekes at det er institusjonenes ansvar å skaffe seg dette, men i hvert fall to av de tre tilsynsrepresentantene åpner for at de (Fylkesmannen) kan være en kilde til kunnskap i denne forbindelse.

Å få styrket kompetansen på utfylling av tvangsprotokoller nevnes som et ytterligere behov. Dette gjelder også med tanke på at det har kommet en revidert rettighetsforskrift og en ny, standardmal for enkeltvedtak og tvangsprotokoll. En av informantene gir følgende kommentar:

Jeg tenker litt på det med utfylling av tvangsprotokoller for det har jo mye å si egentlig i forhold til forvaltningsrett, for det er jo den eneste rettsikkerheten, eller en stor del av den rettsikkerheten ungdommene har, og den muligheten til å kunne påklage ting(...). Og da er det jo det at en tvangsprotokoll (...) skal være såpass utfyllende utført at den kan sammenliknes med et enkeltvedtak etter forvaltningsloven, og der føler jeg at institusjonen burde fått litt mer opplæring, fordi det er veldig sjelden at de fyller kravene til et enkeltvedtak.

Informanten uttrykker her bekymring for barnets rettssikkerhet og om denne ivaretas godt nok, og mener at den trolig kan styrkes ved å høyne kompetansen på utfylling av tvangsprotokoll i institusjonene. Det er slik at der det ikke ligger et enkeltvedtak i bunnen – det vil si i plasseringsgrunnlaget, som for eksempel ved atferdsplasseringer, så kreves det at institusjonen fører en omfattende protokoll som tilsvarer et enkeltvedtak etter forvaltningsloven, når det er utført tvangstiltak. Det er denne typen føring som informanten ser et behov for at institusjoner skal forbedre.

Offentlige rapporter fra Fylkesmannen i forbindelse med tilsyn i barneverninstitusjoner støtter opp under det ovennevnte. De viser at en del institusjoner får merknader og avvik på rutiner og praksis for føring av tvangsprotokoller.

5.3.4 Opplæring i protokollføring

På spørsmål om institusjonene får opplæring i hvordan de skal føre den nye standardmalen, viser samtlige tilsynsinformanter til Bufdir sitt ansvar på dette området. Dette poengteres for eksempel slik:

Det vil jo være Bufdir, som har innført det der da. Vi har ikke noe ansvar eller rolle i den sammenhengen. Vi har tvert imot sagt at vi legger ikke noen føringer for hvordan institusjonene fører tvangsprotokoller, så lenge de tilfredsstiller kravene i forvaltningsloven.

Utover at informantene er enige i Bufdirs ansvar med hensyn til opplæring, sier én av dem at de, i tillegg til Bufdirs kursing/opplæring, vil ta tak i det som en del av systemrevisjonen i og med at dårlig utfylte tvangsprotokoller betraktes som et risikoområde. Faktorer som her trekkes frem er manglende avkryssing for om beboeren ønsker å klage, og at beskrivelse av situasjonen kan være altfor kortfattet og stikkordsmessig.

5.4 Tvangsprotokoll

Føring av tvangsprotokoll er altså et krav som går frem av rettighetsforskriften. I følge informanter fra tilsynet skal denne inneholde en beskrivelse av faktum, en beskrivelse av regelverket som er brukt, en begrunnelse for utøvelse av tvang (i de tilfeller det ikke ligger et enkeltvedtak i bunnen), samt en beskrivelse av hva som er gjort for å forebygge utøvelse av tvang.

Den nye standardmalen for enkeltvedtak og tvangsprotokoll er omfattende og inneholder fem deler: 1) formalia, 2) oversikt over hjemler, dokumentasjonskrav ved bruk av tvang og valg av hjemmel ved bruk av tvang, 3) beboerens oppfatning av tvangsbruken, 4) institusjonens kommentar til beboers klage og til slutt 5) institusjonens vurdering av tvangsbruken. Det er dokumentasjonskravene som er tilknyttet den hjemmel som tvangen omhandler - enkeltvedtak og protokoll eller protokoll med begrunnelse, som bestemmer hvordan protokollen må føres.

Det som føres i protokollen av ansatte og ledere skal alltid gås gjennom med beboeren som tvangstiltaket ble utøvet på. Tvangsprotokollen gjør det også mulig for beboerne å klage - den skal med andre ord bidra til å ivareta deres rettsikkerhet og synliggjøre for de voksne i institusjonene at de må dokumentere det de gjør. Protokollen skal oversendes tilsynsmyndigheten som kontrollerer og vurderer om de beskrevne tiltak var nødvendige, om de er hjemlet riktig, anses å være i tråd med rettighetsforskriften og dermed kan forsvares.

I forbindelse med vurdering og drøfting av tvangsprotokoll formidler tilsynsinformanter at de alltid ber om at institusjonene sender inn tvangsprotokoller fortløpende. Likevel forekommer det ulik praksis på området. I ett av fylkene har de erfart å få tilsendt ett år gamle protokoller. Av informanten beskrives dette som svært uheldig.

Hensikten med tvangsprotokollen synes å fremstå som klar for informantene fra tilsynet, men de ser likevel enkelte svakheter ved prosedyren. Det er ikke alltid den fungerer godt og etter hensikten:

Det er klart det er store svakheter ved den, hvis man gjør en beslutning og så rekker man ikke å skriftliggjøre,(...) også flytter beboeren for eksempel, og så får man ikke gått igjennom det med beboeren. Og da er jo liksom hele prosessen haltende. (...). Og nå har jo Bufdir utarbeidet en ny tvangsprotokoll som ser veldig omfattende ut og den tror jeg kanskje er så krevende at den kan være en trussel mot rettsikkerheten, nettopp fordi at den blir så uoversiktlig og voldsom å forholde seg til.

Informanten peker på utfordringer i forbindelse med at beboere flytter, og at utførte tvangstiltak i en del sammenhenger ikke blir registrert og gjennomgått i tråd med instruksene. I tillegg uttrykker vedkommende en skepsis til den nye standardmalen og frykter for at føringene og beskrivelsene blir mindre nøyaktige, fordi den kan oppleves som svært omfattende og tidkrevende. I så fall øker den ikke rettssikkerheten til beboerne, den vil derimot kunne utgjøre en trussel mot denne. Denne oppfatningen synes å være i samsvar med den bekymring som en del institusjonsinformanter formidler, og som er beskrevet i kapittel fire.

Informantene fra de to øvrige fylkene synes imidlertid ikke å dele den ovennevnte skepsis. De uttrykker seg i mer positive ordelag, når de redegjør for hvorfor det er utarbeidet en ny mal:

Jeg vet ikke helt sånn 100 %, men jeg tror det for det første... det er litt flere felt som de må fylle ut, og det er for å hjelpe dem til å oppfylle kravet til hva som er et enkeltvedtak. Også for at det skal gjøres likt da, for det brukes jo forskjellige maler på de ulike institusjonene i dag.

Informanten som siteres ovenfor sier videre at malen kan se voldsom ut, men at den ikke nødvendigvis er det. Det kommer an på hvor mye dokumentasjon som kreves ført ved det enkelte tvangstiltak. Vedkommende vektlegger at man gjennom den nye malen søker likhet og bevisstgjøring av personalet på hva som faktisk skal være med, derfor inneholder den mange sjekkpunkter. Den tredje tilsynsrepresentanten gir uttrykk for mye av det samme. Malen som skal tas i bruk er laget for å oppnå en mer ensrettet praksis og for å oppfylle krav i loven der nye bestemmelser er lagt inn.

5.4.1 Klager

Når det gjelder beboernes adgang til å klage på bruk av tvang, i forbindelse med protokollføringen, opplever tilsynet at dette fungerer både/óg. Det er en gjengs oppfatning at tvangsbruken påklages for sjelden. Sann sett synes dokumentasjonssystemet og praksisen på ingen måte å fungere optimalt. Én av informantene reflekterer slik:

Jeg vet ikke hva jeg skal si jeg da, for jeg synes jo at det er viktig at ungdommene på en måte har en konkret måte dem kan klage på. Men, så ser vi jo det at de veldig ofte ikke klager, de krysser av for at de ikke ønsker å klage. Også tenker jeg litt at: kan det være situasjonen der og da, at dem går inn til ungdommene når de er skikkelig opprørte og da bare driter i alt, ikke sant og sier at jeg skal ikke klage. For hvis du kommer tilbake senere, så kan de jo, vi er der jo to ganger i året til noen, og da kan det jo være flere måneder siden den her episoden har skjedd og da kan de jo ta det opp med oss. Sann at jeg tenker, kanskje bør man vente en dag eller to da og gå igjennom protokollen når ungdommene har roet seg litt og eventuelt høre om den skal klage. Jeg synes det er veldig lite tvangsprotokoller som er påklaget, i hvert fall til oss.

Her er det spesielt tidspunkt og timing for gjennomgang av tvangsprotokoll med den aktuelle beboer som trekkes frem som en mulig faktor, som kan innvirke på klageomfanget. Det antas at klageadgangen kan fungere bedre og mer etter hensikten, dersom beboerne får litt tid på seg for å kjenne etter hvordan hun/han oppfattet situasjonen.

En av de andre informantene forteller at de i deres fylke har runder der de presiserer overfor institusjonene hvilken rolle de har i forhold til å være veldig aktiv med å informere beboerne om påklage-muligheten, legge til rette for at de skal tørre å gjøre det og å bidra i selve utførelsen av klagen dersom beboeren ønsker det. Det handler om å ivareta beboere som uttrykker misnøye, både med hensyn til å konkretisere hva de vil klage på og eventuelt å hjelpe dem med å komme i kontakt med tilsynet. I følge informanten fungerer dette ulikt fra institusjon til institusjon.

Kapittel fire viser også at en del institusjoner bemerker at beboere sjelden påklager bruk av tvang. Disse peker i fremste rekke på at det er beboeres oppfatning av at de likevel ikke vil nå frem og få medhold fra tilsynsmyndigheten, som gjør at de ikke bruker denne retten. Noe av det samme gis uttrykk for av ungdom som har vært utsatt for tvang. En oppfatter at det er liten vits i å bruke tid på å klage, når det som regel er de voksnes versjon av hendelsen som blir lagt til grunn og som støttes. Ungdommene gir opp (Ulset og Tjelflaat 2012).

5.4.2 Tvangsprotokoll - makt og eierskap

Et element som kan tenkes å ha betydning for hvor godt prosedyren med føring av tvangsprotokoll fungerer, og hvorfor denne ikke alltid ivaretar beboernes rettsikkerhet og påklagemuligheter på en tilfredsstillende måte, knytter an til forvaltning og makt.

Hvem kjenner eierskap til tvangsprotokollen? Det er institusjonenes ansatte og ledere som rår over den. Det er deres verktøy, som de bruker for å registrere, beskrive og begrunne tvangsbruken. Beboeren "eier" en liten bit av protokollen, men denne forelegges ham/henne kun avslutningsvis i prosessen, ved gjennomgang av institusjonens fremstilling av situasjonen som ledet til tvangsbruken. Det er mulig å tenke seg at beboerne oppfatter at protokollen tilhører personalet, og at den er en støtte for dem i deres arbeid, siden det fremfor alt er de som definerer, nedtegner og beskriver hendelsene. Dermed blir protokollen/protokollprosedyren - og eierskapet til denne, en fortsettelse av maktutøvelsen i etterkant av selve tvangstiltaket. Den kan "i seg selv" være med på å understreke hvor makten ligger. Dette momentet om styrings- og forvaltningsidealer er også løftet fram tidligere, under punkt 3.5.2. Her omtales også maktaspekter i møte mellom ansatte og beboere, forholdet mellom makt og handlefrihet på den ene side og avmakt og redusert handlefrihet på den andre. At personalet i barneverninstitusjoner er seg bevisst den makt de har i relasjon med beboerne - også i forbindelse med føring og gjennomgang av tvangsprotokoll, er svært viktig. Hvordan de kommuniserer om protokollen overfor beboeren kan vise seg å ha betydning for hvilken funksjon den får; hvordan prosedyren og påklagemuligheten fungerer i praksis. Dersom beboeren kjenner noe eierskap til protokollen er det sannsynlig at hun/han vil finne den meningsfull og derfor også oftere tørre å anvende påklageretten. I tillegg er det selvsagt viktig at tilsynsmyndigheten følger opp alle klager, og tar disse på alvor. Dette må synliggjøres ved at de gir beboeren personlig svar på klagen som kommuniseres på en forståelig og hensiktsmessig måte, slik at det bidrar til å forhindre eller begrense den avmakt som vedkommende (nok en gang) kan komme til å kjenne.

5.4.3 Økning i antall protokollerte tvangstiltak

Tilsynet skisserer to mulige hovedforklaringer på den økning i protokollerte tvangstiltak som er registrert i barneverninstitusjonene i Norge totalt/på landsbasis de siste årene. Den ene er at det har vært en reell økning. Den andre er at økt kunnskap og bevissthet har ført til at flere tvangstiltak blir protokollert. Altså, ikke en reell økning i tvangsbruk, men en økning i dokumenteringen som er mer i tråd med den tvangsbruk som har vært over tid. Dette innebærer i så fall at det tidligere har vært en underrapportering. Disse forklaringene skisseres også i kapittel fire, hvor ledere og ansatte i institusjonene uttaler seg. De vektlegger den siste årsaksforklaringen. Det samme gjør tilsynsmyndigheten. En av informantene sier det slik:

Jeg tenker at det handler mer om økt kunnskap om å protokollere den faktiske hverdagen, enn at det er en reell økning i bruk av tvang.

En annen informant sier at det kan være snakk om en reell økning, og at det faktisk utøves mer tvang nå enn før. Likevel faller vedkommende ned på at det er sannsynlig at beboere ble utsatt for like mye tvang i tidligere år. Det er en tendens til at man tenker at årsaken til økningen har å gjøre med økt kunnskap og bevissthet når det gjelder nødvendigheten av å dokumentere.

Utover det ovennevnte poengteres det at institusjonsbeboere av i dag kan ha en sammensatt problematikk. Dersom årsaken til økningen i antall protokollerte tvangstiltak skulle vise seg å være reell; at den ikke handler så mye om tidligere "underrapportering", tenker tilsynsmyndigheten at faktorer som manglende opplæring blant institusjonsansatte og utfordrende ungdommer også kan bidra til å forklare denne utviklingen.

Bevissthet rundt bruk av tvang, i tillegg til kravet om økt dokumentering fremheves imidlertid som en generell utvikling. Viktigheten av dokumenteringen ses også i sammenheng med mulige erstatningskrav.

5.5 Hva kan bidra til å forklare grad av tvangsbruk?

Tilsynsmyndigheten nevner flere faktorer som de mener kan bidra til å forklare grad av tvangsbruk i den enkelte institusjon. Rammebetingelser, kompetanse (blant ledere og ansatte), beboersammensetning og målgruppe fremheves i denne forbindelse. Her er ett av de utsagnene som viser til de nevnte faktorer:

Det der med kompetanse, faglig kvalitet på det man gjør. Ressurser, fysiske rammebetingelser, holdninger, verdier - ja, det er mange enkeltfaktorer som påvirker, tenker jeg. Også beboersammensetningen (...).

En informant fra et annet fylke gir uttrykk for mye av det samme som beskrives i sitatet ovenfor. Gruppene som til enhver tid bor i institusjonene kan i stor grad påvirke det indre livet, og det kan være "på god og vondt". Det er også ulikheter mellom institusjonene når det kommer til rammer, personalgrupper, fagkompetanse og betraktningmåter, som kan ha innvirkning på grad av tvangsbruk, i følge informanten.

Det oppfattes også å være av betydning hvordan institusjonen styres. Det vil si: hvilken kunnskap ledelsen besitter, hva slags tenkning og ideologi som tilvirkes og spres innad i institusjonen, samt hvilken opplæring som gis til de ansatte knyttet til håndtering av konfliktsituasjoner, utagering og bruk av tvang.

Samtlige tilsyn erfarer at enkelte institusjoner i deres fylke anvender mer tvang, enn andre. Dette forklarer informantene fremfor alt ved å vise til ulike målgrupper i institu-

sjonene (omsorg versus atferd), men de ser også at forhold som kompetanse og faglig ståsted i den enkelte institusjon kan ha betydning i denne forbindelse.

5.5.1 Nedgang i bruk av tvang?

Det synes å være tilsynsinformantenes inntrykk at tvangsbruken, generelt sett, har vært noe nedadgående de senere årene. Dette til tross for at man totalt sett, på landsbasis, har registrert en økning i antall protokollerte tvangstiltak. Statistikken viser også en økning i noen av de fylkene som er representert i vår studie. Men, som vist i punkt 5.4.3 er også tilsynsrepresentantene av den oppfatning at dette ikke dreier seg om en reell økning, men derimot at institusjonene har blitt mye flinkere til å protokollere og forelegge all bruk av tvang overfor fylkesmannen. De mener med andre ord at det har skjedd en stor endring de siste årene med hensyn til nøyaktig protokollføring og dokumentasjon. Dermed kommer man i en situasjon hvor tallene viser økt tvangsbruk sammenlignet med tidligere år, selv om denne ikke er reell. Dersom denne tolkningen medfører riktighet, noe som også mange institusjonsledere og ansatte i vår studie hevder, vil det være sannsynlig at man i årene som kommer ser en utflating i antall protokollerte tvangstiltak. Om institusjonene fortsetter å registrere og dokumenterer alle tiltak som gjennomføres i løpet av et år, og det i realiteten ikke foreligger en oppgang i forhold til tidligere år, vil ikke den tilsynelatende økning kunne holde fram.

Én av informantene viser til at det har vært en forbedring med hensyn til kompetansenivået i institusjonene de siste ti årene. En annen opplever at det er til dels færre utfordringer og at det i det store og hele er roligere i institusjonene i dag enn i tidligere år. Tilsynsinformanten fra et tredje fylke peker også på at fokuset på og bevisstheten rundt bruk av tvang har bedret seg i de fleste institusjonene, og at det derfor er lite sannsynlig at denne typen tiltak i realiteten har øket de siste årene. Men, vedkommende ser at det i enkelte institusjoner - hvor det er mange atferdsplasserte ungdommer som bor sammen, kan dreie seg om en reell økning. Dette er muligens en indikasjon på at det foreligger en risiko for økt tvangsbruk, dersom ungdommer som har liknende typer utfordringer og vanker (som danner bakgrunn for atferdsplasseringer) bor sammen, og at denne risikoen gjerne øker i takt med antall ungdommer som får plass i institusjonen. I denne forbindelse vil imidlertid også andre faktorer spille inn - som for eksempel institusjonens bygningsmasse. Denne avgjør blant annet hvor mange beboere som faktisk bor under samme tak. Dette vil sannsynligvis også ha betydning for grad av konflikter og hvordan institusjonen velger - og evner å håndtere disse.

5.6 Institusjoners faglige, etiske refleksjoner og avveininger vedrørende bruk av tvang

Tilsynet fremhever viktigheten av kontinuerlig faglig, etisk refleksjon rundt bruk av tvang i institusjonene. Det er av stor betydning at man tenker høyt sammen. Én av informantene reflekterer slik:

Det er viktig å ha fokus på det med etikk oppi alt. For det er som jeg bruker å si noen ganger: hvis det hadde vært dine egne barn – hva hadde du gjort da?

Utsagnet indikerer at alle barn og unge som bor i barneverninstitusjoner skal ivaretas, ytes omsorg og beskyttes på en måte som enhver ansvarlig forelder selv vil gjøre overfor sitt eget barn. Informanten synes å mene at det er klokt, nyttig og kanskje til og med forebyggende å reflektere på denne måten, fordi det kan bidra til «å normalisere» hverdagen i institusjon og gjøre livet til barna så ordinært og familielikt som overhodet mulig.

Generelt sett er informantenes inntrykk av institusjonene og deres innstilling til bruk av tvang overfor beboere positivt; de opplever, stort sett, sunne holdninger blant ledere og ansatte. Men, samtidig fremgår det at de av og til stusser over enkeltpersoner sin beveggrunn i enkeltsettinger. I en del tilfeller må tilsynet derfor be om at institusjonene trygger at alle ansatte har god nok kunnskap og innsikt i håndtering av konfliktsituasjoner og tvang, og at de har rutiner med hensyn til oppfølging. Det er det behov for. En informant betegner det som en kontinuerlig prosess, og at det henger nært sammen dette med å gå gjennom lovgrunnlaget og å reflektere over holdninger og verdier. Det må også holdes opp mot faglige metoder og målsettinger for det arbeidet de utfører.

Det beskrives også forhold ved enkelte institusjoner som nok ikke er representative for institusjonsvirksomheten i de tre fylkene i sin helhet. På den ene siden kan tilsynet beskrive møter med institusjoner som synes svært engstelige for å utøve tvang, fordi de nødvendig vil komme i den situasjon hvor de gjør noe som ikke er i tråd med lovverk og forskrift. På den andre siden kan de beskrive enkeltinstitusjoner som synes å være i nærheten av å utøve tvang som en del av metodikken og det miljøterapeutiske arbeidet opp mot beboerne.

Tilsynsinformantene fremstiller aktiviteten i det faglige, etiske refleksjonsarbeidet rundt bruk av tvang i barneverninstitusjonene som varierende. En informant beskriver det som svært forskjellig; ikke bare mellom institusjoner, men også innad i dem. En kan få ulike inntrykk avhengig av hvem man snakker med, og også hvis man snakker

om kultur i institusjonen, så kan det fremstå som broket. Noen er veldig opptatt av at tvang skal vi unngå i aller høyeste grad. Andre tenker at de bruker det i situasjoner hvor det anses legitimt. Atter andre gir uttrykk for å anvende tvang, fordi de opplever "å komme til kort". De finner ingen andre løsninger. Denne informanten beskriver mange utfordringer, og vedkommende innrømmer at tilsynet i dette fylket av og til stiller seg spørsmål ved om det er kompetanse nok i enkelte institusjoner. I denne forbindelse mener tilsynsrepresentanten at det er grunn til å spørre om ikke kravet til kompetanse/utdanning blant ansatte i institusjoner skal være mer enn opp mot 50 prosent.

Også i et annet fylke opplever tilsynet ulikheter. Enkelte institusjoner er veldig aktive og flinke i dette arbeidet, mens andre er mer passive. En tilsynsinformant viser imidlertid til selve føringen av tvangsprotokoll. Denne skal blant annet synliggjøre at tvangsbruken går gjennom i ettertid. Ansatte og ledere må tenke igjennom det som skjedde, og sånn sett åpnes det for refleksjon rundt handlingene og mulige etiske implikasjoner knyttet til disse. Likevel mener informanten at det kan være grunn til å diskutere uttrykk og begreper som ansatte og ledere nyttiggjør seg i sine beskrivelser av og begrunnelser for bruk av tvang. Ett eksempel i denne forbindelse er når institusjonen bruker uttrykk som "han valgte å gjøre", og "han fikk beskjed om sånn og sånn, men han valgte likevel å gjøre det". Spørsmålet som tilsynet stiller seg (i en del tilfeller) er om beboeren, i situasjonen, hadde et reelt valg. Altså, hvor mye kontroll har beboeren hatt? Hvilke opsjoner forelå egentlig? De formuleringer som institusjonene gjør bruk av i protokollene kan med andre ord være høyst relevante i arbeid som omhandler faglig og etisk refleksjon.

I studien fremkommer det ikke at tilsynet har erfaring med at eierskap eller type institusjon, statlig/privat/ideell eller omsorg/atferd/akutt, er avgjørende for hvor aktivt det arbeides med holdninger, avveininger og etisk refleksjon vedrørende bruk av tvang.

5.7 Forebygging

Tilsynsmyndigheten i de tre fylkene mener at institusjonene bør ha fokus på forebygging i sitt faglige arbeid vedrørende konfliktsituasjoner og tvang. Institusjonene må arbeide for å forhindre tvang generelt, samtidig som de må arbeide spesielt med å forebygge akutte faresituasjoner som medfører fysisk tvangsbruk. Videre mener tilsynet at det miljøterapeutiske arbeidet skal være proaktivt gjennom planlegging, informering og medvirkning. Personalet bør dessuten ha kompetanse på løsning og håndtering av konflikter. I en del institusjoner er det også nødvendig at de har kunnskap om og kom-

petanse på spesifikt metodearbeid knyttet til for eksempel sinnemestring, som setter dem i stand til å hjelpe beboere som har utfordringer knyttet til dette.

Representanten fra ett av tilsynene fremhever behovet for godt faglig arbeid og refleksjon vedrørende den omfattende bruken av tvang i akutte faresituasjoner. Informanten gir uttrykk for at det i en del av disse situasjonene vil være mulig å finne alternative løsninger, som kan hindre bruk av fysisk makt. Det handler om ståsted og tenkning; hvilke rutiner og praksis en kommer inn i og velger å bruke overfor den enkelte beboer:

En ting som vi har påpekt er jo det at det er ganske mye bruk av det som er tvang for å forhindre skade da, og som man egentlig skal bruke bare i nødvergesituasjoner. Og der tenker jeg at man kanskje må reflektere litt rundt det med(...), altså at det skal ikke brukes i så stor utstrekning som det blir brukt, og hva kan man gjøre for å unngå det? (...). Hvis de vet at de har en ungdom som utagerer mye og vet at blir fort irritert og sint, så må de jo finne alternative løsninger for enten å trekke seg ut av situasjonen, få over oppmerksomheten hans på andre ting, ikke sant? Så det er jo viktig at institusjonene jobber med det da, og ikke på en måte bare legger han i bakken for nå ble han så irritert at han begynte å kaste ting etter oss, så han kan ødelegge seg selv og skade seg selv og. Og klart hvis det først oppstår en sann situasjon så skal de jo forhindre at han skader seg selv, det er ikke det jeg mener, men de må jobbe veldig aktivt selv faglig for å finne alternative løsninger.

En annen informant sier det slik:

Hvis vi snakker om tvang i akutte faresituasjoner da, så må man jo være proaktiv igjen, tilrettelegge og være i forkant og vurdere hele tida hvor langt man skal gå og når man skal trekke seg unna og vente med ting til neste dag. I den grad tvangsprotokoller er knyttet til enkeltansatte, så kan man faktisk stille spørsmål ved om det handler om måten å løse ting på.

Her gir tilsynet blant annet uttrykk for at man ut fra tvangsprotokollene av og til kan få inntrykk av at det er personavhengig hvordan en vanskelig (konflikt)situasjon blir håndtert. Uttalelsen viser at tilsynet erfarer at enkelte synes å være noe oftere i situasjoner hvor det utøves tvang, enn andre. Dette kan også tyde på at kunnskapen og kompetansen blant de ansatte innad i institusjonene, med hensyn til håndtering/løsning av konflikter, varierer.

Tilsynet i et annet fylke svarer mer generelt om betydningen av godt faglig arbeid og refleksjon for å lykkes med forebygging:

Ja det er jo på en måte aspekter ved det miljøterapeutiske arbeidet kan man si, at man planlegger, informerer og tar med ungene på det som skal skje. Lage ting forutsigbart, være proaktiv, for da kan man i stor grad unngå bruk av tvang, tenker jeg. Så må man ha faglig styrke til å kunne ta individuelle beslutninger og kunne tilpasse seg situasjo-

nen, trekke seg unna, avslutte hvis man ser at her kan det komme til konfrontasjoner. Jeg tenker at det er det faglige arbeidet.

Tilsynsmyndigheten gir uttrykk for at de arbeider aktivt overfor en del institusjoner, og påpeker og repeterer nødvendigheten av at de hele tiden er proaktive - leser situasjoner og er i forkant, slik at de i større grad kan unngå bruk av tvang. Tilsynet mener at det vitner om godt faglig, etisk refleksjonsarbeid, når institusjonene lykkes med å løse vanskelig situasjoner før de eskalerer og medfører bruk av tvang.

Når det gjelder forebyggende arbeid som retter seg inn mot beboere som har utfordringer knyttet til sosial kompetanse, aggressiv atferd og sinnemestring nevnes ART som et nyttig verktøy. En av informantene beskriver metoden som trening, opplæring og styrking av barn og unge med hensyn til det å kunne kontrollere seg selv, og å vite hvordan en skal eller bør reagere og opptre i relasjon og samhandling med andre. Det handler om å lære beboere om (uskrevne) konvensjoner; hvordan det forventes at en reagerer og kontrollerer seg i møte med andre, i mer eller mindre vanskelige situasjoner.

5.7.1 Beboernes rolle i det forebyggende arbeidet

Tilsynet mener at beboerne bør delta i det forebyggende arbeidet. De synes imidlertid å ha noe ulikt fokus og forståelse med hensyn til hvordan de kan/bør involveres, og om de faktisk blir det per i dag.

En av informantene viser til det arbeidet som gjøres i institusjonene med å få beboere til å kontrollere seg selv/sinnemestring, som en del av det forebyggende arbeidet:

Det er jo sånn jeg oppfatter det, det handler jo om å styrke de til å kontrollere seg selv, og hvordan du skal reagere. Det er i alle fall det jeg tenker med forebyggende.

Uttalelsen kan tyde på at informanten oppfatter at beboere som har utfordringer knyttet til sosial kompetanse, aggressiv atferd og sinne, kan involveres i det forebyggende arbeidet dersom institusjonen har god (metode)kompetanse på dette området. (Det vises i denne forbindelse til ART). Samspillet mellom institusjonens ansatte og det enkelte barn/ungdom kan bidra til å endre uheldig tanke- og handlingsmønster, som i sin tur fører til færre konfliktsituasjoner og forebygger bruk av tvang.

En annen informant er opptatt av og understreker viktigheten av at beboerne på et generelt grunnlag bør involveres, når en skal arbeide med å forbygge bruk av tvang. Men vedkommende er usikker på om dette skjer i praksis i institusjonene i dag:

Jeg synes de bør involveres, men om det gjøres det er jeg usikker på. Men, de bør involveres for det har jo mye å si for dem også. Og det er jo kanskje dem som kan kom-

me med de beste forslagene til hvordan man kan unngå at de utagerer, og de føler kanskje at de blir hørt og blir tatt med, så det synes jeg absolutt.

Det generelle grunnsynet eller holdningen, om at beboerne skal medvirke, er også tydelig i følgende utsagn, men denne informanten synes å erfare at det foregår et samspill mellom ansatte og beboere, og at de sistnevnte faktisk blir involvert:

Om dem kan involveres? Ja, det er jo en del av samspillet. Det forebyggende arbeid til de ansatte gjøres jo i stor grad sammen med beboerne. Beboerne skal jo være med - medvirkning. Det handler jo om samspillet mellom voksne og unger det her. Det er noe av den mest sentrale faktoren.

5.7.2 Tilsynets rolle i det forebyggende arbeidet

Uttalelsene som Fylkesmannens tilsyn gir på spørsmål om de selv kan ha/har en rolle i det forebyggende arbeidet er noe avvikende. Bør/kan tilsynet involveres i arbeidet, gjøres dette i så fall i praksis og på hvilken måte kan de bidra? To av informantene er tydelige på at tilsynet både kan/bør involveres og at dette også blir gjort, fortrinnsvis gjennom råd og veiledning. Informanten fra det tredje tilsynet oppfatter det imidlertid slik at Fylkesmannen ikke har et veiledningsansvar overfor institusjonene. Dette ansvaret påligger derimot Bufetat som eier og godkjenner institusjoner. Vedkommende uttrykker seg slik:

Vår rolle er å føre tilsyn med disse ungdommene. Hvordan det blir praktisert, og hvordan de har det. Jeg oppfatter i alle fall ikke at vi har den kompetansen. Altså, vi kan ikke ha samme kompetanse. Vi har ikke jobbet på institusjon. (...) vår rolle er jo, og vårt privilegium, at man da kan sitte i ettertid og se og vurdere det her opp imot loven, og det som skjedde.

Her er informanten for så vidt inne på det "dilemmaet" som også omtales i punkt 5.2 om hvilken funksjon og hvilke oppgaver tilsynsmyndigheten har. Vedkommende oppfatter kontrollfunksjonen som helt grunnleggende i de arbeidsoppgaver som de er pålagt å utføre, og mener nok at det i praksis vil være vanskelig å balansere mellom en kontrollrolle på den ene siden, og en veilednings- og støtterolle på den andre.

En informant fra ett av de andre tilsynene mener at det er opplagt at de skal veilede, gi råd og bidra i det forebyggende arbeidet med hensyn til bruk av tvang. Vedkommende håper at de i fremtiden skal kunne involveres i enda større grad, enn i den eksisterende praksis:

Ja, vi kunne jo sikkert blitt tatt med enda mer, for vi har jo erfaringer fra andre institusjoner, ikke sant, og hva de gjør.

Informanten forteller at de har kontinuerlig kontakt med institusjonene i fylket, og at de gjerne ringer direkte til tilsynet for å få råd og veiledning dersom de er usikre på

lovverk og forskrifter og/eller hvordan de bør gå fram i forbindelse med vanskelige situasjoner som oppstår ved institusjonen. Samme praksis beskrives av informanten fra det tredje fylket, men de synes ikke å ha like tett kontakt med alle institusjoner. En får inntrykk av at det er litt opp til den enkelte institusjon selv også, om den ønsker og har behov for råd og veiledning utenom de ordinære tilsynsbesøkene. Informanten gir imidlertid klart uttrykk for at å bistå institusjonene gjennom veiledning og råd - også i forhold til bruk av tvang og forebygging, er en viktig del av tilsynets funksjon. De skal gjennomgå protokoller, de skal undersøke og følge opp ting som beboerne tar opp, de skal påpeke, veilede og drøfte med institusjonene i forbindelse med tilsynsbesøk.

5.7.3 Kompetanse, "skreddersydde tiltak" og tverrfaglig samarbeid

Økt bruk av tverrfaglig samarbeid, å ta felles etisk ansvar, å heve kompetansen blant ledere og ansatte, å gi god opplæring av nytilsatte og å skreddersy tiltakene nevnes som viktige aspekter, når vi spør om hva som eventuelt kan gjøres annerledes med institusjonsvirksomheten i Norge, for å redusere og hindre bruk av tvang i framtiden. Det sies blant annet slik:

At man hele tiden har et fokus på det etiske da i personalmøter og sånn, at man hele tiden tar kontakt både med fylkesmannen og Bufetat og at man har et tverrfaglig samarbeid. Det tror jeg er viktig.

En av informantene viser også til et økende samarbeid mellom barneverninstitusjonene og Barne- og ungdomspsykiatrisk poliklinikk (BUP), hvor BUP gir veiledning til institusjonene. Dette oppleves som en positiv utvikling i fylket, og vedkommende mener at det kan ha betydning også med tanke på forståelse av tvang og forebygging av slike tiltak.

Tilsynene fremhever også det etiske (dilemmaet) ved bruk av tvang, og at det nettopp derfor er vesentlig at man tør å tenke høyt sammen, slik at temaet er oppe og det blir utvekslet erfaringer, løsninger og mulige fremgangsmåter gjennom drøfting og diskusjon. Dette kan bidra til å styrke det forebyggende arbeidet og å redusere antall tvangs-tiltak.

Mange forhold kan selvsagt virke inn på institusjonenes håndtering av konfliktsituasjoner og bruk av tvang. Kapasitet, økonomi og tilgang på fagfolk nevnes. Én av tilsynets informanter får avrunde på følgende måte:

Kompetanse er en bit, tilrettelegging er en bit og å øke kapasiteten i barnevernet for å gi barna akkurat det tilbudet dem trenger, altså skreddersy i større grad.

6. Hvordan kan bruk av tvang reduseres og forebygges?

6.1 Avsluttende kommentar – mulige suksessfaktorer

Det er klart at institusjoner med hyppige utskiftninger vil ha et helt annet grunnlag for å arbeide med kommunikasjon og relasjoner enn oss.

Det er lederen ved en omsorgsinstitusjon som uttrykker dette. Vedkommende understreker at type institusjon, og den tid en har til rådighet sammen med beboerne, kan ha betydning for kvaliteten på relasjonsarbeidet. Det foreligger altså visse muligheter og begrensinger som knytter an til tid. Varigheten på oppholdet betyr noe i forhold til hvor godt kjent ansatte og beboere blir, og for hvordan en evner å bistå den enkelte på en mer eller mindre konstruktiv måte. Vår studie viser at god (nok) tid til kommunikasjon og relasjonsarbeid skaper trygghet både for beboere og ansatte. Dette er også i samsvar med ett av hovedfunnene i den foregående studien, hvor ungdomsbeboeres perspektiver på bruk av tvang i barneverninstitusjoner ble presentert (Ulset og Tjelflaat 2012). Tiden institusjonsansatte har til rådighet og bruker sammen med beboerne er av stor betydning for blant annet å kunne tolke og forutse hvordan en gitt situasjon kan komme til å arte seg, og hvordan en bør gå fram overfor det enkelte barn og å være i forkant slik at en kan hindre konfliktsituasjoner og forebygge bruk av tvang. Dette handler om tid og ressurser. Et interessant spørsmål som flere informanter toucher i denne forbindelse er det de oppfatter som den rådende tenkning og utvikling med hensyn til institusjonsvirksomhet i dag. Dersom det er et uttalt mål at alle barn og unge som plasseres i barneverninstitusjon skal bo der så kort tid som mulig; hvilke reelle muligheter har personalet i institusjonene til å lykkes med det (oven)nevnte relasjonsarbeid? Om fremtiden vil bære preg av et syn og en tro på at alle barn og unge som bor i barneverninstitusjoner fremfor alt må behandles, og at dette kan og skal gjøres så intensivt som mulig; hvilket rom vil det da være for relasjons – og omsorgsarbeidet? Ut fra mange av våre informanters erfaringer med at godt relasjonsarbeid er en viktig suksessfaktor for å forebygge tvang, er det mulig at en slik utvikling vil kunne medføre en økning i tvangsbruken i årene som kommer.

Det synes å være akutt-, korttids- og behandlingsinstitusjonene som utøver mest tvang. Dette kan ha å gjøre med at en del plasseres etter tvangsparagraf (ufrivillig), at mange opplever å være i en stressituasjon; de kan være engstelige, redde og sinte, noe som igjen kan føre til rømningsforsøk og episoder som tolkes som akutte faresituasjoner. Slike hendelser utløser gjerne tvangstiltak og fysisk maktbruk. I tillegg vet beboerne ofte ikke hvor lenge de skal bo i institusjonen. Dette medfører usikkerhet og frustrasjon med hensyn til fremtiden. Kanskje oppleves det heller ikke som verdifullt å forsø-

ke å bli kjent med personalet, siden de likevel skal flytte til et annet sted om kort tid? Personalet på sin side, har begrenset tid til rådighet for å komme i kontakt med og forsøke å lære den enkelte beboer å kjenne. Mye avhenger da av øvrige ressurser, som for eksempel antall ansatte på jobb til enhver tid.

I arbeidet med forebygging av tvang i barneverninstitusjoner synes betydningen av kommunikasjon, relasjon og tid til å se og å bli kjent med den enkelte beboer å være opplagt. Dette er å anse som en naturlig del i virksam miljøterapi. Barna og ungdommene som bor i institusjonene må få virke med. Det poengteres også at det er viktig med tydelig kommunikasjon og informasjon til det enkelte barn/ungdom i forbindelse med plassering, som blant annet forteller om antatt varighet på oppholdet. Dette trygger og roer som regel situasjonen, og bidrar til færre konfliktsituasjoner, rømminger og bruk av tvang i starten av oppholdet.

For øvrig fremkommer det av vår studie at mange faktorer som delvis er knyttet sammen og påvirker hverandre gjensidig, men som her presenteres atskilt og punkt for punkt, kan bidra til suksess i arbeidet med å hindre og redusere tvangstiltak. Ledere og ansatte i barneverninstitusjonene og ansatte hos fylkesmannens tilsyn viser til flere forhold som de mener har betydning for om/hvordan institusjonene lykkes i å forebygge bruk av tvang overfor beboerne. Dette betyr at problematikken er sammensatt. Det er snakk om et mangfold av erfaringer og ideer fra informantenes side. Selv om den avsluttende oversikt over mulige suksessfaktorer er omfattende, kan vi ikke påstå at den uttømmende. På samme måte som våre informanter i denne studien ikke har sammenfallende erfaringer, meninger og ideer om alt, kan vi ikke hevde at alle barneverninstitusjoner vil finne alle punkter like relevante. Likevel utgjør de til sammen en basis som kan være nyttig å ta i bruk i arbeidet med å løse, hindre og redusere konfliktsituasjoner og å forebygge bruk av tvang i barneverninstitusjoner.

Forhold som kan bidra til å forebygge og redusere tvangstiltak i barneverninstitusjoner:

- at barneverntjenesten snakker med barnet/ungdommen og gir forståelig og tydelig informasjon i forkant av plasseringen i barneverninstitusjon.
- at institusjonen har tilstrekkelig personalressurser på dag-, kvelds- og nattetid.
- at institusjonen/institusjonsansatte er dedikert til barna/ungdommene - snakker med dem, hører på dem og tar dem på alvor.
- at institusjonen/institusjonsansatte aktivt søker å fremme trivsel, fellesskap og mestring blant barna/ungdommene.

- at institusjonen/institusjonsansatte evner å forklare og tydeliggjøre regler, grenser, rettigheter, forventninger og konsekvenser overfor barna/ungdommene.
- at det samarbeides tverrfaglig og at institusjonen/institusjonsansatte samarbeider godt med beboere, skole, familie og nettverk²⁴.
- at det i institusjonene gjennomføres regelmessig kursing og faglig utviklingsarbeid knyttet til tolkning av lovverk/rettighetsforskrift, konfliktløsning, bruk av tvang og føring av tvangsprotokoll.
- at institusjonsansatte lærer hvordan de skal utøve fysisk makt/tvang så skånsomt som mulig.
- at tilsynet snakker med barna/ungdommene, kontrollerer institusjonene og gir råd/veiledning i håndtering og forebygging av tvang.
- at institusjonsledelse og institusjonsansatte arbeider aktivt med holdninger og etisk bevissthet/refleksjon rundt bruk av tvang.
- at institusjonsansatte har kompetanse på metoder som lærer beboere sinnekontroll, impuls kontroll, sosiale ferdigheter, positiv forsterkning gjennom ros og oppmuntring.
- at institusjonsansatte har kompetanse på kognitiv tilnærming/atferdsterapi og kan møte beboeres affekter gjennom kognitiv forståelse.
- at en søker å skreddersy det tilbud/tiltak som gis til barnet/ungdommen.
- at institusjonen har en arbeidstidsordning/turnus som er tilpasset både beboeres og ansattes behov.

²⁴ Konstruktivt samarbeid med familie og nettverk synes ofte å forutsette at det enkelte barn/ungdom ikke skilles ut fra fellesskapet i eget nærmiljø. Det vil si at «nærhetsprinsippet» vektlegges i forbindelse med institusjonsplassering.

Referanser

Andersen, N. W. (2011): *Ungdoms rett til selvbestemmelse og medvirkning*. Bergen: Universitetet i Bergen. Vedlegg til NOU 2011: 20 *Ungdom, makt og medvirkning*.

Azzopardi, M.M. (2010): Where is home? The Voice of Children and Young Persons Living in Care. *International Journal of Child & Family Welfare*, 2-4, 171-186.

Backe-Hansen, E., Bakketeig, E. Gautun, H., & Grønningssæter, A.B. (2011): *Institusjonsplassering – siste utvei? Betydningen av barnevernsreformen fra 2004 for institusjonstilbudet*. Rapport nr. 21, Norsk institutt for forskning om oppvekst, velferd og aldring, NOVA.

Brandt, B. (1996): Gruppeintervju: perspektiv, relasjoner og kontekst. I Holter, H. (red) og Kalleberg, R. (red). *Kvalitative metoder i samfunnsforskning*, 145–165. Oslo: Universitetsforlaget.

Bremnes, R., Hatling, T., & Bjørngaard, J.H. (2008): *Bruk av tvangsmidler i psykisk helsevern i 2001, 2003, 2005 og 2007*. SINTEF rapport A8231. Sluttrapport del 2.

Dahm, K. T., Leiknes, K. A., Husum, T.L., Kirkehei, I., Hofmann, B., Myrhaug, H.T., Brurberg, K. G., Dalsbø, T. K., Reinart, L. M. (2012): *Effekt av tiltak for å redusere tvangsbruk i psykisk helsevern for voksne*. Rapport fra Kunnskapscenteret nr. 09.

Day, A. & Daffern, M. (2009): *Guardian for Children and Young People. Inquiry into Policy and Practice in the Use of Physical Restraint in South Australian Residential Facilities for Children and Young People*. Government of South-Australia.

Day, D.M. (2000): *A review of the literature on restraints and seclusions with children and youth: Towards the development of a perspective in practice*. Report to the Intersectoral/Interministerial Steering Committee on Behaviour Management Interventions for Children and Youth in Residential and Hospital Settings. Toronto, Ontario.

Emond, R. (2004): Rethinking Our Understanding of the Resident Group in Group Care. *Child & Youth Care Forum*, 33 (3), 193-207.

Fellesorganisasjonen (FO). (2002/2010): *Yrkesetisk grunnlagsdokument for barnevernspedagoger, sosionomer, vernepleiere og velferdsarbeidere*.

Foucault, M. (1994): *Overvåkning og straff. Det moderne fengselssystemets fremvekst*. Oslo: Gyldendal.

Furre, A., & Heyerdal, S. (2010): *Bruk av tvang i ungdomspsykiatriske akuttavdelinger*. Rapport nr. 1. Regionsenter for barn og unges psykiske helse, Øst og Sør.

Garsjø, O. (2008): *Institusjonssosiologi – perspektiver på helse- og omsorgsinstitusjoner*. Oslo: Gyldendal Akademisk.

Hammer, E. (2006): Individualisering og trygghet i det senmoderne samfunn. I: Hylland Eriksen, T. (red): *Trygghet*. Oslo: Universitetsforlaget.

Hammersley, M., & Atkinson, P. (1996): *Feltmetodikk*. Oslo: Gyldendal.

Hennum, N. (1997): *Den komplekse virkelighet. Krise- og utredningsinstitusjoners tvetydige verden*. Rapport nr. 11, Norsk institutt for forskning om oppvekst, velferd og aldring, NOVA.

Henriksen, A., Degner, J., & Oscarsson, L. (2008): Youths in coercive residential care: attitudes towards key staff members' personal involvement, from a therapeutic alliance perspective. *European Journal of Social Work*, (11) 2, 145-159.

Hill, T. (2005): *Allians under tvång. Behandlingssamarbete mellan elever og personal på särskilda ungdomshem*. Doktoravhandling. Department of Behavioural Science, Linköping Universitet.

Husum, T.L. (2011): *Staff attitudes and use of coercion in acute psychiatric wards in Norway*. Oslo: Faculty of medicine, University of Oslo.

Joranger, L. (2009): Moderne forvaltningsidealer og psykiatrimakt. *Tidsskrift for Norsk Psykologforening*, vol 46, nr. 12, 1186-1190.

Kjønstad, A. og Syse, A. (2008): *Velferdsrett I. Grunnleggende rettigheter, rettsikkerhet og tvang*. Oslo: Gyldendal Akademisk.

Kvale, S. (1997): *Interview: en introduktion til det kvalitative forskningsinterview*. København: Hans Reitzels forlag.

Larsen, E. (2004): *Miljøterapi med barn og unge. Organisasjonen som terapeut*. Oslo: Universitetsforlaget.

Lillevik, O. G., & Øyen, L. (2012): *Miljøterapeutisk praksis i forebygging av vold*. *Tidsskrift for psykisk helsearbeid*, 3, 207-217.

McIntosh, I., Dorrer, N., Punch, S., & Emond, R. (2010): You don't have to be watched to make your toast: Surveillance and Food Practices within Residential Care for Young People. *Surveillance & Society*, 7 (3/4), 290-303.

Malterud, K. (1996): Kvalitative metoder i medisinsk forskning – en innføring. Oslo: TANO.

Morgan, R. (2004): *Children's Views on Restraint*. Newcastle: Office of the Children's Rights Director.

Patton, M.Q. (1990): *Qualitative evaluation and research methods*. Newbury Park, CA: Sage.

Reime, M.A., & Fjær, S. (2010): Å tilhøre, å bli, å delta: medvirkning i overgangen fra barneverninstitusjon til voksenliv. *Fontene forskning*, nr. 2, 27-38.

Ridley, J., & McCluskey, S. (2003): Exploring the perceptions of young people in care and care leavers of their health needs. *Scottish Journal of Residential Child Care*, February/March, 55-65.

Steckley, L. (2012): Touch, Physical restraint and Therapeutic Containment in Residential Child Care. *The British Journal of Social Work*. 42 (3), 537-555.

Steckley, L., & Kendrick, A. (2008a): Young People's Experiences of Physical Restraint in Residential Care: Subtlety and Complexity in Policy and Practice. I: Nunno, M., L. Bullard & Day, D.M.: *For our own safety: Examining the safety of high-risk interventions for children and young people*. Washington, D.C: Child Welfare League of America.

Steckley, L., & Kendrick, A. (2008b): Hold on: Physical restraint in residential child care. In Kendrick, A. (red.), residential child care: Prospects and Challenges. *Research Highlights Series*, 152-165. London: Jessica Kingsley.

Svindseth, M.F. (2010): *A study of humiliation, narcissism and treatment outcome in patients admitted to psychiatric emergency units*. Trondheim: Norwegian University of Science and Technology, Faculty of Medicine.

Thagaard, T. (2009): *Systematikk og innlevelse. En innføring i kvalitativ metode*. Tredje utgave. Bergen: Fagbokforlaget.

Tjelflaat, T. og G. Ulset (2007): *Barn og unges medvirkning i barneverninstitusjon. Et forskningsbasert temahefte*. Rapport nr. 11 i skriftserien til Barnevernets utviklings-

senter i Midt-Norge, NTNU Samfunnsforskning.

Tjora, A. (2010): *Kvalitative forskningsmetoder i praksis*. Oslo: Gyldendal Akademisk.

Ulset, G. (2009): *Ungdoms fritid ved opphold i barneverninstitusjon – Fritid! Tid fri?*”, Rapport nr. 15, Skriftserien til BUS Midt-Norge, NTNU Samfunnsforskning.

Ulset, G. & Tjelflaat, T. (2012): *Tvang i barneverninstitusjoner – ungdommenes perspektiver*. Rapport nr. 20, NTNU Samfunnsforskning.

Ulset, G. & Tjelflaat, T. (2013): Ikke et sted å kalle et hjem? Betydningen av tvangsbruk ved opphold i barneverninstitusjon. *Norges Barnevern*, nr. 2 – 2013.

Weber, M. (2010): *Makt og byråkrati*. Tredje utgave. Gyldendal Akademisk.

Wibeck, V. (2000): *Fokusgrupper – Om fokuserande gruppeintervjuer som undersøkingsmetode*. Lund: Studentlitteratur, Sverige.

Wynn, (2004). Wynn, R. (2004). Psychiatric inpatients' experiences with restraint. *The Journal of forensic psychiatry & psychology*, 15, 1, 124–144.

Ziegler, D. (2001): To Hold or Not to Hold...is That the Right Question? *Residential Treatment for Children & Youth*, 18 (4), 33-45.

Lovverk og offentlige dokumenter

Barne-, likestillings- og inkluderingsdepartementet. Prop. 106 L (2012-2013): Proposisjon til Stortinget (forslag til lovvedtak). Endring i barnevernloven.

Barne-, ungdoms- og familiedirektoratet. (2010): *Kvalitet i barneverninstitusjoner*. Rapport fra barne-, ungdoms- og familiedirektoratets arbeidsgruppe.

Den europeiske menneskerettighetskonvensjonen (4. november 1950).

FNs konvensjon om barnets rettigheter (20. november 1989).

Forskrift om rettigheter og bruk av tvang under opphold på barneverninstitusjon (2011 nr. 1103).

Lov om barn og foreldre (barneloven) (lov 8. april 1981 nr. 7).

Lov om barneverntjenester (barnevernloven) (lov 17. juli 1992 nr. 100).

NOU 2011: 20. "*Ungdom, makt og medvirkning*". Oslo: Barne-, likestillings- og inkluderingsdepartementet.

Q-19/2012: Retningslinjer til forskrift 15. november 2011 om rettigheter og bruk av tvang under opphold på barneverninstitusjon. Barne-, likestillings- og inkluderingsdepartementet.

Statens helsetilsyn. (2011): *Årsrapport*. Tilsyn med barnevern, sosial- og helsetjeneste.

Statens helsetilsyn. (2010): *Årsrapport*. Tilsyn med barnevern, sosial- og helsetjeneste.

Statens helsetilsyn. (2010): *Tilsynsmelding*. Tilsyn med barnevern, sosial- og helsetjeneste.

<http://www.forskning.no/artikler/2013/april/353541>)

www.helsetilsynet.no

www.regjeringen.no/nb/dep/bld/aktuelt/nyheter/2011/bedre-ivaretagelse-av-barn-pa-barneverns

www.ssb.no/bave_statres

www.ssb.no/emner/03/03/barneverni/main.html

www.statenshelsetilsyn.no

978-82-91927-26-8 (trykk)
978-82-91927-27-5 (web)

NTNU

Regionalt kunnskapssenter
for barn og unge
– Psykisk helse og barnevern

Dragvoll allé 38 B
7491 Trondheim
Norway

Tel: 73 59 63 00
Web: www.samforsk.no

NTNU

Samfunnsforskning AS